

BELVEDERE

MERIDIONALE

TÖRTÉNELEM ÉS TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK XXIX. ÉVFOLYAM, 2. SZÁM

KALÓZVILÁG

*a Mediterráneumban
a XVII. században*

PALOTÁS ZSOLT TANULMÁNYA LAPUNK 66. OLDALÁN

nka

- MMXVII NYÁR -

BELVEDERE

MERIDIONALE

TÖRTÉNELEM ÉS TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK

Főszerkesztő KISS GÁBOR FERENC

Szerkesztőbizottság SZEGFŰ LÁSZLÓ (elnök), JANCSAK CSABA, KISS GÁBOR FERENC,
MARJANUCZ LÁSZLÓ, NAGY TAMÁS, NÓTÁRI TAMÁS, PÁSZKA IMRE, RÁCZ LAJOS

Tanácsadó testület ANDAHÁZI SZEGHY VIKTOR, BANGÓ JENŐ, CSABA LÁSZLÓ,
GARDA DEZSŐ, GEBEI SÁNDOR, JOHN GOODWIN, PAPP SÁNDOR, SZAKÁLY SÁNDOR,
SZELÉNYI IVÁN, TÓTH SÁNDOR LÁSZLÓ, VERES VALÉR, UTASI ÁGNES

Szerkesztők HALMÁGYI MIKLÓS, KOVÁCS ATTILA,
MIKLÓS PÉTER, NAGY GÁBOR DÁNIEL, PLUGOR RÉKA, SZŐTS ZOLTÁN OSZKÁR

Munkatársak DÁVID BENJÁMIN, FLOUTIER JEREMY, GATTI BEÁTA, GAUSZ ILDIKÓ,
KISPÁL RICHÁRD, KEI KURAGANE, SÁNTA TAMÁS, SZABÓ SÁNDOR

Számunk az EIKKA Alapítvány, az EMKE Kft., a Dél-magyarországi Pedagógiai Alapítvány, a Magyar Történelmi Társulat Csongrád Megyei és Szegedi Csoportja, a Nemzeti Kulturális Alap, a Szegedi Tudományegyetem Polgáriért Alapítvány, az SZTE Bölcsészettudományi Kar, SZTE Juhász Gyula Pedagógusképző Kar, az SZTE Alkalmazott Társadalomismereti és Kisebbségpolitikai Intézet, az SZTE Történettudományi Intézet, az SZTE JGYPK HÖK és a SZEPA Alapítvány támogatásával készült.

A Belvedere Meridionale online elérhető itt:
www.belvedere.meridionale.hu

A lap tanulmányokat, interjúkat, ismertetéseket és kritikákat közöl a történelem és a társadalomtudományok köréből. A közlésre benyújtott cikk még nem publikált és más folyóiratnál elbírálás alatt nem lévő, eredeti írásmű lehet. A benyújtott és a lap jellegének megfelelő írásokat két, a szerző számára ismeretlen szakmai lektor bírálja el. A két lektor véleményének figyelembevételével a szerkesztőség döntést hoz a megjelentetésről, melyet a szerzővel közöl.

A folyóirat megjelenik évente négy alkalommal: tavasszal, nyáron, ősszel és télen.

A szerkesztőség címe: 6725 Szeged, Hattyas sor 10. Tel.: +36 62/546-252

E-mail: belvedere@jgypk.szte.hu, szerk@belvedere.meridionale.hu

Kiadja a Belvedere Meridionale Kft.

ISSN 1419-0222 (print) ISSN 2064-5929 (online, pdf)

Tartalomjegyzék — Contents

TANULMÁNYOK — STUDIES

VINCZE GÁBOR

- Egy alföldi nagyközség a forradalom és megtorlás időszakában*
 A village of the Hungarian Plain in an era of Revolution and Reprisal {5}
 DOI 10.14232/belv.2017.2.1

LAKATOS ARTUR LÓRÁND

- Szocialista iparosítás, demográfiai változások.*
Kolozsvár, Nagyvárad és Marosvásárhely fejlődési irányai (1945–1989) {27}
 Socialist industrialization, demographic changes.
 Trends in Kolozsvár, Nagyvárad and Marosvásárhely (1945–1989)
 DOI 10.14232/belv.2017.2.2

LAKI ILDIKÓ

- Egészséges települések – egészséges lakók*
 Healthy towns – healthy residents {54}
 DOI 10.14232/belv.2017.2.3

PALOTÁS ZSOLT

- Kapcsolatok oszmán Észak-Afrika és a nyugat-európai államok között (1605–1704)*
 Relations between Ottoman North Africa and the Western European Powers (1605–1704) {66}
 DOI 10.14232/belv.2017.2.4

PFEIFFER ATTILA

- Keresztény–török harcok a Bácska délnyugati részén 1526–1606 között*
 Battles between the Christians and Turks in the Southwest part of Bacská from 1526 to 1606 {85}
 DOI 10.14232/belv.2017.2.5

PAPP RÓBERT

- A Ragusa város és I. Lajos magyar király között 1358-ban létrejött megállapodás*
kapcsán keletkezett oklevelek regesztái {101}
 Extracts of charters concerning the agreement between the Hungarian king, Loius I
 and the town of Ragusa in 1358
 DOI 10.14232/belv.2017.2.6

ORMOS BÁLINT

- Haszonelvűség, esztétikum, moralitás*
A római villa irodalmi képe történeti szemszögből {109}
 Utility, Aesthetics, Morality. Literary Picture of the Roman Villa from Historical Aspect
 DOI 10.14232/belv.2017.2.7

JUHÁSZ PÉTER
Baskírok és magyarok a muszlim forrásokban
Bashkirs and Hungarians in Muslim sources {133}
DOI 10.14232/belv.2017.2.8

SZMUTKÓ SÁNDOR
Mongol–hvárezmi kapcsolatok az otrari incidenst megelőzően
The Mongolian–Hwarezmian relations before the incident in Otrar {140}
DOI 10.14232/belv.2017.2.9

S Z E M T A N Ú — E Y E W I T N E S S

OLÁH ANDRÁS PÁL
Adalékok egy szegedi zsidó munkásszázad történetéhez
The Story behind a Jewish Labour Company in Szeged {163}
DOI 10.14232/belv.2017.2.10

T É K A — R E V I E W

MIKLÓS PÉTER
Megosztott világ és egységesülő Európa
Divided World and unifying Europe {170}
DOI 10.14232/belv.2017.2.11

KOVÁCS ATTILA
*Utazás Dunaszerdahely– Szeged viszonylatban:
Vámbéry Ármintól Vámbéry Árminig*
Journey between Dunaszerdahely and Szeged: from Ármin Vámbéry to Ármin Vámbéry {172}
DOI 10.14232/belv.2017.2.12

VINCZE GÁBOR

vinczegabor@gmail.com

történész (Ópusztaszeri Nemzeti Történeti Emlékpark)

Egy alföldi nagyközség a forradalom és megtorlás időszakában

— *A village of the Hungarian Plain in an era of Revolution and Reprisal* —

ABSTRACT The demonstration on the 27th of October 1956. can be considered as the local beginning of the revolution on the municipality of Békés. That day the revolutionary committee was elected and the local militia created. The revolution was peaceful and went down without atrocities. Even after the military defeat of the revolution on the 4th of November, the revolutionary committee kept working for one and a half month. At the beginning of December 1956. one last recriminatory demonstration was organised, this was the last open event on the side of the revolution. On the eve of 1957. many people could not yet accept the defeat of the revolution. A few person kept on distributing fly-sheets, while others tried to continue armed organization. Reprisal arrived soon. In 1957. many revolutionarists received prison sentences longing from two to eight years.

KEYWORDS 1956, Békés, revolution, reprisal

DOI 10.14232/belv.2017.2.1

<https://doi.org/10.14232/belv.2017.2.1>

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article:

Vincze Gábor (2017): Egy alföldi nagyközség a forradalom és megtorlás időszakában. *Belvedere Meridionale* 29. évf. 2. sz. 5–26. pp

ISSN 1419-0222 (print)

ISSN 2064-5929 (online, pdf)

(Creative Commons) Nevezd meg! – Így add tovább! 4.0 (CC BY-SA 4.0)

(Creative Commons) Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0)

www.belvedere-meridionale.hu

1. Bevezetés

Az 1956-os forradalom és szabadságharc nem előzmény nélküli esemény volt, ugyanis a sztalinista-rákosista rendszerrel szemben országszerte, már a negyvenes évek óta folyt aktív küzdelem: Nyíregyházától Zalaegerszegig és Makótól Miskolcig az ország számtalan helyén jött létre ellenállási mozgalom.¹

Békés megyében több szervezkedés, antikommunista ellenállási mozgalom létezett 1956 előtt. Erről így írtak egy 1957. november 13-i jelentésben: „1956. október előtt a megye legfertőzöttebb területe az orosházi, békési, szeghalmi, valamint a sarkadi járások voltak. A felsorolt helyeken az ellenséges tevékenység valamennyi fajtája megtalálható volt. 1950–55-ig a megyében több fegyveres szervezkedés lett felszámolva. A felszámolt szervezkedések közül említésre méltó az Orosháza és környékén felszámolt »Fehér Gárda« szervezkedés, a Szeghalom és Füzesgyarmat környékén felszámolt »Sárréti Sasok«, Békéscsaba, Sarkad, valamint Mezőberény területére kiterjedő ellenállók szervezkedése, valamint a békéssámsoni »Magyar Ellenállási Mozgalom«^{□2} elnevezésű röpcédulás csoport.”³

A fenti jelentésben említett Fehér Gárda területileg nagyjából a Hódmezővásárhely–Orosháza–Makó–Szentés négyszögben működött. 1949 nyarán kezdték szervezni, de egy évvel később megtörtént a mozgalom egy részének „felgöngyölítése”. Az első Fehér Gárda-perben, 1951. január 13-án harminc fegyveres bíróságot állítottak a szegedi megyei bíróság elé. Az első és másodrendű vádlottat (Blahó Jánost és Kovács Istvánt) halálra ítélték, és a Csillagbörtönben kivégezték, az egyik letartóztatott személyt azonban bírósági ítélet nélkül „likvidálták” – vagyis valószínűleg halálra kínozták, amit utólag öngyilkossággal álcáztak.⁴ A mozgalmat ezzel nem sikerült megsemmisíteni, a szervezkedés tovább folyt, végül csak négy évvel később számolták fel végérvényesen.

A másik említett ellenállási mozgalom, a „Sárréti Sasok” Szeghalom–Füzesgyarmat–Püspökladány térségében fejtette ki tevékenységét, és több kisebb csoport egyesülésével jött létre. Történetüket Őze Sándor dolgozta fel, aki egyes korabeli ávós iratokra hivatkozva azt állította, hogy ebben a mozgalomban Békés is érintett.⁵ Ez azonban tévedés, ugyanis ezt semmilyen más levéltári forrás sem támasztja alá.

A jelentésben harmadszorra említett, „Békéscsaba, Sarkad, valamint Mezőberény területére kiterjedő ellenállók szervezkedése” a békéscsabai Puskás József névvel fémjelzett mozgalom volt. Ennek a szervezkedésnek a feltárása még csak most kezdődött el. Egyelőre annyi tudható, hogy a „népi demokratikus államrend megdöntésére szervezkedés kezdeményezésével és vezetésével” valamint fegyverrejtegetéssel megvádolt Puskás József és huszonegy társa ellen 1953. május 23-án a gyulai megyei bíróság hozott ítéletet. Puskást tizenöt évre ítélték.⁶

¹ Az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában (ÁBTL) jelenleg huszonhárom szervezkedésnek található meg a vizsgálati és/vagy az operatív dossziéja. (Összesen több mint százhetven dosszié, mintegy kétszáz ezer oldalnyi irat.)

² Lásd DOMONKOS, 1990. és ORGOVÁNYI, 2013.

³ A BM Békésmegyei Rendőrfőkapitányság Politikai Nyomozó Osztály 203-6/153. sz. „Szigorúan titkos!” jelzésű jelentése a „belsőreakció tevékenységéről”. Magyar Nemzeti Levéltár Békés Megyei Levéltára (MNL BML), Békési Fiókleveletár, MSZMP-archívum, 1. fond, 14. fondcsoport, 9. őrzési egység, 33–38.

⁴ Bővebben VINCZE 2016a.

⁵ ŐZE – ŐZE 2012. 60., 67–69.

⁶ MNL BML, a Békés Megyei Bíróság titkos ügykezelésű iratai, XXV.10b fond, 3. doboz, B.001/1953.

A fenti három szervezkedésben ugyan békésiek nem vettek részt, ez azonban nem jelenti azt, hogy az akkori⁷ nagyközségben ne ütötte volna fel a fejét tömeges elégedetlenség: egy ávós jelentés szerint 1951-ben népes tömeg tüntetett a tagosítás miatt, amelyet széleskörű letartóztatás követett.⁸ Két évvel később, 1953-ban a megye más településein, így például Dévaványán és Kondoroson is volt tömegtüntetés a sztalinista paraszt-politika miatt.

Mivel Békés alapvetően agrártelepülés volt, a Magyar Dolgozók Pártja (MDP) parasztellenes politikája érintette legsúlyosabban. Amikor 1948. augusztus 20-án Kecskeméten Rákosi Mátvás meghirdette „a mezőgazdaság szocialista átalakításának” programját, elkezdődött az erőszakos „kollektivizálás”, más kifejezéssel élve a kolhozosítás. A sztalinista politika célkeresztjébe a „kuláknak” nyilvánított gazdák kerültek. A pénz- és terményadó, a kötelező beszolgáltatások milliókat tettek nincstelenné. Aki nem tudta teljesíteni a teljesíthetetlen beszolgáltatási kötelezettséget, az előtt két út állt: vagy „önként” följánlja a földjét az államnak, remélve, hogy ezek után nem nyomorgatják tovább, hanem leveszik a „kuláklistán” (nem biztos, hogy ezt megtették!) vagy belépett a gyűlölt kolhozba (szovjet típusú mezőgazdasági termelőszövetkezetbe) a földjével, állattalományával és teljes mezőgazdasági felszerelésével együtt.⁹

A „kulákosításon” kívül volt még egy módszer, amellyel az önálló gazdálkodáshoz ragaszkodó parasztokat megfoszthatták az őseiktől megörökölt, vagy hosszú évek gürcölésével megszerzett földjeiktől: a tagosítás. Akinek ugyanis a földjét betagosították a rajta lévő tanyával együtt, vagyis tulajdonképpen egyszerűen kisajátították, kapott ugyan hasonló méretű földbirtokot, de jóval rosszabb minőségűt vagy olyan távoli helyen fekvő területet, amelynek megművelése nem volt kifizetődő, a rajta lévő tanya pedig jóval szegényesebb volt, mint amit elvettek.

Békésen a gazdák egy részének, mintegy hetven személynek a legnagyobb sérelme az volt, hogy a Békési Tangazdaságot a „betagosított” földjeikkel hozták létre. A forradalom napjaiban, sőt, még november 4. után is az egyik leggyakrabban hangoztatott követelés a tangazdaság felszámolása és a korábban kisajátított földek visszajuttatása volt eredeti tulajdonosaiknak.

Az erőszakos kolhozosítás Sztálin halálát követően – átmenetileg – szünetelt. A moszkvai pártvezetés által miniszterelnöknek megített Nagy Imre ugyanis, a híressé vált júliusi kormányprogramjában – szovjet gazdáinak utasítására¹⁰ – lehetővé tette, hogy azok, akik csak kényszer hatására léptek be a kolhozba, a bevitt földjükkel, felszerelésükkel együtt kiléphessenek, és önállóan gazdálkodhassanak tovább. Ennek hatására az egész országban, így Békésen is a szövetkezetek nagy része felbomlott. Bár Nagy Imre 1955. tavaszi bukása után Rákosi Mátvás és köre tovább erőltette a „szövetkezetesítést”, a magángazdák többségét nem sikerült bekényszeríteni a kolhozba.

2. A forradalom első napja Békésen

A fővárosi antisztalinista forradalom október 23-i, keddi kitöréséről megbízható hírek vidékre lassan jutottak el. A Szabad Európa Rádió és az Amerika Hangja magyar nyelvű adásaiból – már akik fogni tudták ezeket a készülékükön – sokan tudomást szerezhettek arról, hogy kitört a forradalom, ám a lakosság nagy része megbízható információkhoz napokig nem tudott

⁷ Békés 1973-ban városi rangot kapott.

⁸ ERDMANN, 2006. 15–16. (Érdekes módon erről B. Szabó István személyi dossziéjában semmi sem olvasható.)

⁹ Bővebben lásd KÁVÁSI 1991., ERDMANN 1992., Ö. KOVÁCS 2012., BÍRÓ – FÜR 2013.

¹⁰ Lásd VINCZE 2013.

hozzá jutni. A többség által hallgatható budapesti rádió pedig az első napokban is „hazudott éjjel, hazudott nappal, hazudott minden hullámhosszon”. Emiatt jó pár napnak el kellett telnie, amíg világhossá vált, mi is történt/történik Budapesten.

A tisztánlátást az MDP Békés megyei bizottságának lapja, a Viharsarok Népe sem segítette elő, ugyanis az első napokban még „ellenforradalmi gonosztevőkről” és „aljas provokátorokról” lehetett olvasni benne.¹¹

Békés megyében elsőként Gyula¹² és Békéscsaba (előbbi város 1950-ig, utóbbi az után volt a megye közigazgatási központja) „forradalmasodott”, annak ellenére, hogy október 26-án természetesen mindkét településen érvényes volt a Minisztertanács elnöke, Nagy Imre neve alatt megjelent, a rendkívüli állapot bevezetését elrendelő intézkedés. Aznap este Gyulán három-négyszáz, Békéscsabán pedig mintegy nyolcszáz-ezerfős tüntető tömeg gyűlt össze, majd utóbbi helyen megfogalmazták a tizenhat pontból álló követeléseiket. Ebben egyebek mellett követelték a szovjet csapatok kivonását az ország területéről, a statárium eltörlését, szabad, többpárti választásokat és szabad sajtót, az ÁVH megszüntetését,¹³ a sztrájkjogot és „az egyéni gazdaságokon alapuló parasztpolitikát”.¹⁴ A kinyomtatott tizenhat pontos kiáltvány eljutott Békésre is.¹⁵

A megye településeinek nagyobb részén másnap, október 27-én, szombaton győzött a forradalom.¹⁶ Ennek egyik oka az volt, hogy több helyen ekkorra érkeztek haza azok, akik a fővárosban dolgoztak vagy tanultak, és szemtanúként beszámolhattak az ottani eseményekről. A másik ok az, hogy a megyei pártvezetés ekkorra felismerte: ha már nem tudja megakadályozni a számukra nem kívánatos fejlemények kialakulását, hát megpróbálja az események élére állva elvenni a radikális követelések életét.

Békésen az események kulcsszereplője egy korábbi kisgazdapárti vezető, Szatmári István¹⁷ volt. Ő éppen nem illett bele abba a képbe, amelyet utólag a kádári hatalom igyekezett sulykolni: az újonnan létrehozott „ellenforradalmi szervezetekben a vezetők, s hangadók mindenütt az osztályidegen kulákok, reakciósook, a volt csendőrök, valamint horthysta tisztak voltak.”¹⁸ Szatmári szegény, kisparaszti családból származott, csak nyolc holdon gazdálkodott, az állattenyésztés volt a fő megélhetési forrása.

Valószínűleg azután lett a Független Kisgazdapárt (FKGP) helyi szervezetének vezetője, hogy a párt békési alapítója, B. Szabó István 1944. végén az ideiglenes nemzeti kormánynak, majd 1946. elejétől a Nagy Ferenc-kormánynak lett az államtitkára, emiatt időlegesen Budapestre

¹¹ Lásd a *Viharsarok Népe* 1956. október 24–26-i számait.

¹² Bővebben: ERDÉSZ 2017.

¹³ Az 1950-ben önállósított Államvédelmi Hatóságot a Nagy Imre-kormány – a szovjetek utasítására – visszahelyezte a Belügyminisztérium keretébe, tehát 1956-ban már nem létezett önálló ÁVH. Az más kérdés, hogy a hírhedt terror szervezet a minisztériumon belül továbbra is meg tudta őrizni a tényleges önállóságát, mígnem a forradalom első napjaiban gyakorlatilag szétesett.

¹⁴ A követeléseket közli SZUROMI–JENEI 2004. 25.

¹⁵ A már idézett 1957. március 21-i jelentés szerint a „békéscsabai ifjúság 12 pontos követelését” az egyik mozdonyvezető hozta magával Békéscsabáról. (Közli VINCZE 2016b. 351.) 1956. október 26-án azonban tizenhat pontos követelést állítottak össze. Utólag az zavarhatta meg a visszaemlékezőket, hogy egy november 19-i, szintén békéscsabai gyűlésen tizenkét pontos kiáltvány készült. (Ez utóbbit közli ERDMANN 2006. 213–214.)

¹⁶ Hasonló jelenség figyelhető meg a szomszédos megyében, Csongrádban is. Lásd FARKAS, 2006.

¹⁷ Szatmári István 1896-ban született, Békésen. Csak egy osztályt végzett, ötven százalékos hadirokkant volt. Apja még uradalmi cseléd volt, ő már hét holdon gazdálkodott.

¹⁸ MNL BML Békési Fióklevektár, a Békés Megyei Tanács VB titkárságának iratai, XIII.6.b. fond, 39. d., 313/1-1957vb.

költözött. (Az 1956. utáni állambiztonsági iratokban az olvasható, hogy kettejük között rossz volt a viszony – ennek a kérdésnek a vizsgálata azonban messzire vezetne.)

Szatmári István nem volt egy „egyszerű eset” – legalábbis a kommunisták szemszögéből nézve semmiképpen sem. Az volt ugyanis a szilárd meggyőződése, hogy a sztalinista hatalom jogellenesen vette el tőlük a kisközgazdasági szövetkezeti (melyet egyébként a tagság anyagi áldozatával építettek föl!), és azt mindenáron vissza akarta szerezni. Már 1954-ben azt hangoztatta, hogy „nem bánja, ha a nyaka beleis veszik, de a volt Kisközgazdasági Párt helyiségét visszaveszi”.¹⁹ 1956. október 24-én megjelent a községi tanács végrehajtó bizottságánál (VB), és azt hangoztatta, hogy „Budapestben megkezdődött a forradalom”, és ez „Békés községre is ki fog hatni”.²⁰ Ezek után kétszáznegyven kisközgazdasági társa nevében követelte a volt szövetkezet visszaadását, mert újjá akarták szervezni a pártot. Követelését természetesen elutasították. Ebbe azonban nem nyugodott bele, és a megyei tanács vezetőségéhez fordult, ám ott sem ért el eredményt.

Október 27-én délelőtt Szatmári egy kisebb csoport élén ismét megjelent a községi tanács épületében, és az FKGP-szövetkezet visszaadása mellett már azt is követelte, hogy olvassák be a békéscsabai kiáltványt az ún. „hangos híradóba”.²¹ Ez megtörtént, de közben egy újabb tömeg a vörös csillag eltávolítását kezdte követelni. (A „csillaghullás” országos jelenség ekkor.) „Leverték a vörös csillagokat a Tanácsházról, a Nagyházról és a Járásbírósról. Sok nézője volt a műveletnek...” – emlékezett vissza évtizedekkel később egy szemtanú, Márton László.²² Ezt követően egyre többen jelentek meg a tanácsháza előtt, és hangoztatták, hogy a kommunista tanácselnök, Buzás Gábor, és Pető Mátyás községi párttitkár távozzanak a hatalomból. Ekkor azonban még úgy tűnt, hogy a régi vezetés kézből tudja tartani az eseményeket. A kommunista tömegszervezet, a Nagy Imre idején létrehozott Hazafias Népfront (HNF)²³ nevében nagygyűlést hívtak össze délutánra a Bérház (a helyi kultúrotthon) egyik kisebb termébe. Ez hangsúlyozottan HNF-kezdeményezés volt, nyilvánvaló taktikai okokból. A szervezők bizonyára arra számítottak, hogy a „hözöngőket” kizárva az eseményekből, a saját szájuk íze szerint tudják majd alakítani a dolgokat, és ha „forradalmi tanácsot” alakítanak, akkor abba bekerülnek „a végrehajtó bizottság valamennyi tagja és a tanácsstagok egy része, különösen a párttagok”.²⁴ Ez a trükk azonban nem jött be, mert nem számoltak Szatmári Istvánnal, és a változásokat követelő tömeggel.

A Bérház kistermébe összehívott – kezdetben szűk körű, száz-százhusz fős – gyűlést a HNF helyi titkára, K. L. Szabó Gábor nyitotta meg, majd Buzás Gábor tanácselnök akart szólásra emelkedni, „mivel így gondolták a tömeget nyugalomra bírni.” Csakhogy a tömeg lehurrogta, Szatmári pedig kiragadva kezéből a mikrofont,²⁵ „uszító beszédet” mondott. Egyebek mellett kijelentette, hogy „a ti [mármost a kommunista vezetők – V. G.] időtök lejárt.” Majd a tömeg

¹⁹ Lásd Ivacska Pál alhadnagy 1957. február 5-i jelentésében. (Közli: VINCZE 2016b. 35.)

²⁰ Lásd a Községi Tanács Végrehajtó Bizottságának 1957. március 21-i jelentésében, ahol tévesen október 23-ára tették az eseményt. (Közli VINCZE 2016b. 350.) Az FKGP-t egyébként a Rákosi-diktatúra nem tiltotta be, és a pártvezetést sem oszlatta fel, papíron létezett 1956-ban is.

²¹ Az ún. hangos híradó még a vezetékes rádiók széleskörű elterjedése előtt arra szolgált, hogy azon a település lakóival közöljék az utcákon elhelyezett hangszórókon keresztül a hivatalos közleményeket.

²² BÉKÉSI MÁRTON 1994a. Márton László 38 évvel később úgy emlékezett, hogy 26-án volt a „csillagverés”. Ternei László az 1957. április 16-i kihallgatásán szintén ezt a napot említette a gyűlés időpontjának. Rajtuk kívül azonban mindenki 27-ére emlékezett.

²³ A HNF-et Nagy Imre kezdeményezésére 1954 októberében hozták létre. Egyéni tagság nélküli, a „párton kívüli dolgozókat” tömörítő kommunista „tömegszervezet” volt, 1989-ben szűnt meg.

²⁴ A Községi Tanács Végrehajtó Bizottságának 1957. március 21-i jelentése. Közli VINCZE 2016b. 352.

²⁵ Nagy Gábor VB-titkár úgy emlékezett, hogy Kremzer Jenő és Gruity György ragadták ki Buzás kezéből a mikrofont. Lásd az 1957. július 25-i tanúvallomásában. MNL BML, Békés Megyei Bíróság, büntetőügyek, Z. Bereczki Sándor, XXV.10.c fond, B.361/1957. 33.

felé az alábbi kijelentést tette: „hallották kedves magyar testvéreim, hogy forradalmi tanácsot választunk, de ezt kommunisták nélkül válasszuk. Elég volt a kommunista rémuralomból, kommunistákkal le kell számolni. Ki kell őket irtani, mert én, magyar testvéreim az[t] a bűdös elvtárs szót nem akarom tovább hallani.”²⁶

Az épület előtt ácsorgó több száz fős tömeget felszólította, hogy jöjjenek föl a nagyterembe, ahol majd megválasztják a forradalmi tanács tagjait. A nagyteremben azután többen is felszóltak. F. Szőke Gábor arról beszélt, hogy ő Budapesten járt, és ott a saját szemével látta, hogy „az ávosok milyen aljas munkát végeztek, hogyan mészárolják az embereket. Az Országház előtt vérfürdőt csináltak.”²⁷ Meglehetősen parázs hangulat alakult ki. Az egyik visszaemlékező „ellenforradalmár”, Márton László szerint a tömeg követelésére Buzás Gábor tanácselnöknek és Petó Mátyás párttitkárnak ki kellett dobni az ablakon a teremben lévő Sztálin- és Rákosi-szobrokat, sőt, egyesek már azt kezdték kiabálni, hogy dobják a szobrok után a két kommunista vezetőt is. Szerencsére a kialakuló lincshangulatot Szatmárinak sikerült lecsillapítania.²⁸ Ennek három év börtön lett a „jutalma”...

Az egyik hangadó egy „kulák”, Z. Bereczki Sándor volt, aki mozgósította – legalábbis az ellene emelt vád szerint – a „kulák barátait”. Ő volt az is, aki Nagy Gábor községi VB-titkárnak nekitámadt, mert őt tartotta felelősnek amiatt, hogy betagosították a földjét. Komoly atrocitás azonban nem történt, legfeljebb némi dulakodás – az már más kérdés, hogy a sértett fél, majd a megtorló hatalom ezt fölnagyította.

Felszólt egy másik „ellenforradalmár”, a gépállomás akkori igazgatója, Budavári László is. Őt azonban többen megtámadták azzal, hogy ávos tiszt volt, és hogy a Rákosi-rendszer nevezte ki a gépállomás igazgatójának. Egyik sem volt igaz: sohasem volt ávos, „csak” párttag, és nem a Rákosi-érában, hanem a forradalom előtt egy évvel helyezték a békési gépállomásra. (Azért belőle is „ellenforradalmárt” kreáltak 1957-ben...)

A nagygyűlés spontán módon megválasztotta a forradalmi tanácsot (melyet a korabeli dokumentumokban legtöbbször forradalmi munkástanácsnak, de olykor nemzeti bizottságnak neveztek). Ennek elnöke Szatmári István lett, helyettese pedig F. Szőke Gábor, a tagok: Domokos Mihály, dr. Durkó Gábor, Elek Gábor, Elek Zoltán, Fehér László, Hőgye Lajos, Kun Endre, Fehér László, Kállai István, Kovács László, Medve János, Soós András, Sitkei Miklós, Szász Gyula, Szűcs Imre, Szűcs Sándor, Ujvári László.²⁹

Dr. Durkó Gábor, Szatmári István és a járési rendőr parancsnok, Bartha István főhadnagy javaslatára ekkor szervezték meg a nemzetőrséget. Felszólították a jelenlévő, katonaviselt férfiakat, hogy jelentkezzenek nemzetőrnek, akik majd „hivatva lesznek arra, hogy a rendet fenntartsák”.³⁰ Ekkor hozták létre egy „fegyvert összeszedő bizottságot” is.³¹ Ennek lett a feladata, hogy a párt- és állami funkcionáriusoknál otthon, engedéllyel tartott pisztolyokat és vadászpuskákat begyűjtse.

²⁶ Lásd Vári András 1957. március 19-i tanúvallomását. (Közli VINCZE, 2016b 37.) Vári nyilvánvalóan hazudott, ugyanis a tanúként kihallgatott jelenlévők közül senki sem hallotta ezt a kifejezést, ennek ellenére bekerült Szatmári ítéletének indokolásába.

²⁷ Nagy Gábor községi VB titkár 1958. január 30-i feljelentése. Közli VINCZE 2016b. 329–330.

²⁸ BÉKÉSI MÁRTON 1994a.

²⁹ Lásd F. Szőke Gábor operatív dossziéjában a „Forradalmi Munkástanács” másolatban fennmaradt alakuló ülésének jegyzőkönyvét. (ÁBTL, 3.1.5. O-9825, 24.) Egy később készült lista nem egészen egyezik a fentivel, azonban ez a forrás más tekintetben is megbízhatatlan. Lásd a Községi Tanács Végrehajtó Bizottságának 1957. március 21-i jelentésében. (Közli VINCZE 2016b. 353–354.)

³⁰ ÁBTL, Keresztes Sándor és társa vizsgálati dossziéja: V-148603., 4.

³¹ Szatmári István 1957. április 18-i ítélete. Közli VINCZE 2016b-63. (Ehhez hasonló bizottság a megyében összesen tizenöt helyen alakult meg, közöttük Békéscsabán is.)

A bizottság több csoportra oszlott, és mindenki azokba a kerületekbe ment ki a fegyverek összegyűjtésére, amelyekben megfelelő ismeretséggel rendelkezett.

A források ellentmondanak egymásnak abban a kérdésben, hogy az október 27-i gyűlésen kit neveztek ki a nemzetőrség parancsnokává: a felvidéki származású Ujvári Lászlót³² vagy a volt csendőrt,³³ Juhász Györgyöt³⁴? Az tűnik valószínűbbnek, hogy ekkor még mind a nemzetőrségnek, mind a fegyver-begyűjtő bizottságnak Ujvári volt a parancsnoka és csak másnap váltotta őt Juhász. (A zavart az okozhatta, hogy a fegyverek összeszedésében ő is részt vett, emiatt utólag többen úgy emlékeztek, hogy az akciót a nemzetőrség parancsnokaként vezette.³⁵) Ujvári emlékezete szerint mintegy huszonöt-harminc fő volt az általa szervezett nemzetőrség, Juhász György azt vallotta később, hogy azalatt a pár nap alatt, míg ő volt a parancsnok, ötvenhat ember szolgált a keze alatt.

A nemzetőrök onnan szereztek fegyvert, ahonnan lehetett: a helybeli pénzügyőrségtől, a hadkiegészítéstől és a járási rendőrkapitányságról.³⁶ Így juthattak néhány pisztolyhoz, pár FÉG-puskához³⁷ valamint egy géppisztolyhoz. Szatmári utasítására este négy-öt csoport végig járta a nagyközség belterületét és a tanyavilágot és igyekezett összegyűjteni a fegyvereket. Az eddig megismert források szerint az alábbi személyek vettek részt a fegyverek összeszedésében: Baji Miklós, Bondár János, Fekécs Sándor, Futaki Gábor, G. Varga Gábor, Gruity György, Keresztes Sándor, Kremzer Jenő, Lukács Ferenc, Nyíri Ernő, Pocsai László, Szalkai Imre, Sz. Nagy Gábor, T. Nagy Gábor, Tóth Mihály és Z. Bereczki Sándor.³⁸

Az egyik csoportot Juhász György vezette. Fölkeresték Virágos Mihályt, a járási pártbizottság elsőtítkárát (onnan egy vadászpuskát hoztak el a hozzávaló lőszerrel, és egy pisztolyt), majd Csatári Bélát, a járási másodtítkárt, akinél ott találták a járási hadkiegészítő parancsnokság vezetőjét, Bartolák András századost és Nagy Lajos pártfunkcionáriust. Mindhármukat bekísérték

³² Ujvári László a Pozsony vármegyében fekvő Szencen született, 1913-ban. Apja postaszisztviselő volt. Ő tanítóképzőt végzett, de anyagi okok miatt nem dolgozott pedagógusként, hanem pénzügyőrként, majd magán-tisztviselő lett. Részt vett a második világháborúban. 1943-ban házasodott meg, 1945-ben a felesége miatt Békésen telepedett le és attól kezdve alkalmi munkákból próbálta eltartani a családját. 1955-ben a gyulai megyei bíróság fél év börtönnel sújtotta „izgatás” miatt.

³³ A nemzetőrségek szervezését általában fegyverhez értő emberekre bízták, ezért fordulhatott elő, hogy más településeken is volt csendőrök, vagy „horthysta” katonatisztek lettek a szervezők. A megye hatvanhat települése közül kilenc olyan ismert, ahol szintén egy volt csendőrt bíztak meg a nemzetőrség vezetésével.

³⁴ Juhász György 1902-ben született Újkígyóson, földműves családban. Eredeti szakmája kovács segéd volt. Csak 1923 és 1925 között szolgált csendőrként, utána gabona- és fűszerkereskedő volt. 1940 és 1946 között ötvennyolc hold földet bérelt. 1948-ban két hónapra ítélték „vagyronrongálásért”. 1956 előtt kishaszonbérlet formájában nyolc holdon gazdálkodott.

³⁵ „Az ellenforradalmi tanács kinevezte Békés község nemzetőrség parancsnokának” – jelentette a megyei rendőrkapitány 1957. február 26-án Ujváriról. (ÁBTL, 3.1.9. V-143061, 8.) A szemtanú Vári András ugyancsak azt állította, hogy a gyűlésen Ujvárit nevezték ki. Ezzel ellentétben Ivacska Pál alhadnagy 1957. március 30-i jelentése szerint Juhász „alakította meg a fegyveres nemzetőrséget, és az ő parancsnoksága alatt tevékenykedtek beosztottjai.” (Közli VINCZE 2016b. 162.) Ő maga azonban úgy vallott, hogy csak október 28-án lett nemzetőrparancsnok.

³⁶ Még október 27-én napközben a Békéscsabai Forradalmi Tanács tagjai végig járták a járási székhelyeket, és mindenhol tárgyaltak egyebek mellett a helyi fegyveres erők parancsnokaival is. Emiatt Békésen sem alakult ki konfliktus a forradalmi vezetés és a rendőrség között.

³⁷ A Fegyver- és Gázkészülékgyár (FÉG) 44M típusú karabélyá.

³⁸ Egy 1957. március 21-i, a községi tanács VB által készített jelentés tartalmaz egy húsz fő listát. Ez nem egészen egyezik azokkal a személyekkel, akiket a bírósági aktákból sikerült beazonosítani, az eltérés oka nem világos. (Közli VINCZE 2016b. 352–353.)

a békési rendőrségre. Végül kimentek a muronyi és a mezőmegyeri tanácshoz, és az ott talált fegyvereket is összeszedték. Egy másik csoport vezetője G. Varga Gábor volt. Ők fölkeresték Vári Andrást, a békési földműves szövetkezet ügyvezető elnökét, Nagy Ferencet, Pusztai Jánost, Nyíri Sándort és több vadászfegyvert, pisztolyt és kispuskát vittek be Békésre. Egy harmadik csapatot Lukács Ferenc vezetett, ők Békés-Rosszerdőn gyűjtötték be a fegyvereket. Egy negyedik csoport Szalkai Imre vezetésével a városban keresett föl prominens személyeket, például „az ellenforradalmárok által időközben eltávolított” Toldi Sándor rendőr őrnagyot.³⁹

Azalatt, míg a „brigádok” az október 27-ről 28-ra virradó éjszaka a kommunistákat „zaklatták”, Ujvári és Szatmári a különböző ellenőrző posztokra vezényelt nemzetőröket járták végig. Körútjukról visszatérve nagy meglepetés érte őket: a Békéscsabáról kikerkezett katonaság időközben lefegyverzett mindenkit. Ennek az volt az előzménye, hogy Bartolák százados és a békési funkcionáriusok letartóztatásának hírére a Rákosi-rezsimhez hű békéscsabai katonatisztek akcióba léptek. Egyfelől az egyik békési származású tiszt, Pankotai István százados, mikor hírül vette, mi történik Békésen, és megtudta azt, hogy még a saját apját is letartóztatták, harminc sorkatonával rögtön átment a szomszéd településre, és lefegyverezte a nemzetőröket, az elvtársait pedig kiszabadította a járási rendőrkapitányság épületéből, melyet előzőleg „egy általános rohammal elfoglaltak”.⁴⁰ Másfelől Békéscsabán október 28-án reggel katonai puccsot kíséreltek meg végrehajtani – ami azonban a forradalomhoz hű lakosság kiállása miatt megbukott.⁴¹

A lefegyverzést követő napon, október 28-án a nemzetőrséget újjászervezték – de annak a parancsnoka akkor már Juhász György lett, igaz, csak két napig. (Ujvári szerint a forradalmi tanács az erőszakos magatartása miatt váltotta le.) A forrásokból nem derül ki, hogy ekkor rendelkeztek-e fegyverrel.

3. A szabadság utolsó napjai

Az október végi, november eleji napok eseményeiről igen szűkszavúan számolnak be az eddig megismert források. Annyi bizonyos, hogy október végén a két, legtöbb embert foglalkoztató munkahelyen, a gépállomáson és a kosárfonóban sor került a munkástanácsok megalakítására.

Október 28-án elkezdődött az 1948 után ellehetetlenített FKGP újjászervezése is. Ebben dr. Mikó János ügyvéd, aki november 4. után nyugatra szökött, Szatmári István és Z. Bereczki Sándor voltak a legaktívabbak. Egy 1957-es jelentés a párt újjászervezésében B. Szabó István befolyását látta, ez azonban nevetséges, ugyanis ő a forradalom napjaiban mindvégig Budapesten tartózkodott, nem volt ideje a békési dolgokkal foglalkozni.

Békésen is általános sztrájk volt, akárcsak az ország egész területén, és a tanítás is szünetelt. Itt jegyezzük meg, hogy a csekély megbízható forrás hiányában egyelőre nem igazán lehet tudni, hogy a békési általános iskolák, és a gimnázium tanárai, valamint diákjai miként, és milyen formában kapcsolódtak be a forradalom eseményeibe. Nehezen képzelhető el, hogy az október 27-i gyűlésen többen ne lettek volna jelen. Sós Sándor járási VB-elnök egy 1957. március 25-i jelentésében mindenesetre az olvasható, hogy „a békési hangulatra egészen december elejéig

³⁹ MNL BML, Békés Megyei Bíróság, büntetőügyek, Szalkai Imre és társai, XXV.10.c fond, B.684/1957. 12.

⁴⁰ Lásd a megyei kiegészítő parancsnokság 1957. január 3-i jelentését. Közli ERDMANN 2006. 560.

⁴¹ Lásd LŐCSEI 1999.; SOMLAI 2003. 92.; ERDMANN 2006. 24–26.

nagyon rányomta bélyegét az a tény, hogy a békési gimnázium tanulói igen aktívan támogatták, vezették az ellenforradalom akcióit – majd később a sztrájkokat, – még az iskolák felé is.⁴²

A békési gazdák életében a legnagyobb változást az jelentette, hogy a forradalom napjaiban megkezdődött az erőszakkal létrehozott termelészövetkezetek felbomlása. Ez a folyamat nem ért véget november 4-ével, hanem még hetekig tartott. Erről egy 1957 tavaszán összeállított – roppant elfogult, olykor egyenesen gyűlölködő, hazugságokat tartalmazó – jelentés⁴³ szerint Z. Bereczki Sándor⁴⁴ és Csonka Imre⁴⁵ „vezetésével indítottak hajsztát a [tan]gazdaság felbomlasztására és az ősi föld visszaszerzésére. Ez a csoport odáig vitte, hogy a gazdaság vezetőinek a megfenyegetésén túl a minisztériumban küldöttségileg jártak el.” Mindehhez hozzátették: „a község egyéb termelészövetkezteinek szétbomlasztására is alakultak rombolócsoporthoz. [...] Ezeknek a bomlasztó csoportok munkájának az lett a következménye, hogy a községünk 8 termelészövetkezetéből 6 termelészövetkezetet teljesen szétrobbantottak, a közös vagyont széthordták, elherdálták, amelyek helyén hosszú hetek és hónapok fáradságos munkája szükséges, hogy a szövetkezetekhez hű, de megfélemlített agrárproletárok és kisparasztok újjáalakítsák termelészövetkezteiket. Ezek a kampányok a karhatalom erősödésével állandóan gyengültek...”

A forradalmi tanács tevékenységéről – források hiányában – szinte semmit sem lehet tudni. A vizsgálati anyagok között másolatban fennmaradt néhány jegyzőkönyv és utasítás azt mutatja, hogy a testület igyekezett a tanácsi apparátus megbízhatónak tartott dolgozóival a mindennapi adminisztratív ügyeket tovább vinni.

Az Ujvári által újjászervezett nemzetőrséget október végétől már támogatta az elvetélt békéscsabai katonai puccskíséret után a forradalom oldalára állt hadosztály parancsnoksága. Ennek köszönhetően október legvégén Biczó Gyula alezredes, hadművelési osztályvezető üzent Békésre, hogy végre tőlük is menjenek át a megyeszékhelyre fegyvert igényelni a járásban működő nemzetőrségek számára. (A többi járás az előző napokban ezt már megtette.) Ujvári – vallomása szerint – ekkor kapott Békéscsabán ötvennégy darab PPS típusú, úgynevezett dobtáras géppisztolyt és hatvanöt szovjet gyártmányú karabélyt, a hozzájuk való nagy mennyiségű lőszerrel, valamint vételeztek százötven nyeles kézigránatot is.

Közben Békéscsabáról a megyei hadkiegészítő parancsnokság főosztályáról Pankotai százados két alkalommal is kivonult Békésre. Első alkalommal, 30-án azért, hogy fölvegyék a kapcsolatot a község és környéke pártfunkcionáriusaival, és „megindítsák a párttagok működését”. (Ennek nem tudni mi értelme volt, hiszen a békéscsabai és a megyei pártbizottság „teljes illegalitásba vonult”.) November 1-én pedig azért vonultak ki, mert úgy hallották, hogy Békésen „igen erős kommunista- és pártellenes, ellenforradalmi beállítottságú tanács működik, amely újabb letartóztatásokra készül”.⁴⁶ Az információk megbízhatóak voltak, de letartóztatásra ekkor még nem került sor. November 3-án, szombaton azonban „bizalmas értesítés érkezett” Békésről

⁴² Lásd a Községi Tanács Végrehajtó Bizottságának 1957. március 25-i jelentésében. MNL BML, Békési Fióklevéltár, a Békési Járási Tanács VB Titkárságának szigorúan titkos iratai, 1957, XXIII.217/a fond, 1.

⁴³ Békés község tanácsának VB-a 1957. március 21-i jelentése. Közli VINCZE 2016b. 351–360.

⁴⁴ Z. Bereczki Sándor nagybátyja az a B. Szabó István volt, akit a politikai rendőrség már 1945-től „jobboldali kiszagdaként” tartott számon, emiatt az ötvenes évek közepéig figyeltették. Ráadásul 1957-ben – mivel egy napig tagja volt a forradalmi Nagy Imre-kormánynak – három évre ítélték. Bővebben lásd MUCSI-VINCZE 2013.

⁴⁵ Ungváry Krisztián szerint 1956 után ő jelentett „Virágos János” fedőnéven. (UNGVÁRY 2013. 115.) E tanulmány szerzőjével éveken keresztül egy idős békési ember bizalmasan közölte, egy alkalommal Csonka ittasan bevallotta neki, hogy 1956 után évekig jelentgetett...

⁴⁶ Lásd a megyei kiegészítő parancsnokság 1957. január 3-i jelentését. Közli ERDMANN 2006. 563.

hogy mégis csak sor fog kerülni erre, és a nagyközségben állomásozó katonai egység vezetőjével „meg is állapotok a kivégzések végrehajtásáról”.⁴⁷ Ez a hamis hír⁴⁸ minden bizonnyal valamelyik helyi pártfunkcionáriustól származott. Sem a rendőrségi vizsgálatok, sem pedig a bírósági tárgyalások során nem merült fel komolyan ilyen vád. Az értesülés azonban annyiban mégis csak igaznak bizonyult, hogy szombaton újabb akció történt a helyi kommunisták letartóztatására. Az este folyamán Ujvári László nemzetőr-parancsnok kapott egy tizenöt-husz nevet tartalmazó listát.⁴⁹ Azt megnyugtatóan nem sikerült tisztázni az 1957-es megtorlás idején, hogy ezt a névsort ki állította össze, és ki írta alá. Bár Szatmári István igyekezett kimagyarázni magát (nem volt nála a szemüvege és nem látta, hogy mit írt alá – vallotta több alkalommal is), mégis csak az a valószínű, hogy ő volt az akció kezdeményezője.

Ujvári néhány nemzetőrrel és kiskatonával kiment a VII. kerületbe, majd letartóztattak négy párttagot. Őket, valamint a kísérőiket egy volt csendőr, Herpai László segítségével szállították be Békésre. Ott a többi, mások által begyűjtött párttagokkal és funkcionáriusokkal együtt Herpai teherautóján átvitték őket a békéscsabai laktanyába.

Természetesen a békési kommunisták nem sokáig maradtak Békéscsabán, hiszen 3-án hajnalban már bent voltak a szovjet megszállók a városban. A laktanyából egyszerűen visszaküldték őket Békésre, majd az ottani rendőrségről 4-én estefelé egyenként haza engedték őket.

4. A forradalom utóvédharca

Számunkra nehezen érthető, Szatmári István miért éppen november 3-án határozta el, hogy begyűjtet néhány békési pártfunkcionáriust vagy egyszerű párttagot azzal a céllal, hogy a békéscsabai laktanyába szállíttassa, hiszen arról már tudnia kellett, megindult az újabb szovjet invázió. A Békés Megyei Forradalmi Tanács napilapja már a november 3-i számában azt írta, hogy két nappal (!) korábbi hírek szerint „Debrecenből Békéscsaba irányába kb. 360 harckocsi, gépkocsi, löveg és páncélozott gépkocsi indult el. [...] Az előrenyomuló oszlop Békést 5.30 órakor érte el és folytatta az útját Békéscsaba irányába.”⁵⁰ Juhász György 1957. április 8-i kihallgatása alkalmával felmerült az, hogy egy csoport állítólag meg akarta támadni a szovjeteket⁵¹ – ez azonban nem „életszerű” történet. Valószínűleg ugyanolyan koholmány, mint az, hogy az összesedett párttagokat és funkcionáriusokat november 4-én ki akarták végeztetni...

A szovjet katonai oszlop tehát november 3-án még csupán keresztül vonult Békésen, nem állt meg. Nyilvánvalóan azért, mert a legfőbb feladat a megyeszékhely „pacifikálása” és a katonai ob-

⁴⁷ Uo. 564.

⁴⁸ A „magára találó” megyei pártlap, a Békés megyei Népiújság egy november 12-i felhívásában azt hazudta, hogy „Véres terrorselekményekre készültek, mint például Békésen...”

⁴⁹ A letartóztatottak között volt Buzás Gábor tanácselnök, a helyettese, Tarr Lajos, Pető Mátyás VB-tag, Virágos Mihály, az MDP járási elnöktitkára, Csatári Béla másodtitkár, Nagy Lajos harmadtitkár, ifj. Gólya János tsz.-elnök, Vári András, a földműves szövetkezet ügyvezetője, id. Pankotai István tsz.-tag, Nagy Jenő és Pusztai János párttagok.

⁵⁰ *Kossuth Népe* 1956. november 3. („Szovjet csapatmozdulatok Békés megyében”) Filep Tibor debreceni kutató szerint Debrecen november 3-án zárták körül a szovjet katonai egységek, tehát aznap indulhatott el egy oszlop Békéscsaba irányába. (Filep 1991. 139.)

⁵¹ Lásd Juhász György 1957. április 8-i kihallgatását (Juhász György és társai vizsgálati dossziéja, 3.1.9. V-144931, 21-24.).

jektumok megszállása volt. Békésre november 5-én vagy 6-án⁵² este vonult be egy szovjet alakulat, három páncélossal. Körbefogták a rendőrséget, a nemzetőröket hazaküldték, a parancsnokot, Ujvárit magukkal hurcolták, Juhász Györgyöt pedig a hó végéig házi őrizetben tartották, majd a rendőrség őrizetbe vette.⁵³ A békéscsabai kihallgatása után azonban 7-én visszavitték Békésre. Ott Pankotai István százados „azt mondta a VB-tagoknak, hogy ne tartsunk haragot, dolgozzunk együtt. A forradalmi tanács ezen a napon megszűnt.” – vallotta utóbb.⁵⁴ Ő azonban rosszul emlékezett, ugyanis a forradalmi tanács ekkor még nem szűnt meg.

A forrásaink ellentmondásosak ugyan, de annyi bizonyos, hogy november 5-én a nemzeti bizottság (most ilyen néven!) Szatmári István vezetésével még ülést tartott és különböző intézkedéseket hozott.⁵⁵ Aznap azonban – legalábbis a községi tanács VB már idézett, kétes értékű, pontatlan, 1957. március 21-i jelentése⁵⁶ szerint – a tanács/bizottság tagjait letartóztatták, majd a tanácsházán felhívták a figyelmüket arra, hogy „a törvényesen elismert tanácsvezetők továbbra is a régiek” a forradalmi tanács pedig „javaslattevő, véleményező” szervként csak abban az esetben működhet tovább, ha „elismerik az ideiglenes Forradalmi Munkás-paraszt Kormányt és felelős vezetőknek a helyi vezetőket.”

Ettől kezdve egy sajátos kettős hatalom alakult ki Békésen. (Ez az egész megyében így volt november végéig. Országos szinten a kádári hatalommal szembeni ellenpólust a munkástanácsok képezték, azok erőszakos felszámolásáig.) A még 1954-ben „megválasztott” községi tanács végrehajtó bizottsága újjáalakult ugyan, de annak munkájába bevonták a forradalmi tanács két vezetőjét, Szatmári Istvánt és Szivák Zsigmondot is azzal, hogy ők képviselik az utóbbi testületet. A Végrehajtó Bizottságon belül – a tömegek nyomására – kezdetől fogva fölmerült az, hogy egyes kompromittált tagokat (Buzás Gábort és Pető Mátyást) távolítsák el a pozíciójukból. Ez meg is történt, mindketten lemondtak. Vita folyt arról is, hogy a teljes VB-nak le kellene-e mondania. Szivák azzal érvelt, hogy „a forradalmi tanácsot a nép választotta...”, míg Szatmári nem kertelt, és kijelentette: „soha sem fér két dudás egy csárdában. A községre is rossz hatással van, mert nem tudják, hogy ki a község feje.”⁵⁷ Végül a kérdést megszavaztatták, minek eredményeképpen a régi rendszert képviselő, jelképező végrehajtó bizottság tagjait fölmentette a községi tanács. A tényleges vezetés hetekig egy tizenegy tagú végrehajtó bizottság kezében volt.

Ez a kettős hatalom a közigazgatás területén nem tartott sokáig. November 24-én a Békés Megyei Tanács Végrehajtó Bizottsága utasította a járási és városi VB-elnököket, hogy akiket az „utóbbi időben” (értsd: október 23. után) „jogtalanul” elbocsátották, vissza kell venni, és akiket helyükben (a forradalom napjaiban) „jogosulatlanul alkalmaztak”, azokat pedig ki kell rúgni.⁵⁸ A hatalom akkori gyengeségét azonban mégis csak jelezte az, hogy megfontolandónak tartották

⁵² A legtöbb irat november 6-át említi a szovjet bevonulás napjaként, ám Juhász György szerint egy nappal korábban történt az esemény. Lásd az 1957. április 8-i kihallgatását és az augusztus 29-i ítéletet. (MNL BML, Békés Megyei Bíróság, büntetőügyek, XXV. 10. c. fond, B.458/1957. 32.)

⁵³ Egy disszertációban az olvasható, hogy a megyében legtovább, 17-ig Békésen „állt fenn az eredeti nemzetőrség”. Az nem derül ki, hogy ezt milyen forrás alapján állítja a szerző. Lásd BOKODI-OLÁH, 2014. 73.

⁵⁴ Lásd Ujvári László bűnügyének 1957. december 4-i tárgyalásáról fölvetett jegyzőkönyvet (MNL BML Békés Megyei Bíróság, büntetőügyek, XXV. 10. c. fond, B. 786/1957. 85-99.)

⁵⁵ Lásd az F. Szőke Gábor operatív dossziéjában található, hitelesített jegyzőkönyv-másolatot. ÁBTLL, 3.1.5. O-9825, 27–28.

⁵⁶ Közli VINCZE 2016b. 350–360.

⁵⁷ Lásd a Községi Tanács Végrehajtó Bizottságának 1956. november 20-i jelentését. (MNL BML Békési Fiókle-véltára, XXIII. 6/b. fond, 39. doboz, a megyei tanács VB titkárságának iratai, 29-30.)

⁵⁸ *Békés megyei Népiújság* 1957. november 27. („A Megyei Tanács Végrehajtó Bizottság utasítása”)

– legalábbis a november 27-i megyei pártlap szerint – azt az egy hónappal korábbi követelést, miszerint a városi és járási pártbizottság épületét adják át lakások céljára...

Ezalatt a „rendpárti erők” sem tétlenkedtek: az a Pankotai István százados, aki a forradalom napjaiban több alkalommal kivonult Békésre, hogy megmentse az ottani kommunistákat, november közepén „megindította a járási székhelyeken a polgári népörségek karhatalmi szervezését”, és ez „sikerrel járt” a békési járásban is.⁵⁹ Pankotai, november 20. körül lett a megyei karhatalmi alakulat⁶⁰ parancsnoka, és mindent megtett annak érdekében, hogy a „munkás-paraszt hatalom megszilárduljon”. Így például ismét kivonult Békésre, és „végigjárta az üzemeket, melynek eredményeképpen az üzemi munkástanácsok küldöttével egy nap alatt leváltatta a volt fasiszta beállítottóságú forradalmi tagokat.”⁶¹ Közben a járásban elkezdődött az MDP utódpártja, a Magyar Szocialista Munkáspárt helyi alapszervezeteinek a szervezése, ezáltal is erősítve a Moszkvából az országra kényszerített Kádár-féle bábormány helyi hatalmát.

Bár a karhatalmisták (közkeletű nevükön a „pufajkások”) igyekeztek megfélemlíteni az „ellenforradalmárokat”, ez az első hetekben még sem sikerült. Az ellenállást nem lehetett olyan könnyen letörni a Viharsarokban sem. „Az 1956. november 4-e utáni időket figyelembevéve Békés megye olyan sajátos helyzetben volt, hogy amíg az ország különböző részein november-decemberben a rend viszonylag helyreállt, addig ebben a megyében novemberben és még december első felében is komoly, és nyílt ellenforradalmi tüntetések, megmozdulások voltak” – olvasható a megyei rendőr-főkapitányság egyik 1960-as jelentésében.⁶² Ebben egyebek mellett arra utaltak, hogy a megyében Gyulától Szarvasig, és Battonyától Füzesgyarmatig szinte minden településen 1956. december 6. és 10. között tömegtüntetéseket tartottak, helyenként atrocitásokra is sor került.⁶³

Békésen a forradalom híveinek utolsó tömeges megmozdulására is ezekben a napokban került sor, méghozzá két alkalommal is.

Az első demonstráció célja két letartóztatott személy: Juhász György és Domokos Mihály egyetemista kiszabadítása volt. Az akció főszervezője, Márton László erről úgy emlékezett vissza évtizedekkel később, hogy december 4-én este eljutott hozzájuk az a hír, miszerint a Budapesten tanuló orvostanhallgatót elhurcolták a szülei házából, mert a házkutatás során megtalálták azokat a fényképeket, melyeket a Széna téri harcok idején készített. Rögtön elhatározták, hogy szimpátiatüntetés szerveznek az ő, és Ujvári László kiszabadítása érdekében. Úgy tűnik azonban, Márton Lászlót ismét megcsalta az emlékezete, ugyanis az összes nyomozati és bírósági iratban az olvasható, hogy az egyetemistán kívül Juhász György kiszabadítása volt a cél. Az ő elsőfokú ítéletében is az olvasható, hogy december 6-án azért helyezték szabadlábra, „mivel Békésen

⁵⁹ Lásd a megyei kiegészítő parancsnokság 1957. január 3-i jelentését. Közli ERDMANN 2006. 567.

⁶⁰ A karhatalmi ezredek felállítását a Kádár-kormány még a november 7-i ülésén határozta el. Lásd ZINNER 2001. 72.

⁶¹ ERDMANN 2006. 568. A fenti idézethez csupán két megjegyzést fűzünk. Egyrészt azt, hogy éppen ki a „fasiszta beállítottóságú”, 1945-től évtizedeken át mindig a kommunisták döntötték el. Másrészt, ismervé az 1956. november 4. utáni megtorlás országos eseményeit, el tudjuk képzelni azt, hogy Pankotai elvtárs Békésen az állig felfegyverzett, és bosszúszomjas karhatalmistáival – akiknek nagy része pár héttel korábban még ávós volt! – milyen módszerekkel tudott „rendet teremteni” az üzemi munkástanácsoknál.

⁶² A BM Békésmegyei Rendőrfőkapitányság 203-647/1960. sz. „Szigorúan titkos!” jelzésű jelentése a „belső-akció elleni harc értékeléséről”. MNL BML, Békési Fiókleltár, MSZMP-archívum, I. fond, 14. fondcsoport, 9. őrzési egység, 40.

⁶³ Például Battonyán leszerelték a rendőrséget és a határőrséget, Mezőkovácsházán ugyancsak „semlegesítették” a rendőrséget, Gyulaváriban pedig feldúlták a párházat. Békés megyei Népiújság, 1956. december 11. („Forradalom vagy nemzeti forradalom?”)

tüntetést rendeztek az őrizetbe vett személyek szabadlábra helyezéséért.⁶⁴ Egyébként Domokos Mihály kiszabadítása azért nem sikerült, mert őt már korábban átszállították Békéscsabára. Későbbi sorsáról semmiféle forrás sem áll a rendelkezésünkre.

Ami a másik demonstrációt illeti, arra – Juhász György 1957. április 8-i vallomása szerint – az „ellenforradalmi tanácstagok” kezdeményezésére került sor. Ekkor egy koszorúzással egybekötött néma tünetést tartottak, tiltakozásul a forradalom vérbefojtása miatt. A december 5-én meghozott határozatról Juhász értesítette volt nemzetőrtársait azzal, hogy lehetőleg mindenki legyen jelen a másnapi demonstráción. (A jegyzőkönyv szerint állítólag azt is bevallotta, utasította a társait, hogy a némán tünető tömeget két oldalról biztosítsák, nehogy „a kommunisták”, vagyis a kivezényelt karhatalmisták meg tudják zavarni a demonstrációt. Ugyancsak ekkor vallotta azt is, hogy „ha a tömeg kezdeményez valamit, akkor akcióba kell lépni, a rendőrkapitányságot kell lefegyverezni”.⁶⁵ Bár erről mások is beszéltek a kihallgatásukon, nem zárható ki, hogy ennek semmiféle valóságalapja sincs és csupán a kihallgatást vezető rendőrök erőltették ezt. Árulkodó ugyanis, hogy az elsőfokú ítélet szövegében erről már semmi sem olvasható...) Míg Juhász György a volt nemzetőröket mozgósította, addig Szivák Zsigmond a pedagógus kollégáit. Utóbbinak köszönhetően a tünetőkhöz csatlakozott a gimnázium teljes tanári kara, beleértve az igazgatót, Polgár Lajost is,⁶⁶ valamint a diákok jó része. Erről a néma tünetésről egyébként röviden beszámolt a megyei pártlap: „délelőtt fél 11 órakor a Békési Gimnázium tanulói, üzemek dolgozói, zászlókkal és koszorúkkal vonultak a község főterére, hogy a hősök emlékművénél leróják kegyeletüket. A felvonuló 1500 főnyi tömeg semmilyen jelszavakat nem hangoztatott.”⁶⁷ Az egyik szemtanú, Márton László⁶⁸ úgy emlékezett, hogy a demonstráció még sem volt egészen néma, ugyanis Demeter Sándor evangélikus lelkész elszavalta Reményik Sándor erdélyi költő „Ahogy lehet” című legendás versét, míg ő Petőfi „Nemzeti dal”-át.

A két esemény időpontjára utólag sokan rosszul emlékeztek vissza, feltehetően azért, mert ezek összemosódtak az emlékezetükben. Az 1957. április 8-i kihallgatásán Juhász György a december 6-i dátumot⁶⁹ említett a néma tünetéssel kapcsolatban, ám később már ő és társai is 10-ére tették ezt az eseményt, emiatt az elsőfokú ítéletben következetesen a december 10-i néma tünetésre hivatkozik a bíróság. Mindezek ellenére úgy gondoljuk, legnagyobb valószínűséggel az a pontos dátum, amely az esemény után két nappal, december 11-én, kedden megjelent pártlapban olvasható: december 9. vasárnap. A szervezők feltehetően tisztában voltak azzal, hogy az embereket legkönnyebben a vasárnapi istentisztelet, illetve szentmise végeztével lehet demonstrációra hívni. Hónapokkal később, a kihallgatások során már könnyen előfordulhatott, hogy a terheltek nem emlékeztek pontosan arra, hányadikára is esett a tünetés vasárnapja. Az idősíkok egybecsúsztatásával magyarázható az is, hogy a rendőrség megtámadásának tervét a néma tünetéssel kapcsolták többen össze. Ha ez egyáltalán valóban felmerült, szerintünk mindenképpen Juhászék kiszabadításához köthető.

⁶⁴ VINCZE 2006b. 185.

⁶⁵ VINCZE 2006b. 165. (Erről a tervezett akcióról Bercki Gábor is beszélt a március 26-i kihallgatásán, azt állítva, hogy Juhásztól hallott erről.)

⁶⁶ Lásd az 1957. március 20-i jelentést a pedagógusok magatartásáról. MNL BML, Békési Fiókleveletár, a Békési Járási Tanács VB Titkárságának szigorúan titkos iratai (1957), XXIII.217/a fond, 5.

⁶⁷ *Békés megyei Népiújság*, 1956. december 11. („Koszorúzási ünnepség Békésen”)

⁶⁸ Márton László szerint „a szovjet bejövétel második napján”, november 5-én volt a néma tünetés. Bár az események résztvevője volt, az időpontban biztosan megcsalta az emlékezete. (BÉKÉSI 1994a)

⁶⁹ Ezen a napon volt a gyulai demonstráció is. Lásd ERDÉSZ 2017.

Az eseményekkel kapcsolatos bizonytalanságot csak fokozza az, hogy a községi tanács VB már idézett 1957. március 21-i jelentésében már egy újabb tüntetést említene: „december 20-a körül a rendőrség és a karhatalom ellen felvonultatott kosárüzemi munkások, diákok és gépállomási dolgozók tömeges részvétele abból a célból, hogy a rendőrség és a karhatalom által letartóztatott Domokos Imre többszörös gyilkos és Ujvári és Juhász csendőrök, továbbá Budavári László gépállomási ig. kiszabadítását követeljék...”⁷⁰ Ehhez csupán annyi megjegyzést fűzünk, hogy Domokos Imre keresztneve helyesen Mihály, és nem volt „többszörös gyilkos”, Ujvári László pedig sohasem volt csendőr – és őt ugyanúgy nem akarták kiszabadítani, mint Budavárit, mert akkor még le sem voltak tartóztatva...

5. A megtorlás

„Az ellenforradalmi akciók felszámolása elég vontatottan indult meg.” – olvasható a Békés megyei Rendőrfőkapitányság már idézett, 1960-as jelentésében.⁷¹ A békési forradalmárokkal szembeni eljárás 1956 decemberében vette kezdetét. Az alaphangot már egy hónappal korábban megadta a „Munkások, parasztok politikai napilapja”, vagyis a (szerkesztőségi munkatársainak összetétele, és szellemisége szerint régi/új) megyei pártlap. Egyik kirohanásában ugyanis apokaliptikus képet festett az „ellenforradalom” kitörése utáni időszakról. „Lidércként ülik meg még ma is sok becsületes embernek szívét, lelkét az ellenforradalmi elemek tettei, akik a nagy nemzeti mozgalmat⁷² beszennyezték.” – kezdte a névtelen sajtómunkás. „Vegyük csak Juhász Györgyöt – folytatta a lap –, volt horthy-csendőrt, aki Békésen a rendfenntartó közegek parancsnoka lett, a lefogottak ajtajában szétvetett lábbal állt meg egy esetben és ezeket mondta: »Szép kis társaság... Miért nem énekelnek...?« És kik voltak ennek a »szép kis társaságnak« a tagjai? Olyan közbecsülésnek örvendő emberek, mint Tarr Lajos, a békési tanács VB elnökhelyettese, volt 9 holdas paraszt.”⁷³ A kommunista firkász végül víziójában eljutott az 1919-es ellenforradalmi megtorlásokig, azok szimbolikus településéig, Orgoványig és Siófokig. A cél nyilvánvaló: mindazok, akik részt vettek a kommunista funkcionáriusok lefegyverzésében, a „Horthy-terrorhoz” időszakához szerettek volna visszatérni.

Az 1956-os forradalom leverését követő jogi megtorlások békési ügyeit két nagy csoportba lehet osztani: 1.) egyesekkel szemben alapvetően a forradalom néhány napjai alatt elkövetett „bűneik” miatt emeltek vádat; 2.) másokat amiatt vontak felelősségre, mert nem tudtak beletörődni a forradalom leverésébe, és talán a csodában (vagyis abban, hogy a „jenkik” mégis csak megjönnek, és megszabadítják az országot a szovjet uralomtól) bízva november 4. után tovább éltették a forradalom szellemét (falfirkák, röpcédulák terjesztése által) vagy valamilyen szervezkedésbe kezdtek. (Juhász György mindkét kategóriába besorolható.)

Mielőtt röviden összefoglalnánk a békési forradalmárok ellen lefolytatott eljárások lényegét, mindenképpen föl kell hívnunk néhány lényeges dologra a figyelmet.

⁷⁰ Közli VINCZE 2016b. 359.

⁷¹ A BM Békésmegyei Rendőrfőkapitányság 203-647/1960. sz. „Szigorúan titkos!” jelzésű jelentése a „belső-reakció elleni harc értékeléséről”. MNL BML, Békési Fiókleltár, MSZMP-archívum, 1. fond, 14. fondcsoport, 9. őrzési egység, 40.

⁷² Novemberben még lehetett „nagy nemzeti mozgalomnak” titulálni a forradalmat, decembertől kezdve azonban már nem.

⁷³ *Békés megyei Népiújság* 1956. november 8. („Ma már szabadon ölelik keblükre hitveseiket, gyermekeiket”)

Mivel az események után több, mint fél évszázad telt el, az, hogy a letartóztatott, és bíróság elé állított személyekkel mi történt, kizárólag a kádári megtorló hatalom, tehát a politikai rendőrség, ügyészség, bíróság által „termelt” iratokból rekonstruálható – úgy-ahogy. Ezek az iratok sok mindent „elmondanak” a témát valamelyest ismerő kutatónak, de sokat nem. Így például nem tudhatjuk azt, (ha csak egy-egy érintett személy leszármazottja utólag nem meséli el), hogy 1956 novemberében a karhatalmisták, vagyis a gyűlölt „pufajkások” mit műveltek Békésen. Hány embert vertek meg, hányat hurcoltak magukkal mindenféle rendőrségi határozat, bírósági végzés nélkül. Egyelőre arról sem találtunk kimutatást, hogy Békésről összesen hány embert internáltak.

Az is csupán néhány esetben⁷⁴ derült ki, hogy a kihallgatás során, a rendőrségen csak verés hatására írta alá a gyanúsított az önmagára, vagy másokra terhelő vallomást tartalmazó jegyzőkönyvet. Arra is érdemes fölfigyelnünk, hogy a vád tanúinak nagy része – bár „érdektelennek” nyilvánította magát – sértett fél volt, és minden áron börtönbe akarta juttatni az „ellenforradalmárt”. Ez elsősorban a nemzetőrök, a fegyver-begyűjtő csoportok tagjai esetében feltűnő jelenség.⁷⁵ Olykor a tanúk összebeszélésének gyanúja is felmerül. A vádat minden esetben kizárólag a vizsgálati szakaszban „produkált” gyanúsított- és tanú-vallomásokra alapozták. A tárgyalás végén pedig – ha egyáltalán beidézték a védelem összes tanúját – döntően az ügyész tanúinak vallomásaira, illetve a nyomozati szakban produkált jegyzőkönyvi vallomásokra alapozva hozta meg ítéletét a bíróság.⁷⁶

Összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy az 1956 utáni, békési vonatkozású pereket nem tekinthetjük olyan „klasszikus” koncepciós pereknek, mint amelyek a Rákosi-korszakból ismertek (amikor az ítéletben megfogalmazott tényállás köszönő viszonyban sem volt a valóban megtörtént eseményekkel), ám ezek is politikai színezetű bírósági eljárások voltak. A vád valamennyire megalapozott volt ugyan, (például a vádlott valóban tagja volt a fegyver-összeszedő bizottságnak, de senkit sem bántalmazott), ám az elkövetett cselekmény súlyánál jóval súlyosabb ítéletet szabtak ki, mert ezt „kellett” tenni egy „ellenforradalmár” bűnyűgében.

Érdekes módon elsőként nem a békési forradalom vezetőjét, Szatmári Istvánt tartóztatták le, hanem az egyik volt nemzetőrt, G. Varga Gábort. Őreá valószínűleg azért figyeltek fel, mert Fazekas János rendőr hadnagy december 20-i szóbeli bejelentése szerint valamikor december 7. és 10. között a gépállomás dolgozóit sztrájkra szólította fel. Még december 20-án őrizetbe vették. Az ellene megindult nyomozásból „bontakozott ki” egy „ellenforradalmi bűnyűg”, vagyis az, hogy a két nappal később őrizetbe vett G. Varga tagja volt a fegyver-begyűjtő bizottságnak, és november 3-án ő is részt vett néhány kommunista Békésre történő bekísérésében. Az 1957. március 8-i, elsőfokú ítélete annyiban érdekes, hogy az indoklásban az olvasható, miszerint „közreműködött Ujvári László nemzetőrparancsnok törvényellenes cselekményeiben”⁷⁷ – akit csak hónapokkal később tartóztattak le. Első fokon a járásbíróság „termelészövetkezet elleni izgatás és egyéb büntett miatt” ítélte hat évre. A megyei bíróság azonban az ítéletet megsemmisítette, és pótnyomozást rendelt el, mert a járásbíróság (illetve a nyomozó hatóság) „az ügyet kellően nem derítette fel”, vagyis nem emelte ki G. Varga Gábor bűncselekményének „ellenfor-

⁷⁴ Lásd Márton László, Szatmári Imre és Papp Imre, valamint Szabó Gábor esetét. MNL BML, Békés Megyei Bíróság, büntetőügyek, XXV. 10. c. fond, B. 786/1957. 124. és VINCZE 2016b. 207.

⁷⁵ Vári András, a földműves szövetkezet ügyvezető elnöke eleve nem lehetett elfogulatlan tanú Szatmári Istvánal szemben, hiszen utóbbi a szövetkezet kezelésében lévő volt FKGP-székházat akarta – már a forradalom kitérője előtt is, majd annak leverése után is – visszaszerezni.

⁷⁶ Megjegyezzük, hogy az 1945 és 1950 között működő népbíróságok esetében ugyanez volt a gyakorlat!

⁷⁷ Lásd az 1957. március 8-i ítéletet (MNL BML, Békés Megyei Bíróság, büntetőügyek, XXV. 10. c. fond, B.527/1957. 11-13.)

radalmi” jellegét. Az elrendelt nyomozás-kiegészítés eredményeképpen kiderült, hogy a február óta internálótáborban lévő Ujvári László nemzetőr-parancsnok (másik verzió szerint Szatmári István) utasítására részt vett „komunisták lefegyverzésében, és letartóztatásában, elhurcolásában, mindezt kihangsúlyozta ő maga azért, hogy a kommunista rendszert megdöntse”.⁷⁸ Ennek eredményeként a megyei bíróság már „a népi demokratikus államrend megdöntésére irányuló mozgalomban való tevékeny részvétel büntetében” látta bűnösnek. A meglepő az, hogy annak ellenére, hogy most „ellenforradalmárként” ítélték el, az elsőfokú ítéletben megfogalmazott büntetés mértékét több, mint a felére csökkentették le, és G. Varga Gábor megúszta két év, négy hónap börtönbüntetéssel.

Budavári Lászlót,⁷⁹ az állami gazdaság igazgatóját – G. Varga Gábor ügyével összefüggésben – ugyancsak 1956. december 20-án vették őrizetbe. A december 21-i kihallgatása alkalmával azt vallotta, hogy a munkástanácsot a távollétében választották meg, majd amikor behívták a munkahelyére, kinyitatták vele a pánccsaszekrényt, és az ott lévő iratokat el akarták égetni. Erre ő kérte, hogy legalább a mérlegbeszámolókat hagyják meg. Ez így is történt, csak a pártiratokat tüzelték el az udvaron. Amikor az összegyűlt dolgozók követelték a párttitkár távozását, ő igyekezett védeni, majd kijelentette: „semmiféle szervezkedésben részt nem vettem és arról sincs tudomásom, hogy ilyen szervezkedésben bárki részt vett volna.” Annyit ismert el csupán, hogy úgy két héttel korábban valaki megjelent a gépállomás területén, és az ott tartózkodó dolgozókat arra biztatta, „hogy vonuljanak fel a rendőrség eléltüntetni, mert elhurcoltak egy egyetemistát és a volt nemzetőr parancsnokot. Ezeknek a személyeknek a szabadonbocsátása lett volna a követelés, mely írásban is le volt fektetve. Én, és több idősebb dolgozó közöltük vele, hogy nekünk tudomásunk nincs arról, hogy nevezetteket miért hurcolták el és kik azok, ezért ebben az akcióba nem avatkozunk bele. Ennek ellenére a gépállomás dolgozói közül kerültek fiatalok, akik azt mondták, hogy ők résztvesznek ezen.”⁸⁰ Ekkor még Volent főhadnagy csak arra volt kíváncsi, mit tud G. Varga Gábor „ellenforradalmi” tevékenységéről. 1957. február 24-én az előzetes letartóztatásából ugyan kiszabadult, de nyomban „közbiztonsági őrizetbe” helyezték, vagyis leinternálták. Kistarcsáról három hónapon belül kiszabadult, ám ezt követően kétszer is előzetes letartóztatásba helyezték. (Az az iratokból nem derül ki, hogy egy hét után miért engedték szabadon két alkalommal is.) Szeptember 4-én ismét letartóztatták. Az augusztus 26-i vádirat szerint „az ellenforradalom oldalára állt”, mert „élenjárta a sztrájk szervezésében”,⁸¹ és szerepe volt az eltávolítandó kommunisták listájának összeállításában. 1957. december 5-én hét hónap börtönbüntetésre ítélték, éppen annyi időre, amennyit előzetes letartóztatásban egyébként is eltöltött.⁸²

A következő „ellenforradalmár”, aki a politikai rendőrség célkeresztjébe került, a nemzetőrség első, és utolsó parancsnoka, Ujvári László volt. „Szociális származása”⁸³, előélete alapján

⁷⁸ Lásd Szekeres Sándor alhadnagy 1957. június 18-i jelentését (MNL BML, Békés Megyei Bíróság, büntetőügyek, XXV. 10.c fond, B.527/1957. 54-56.)

⁷⁹ Budavári László 1925-ben született Abonyban. Az apja mozdonyvezető volt, ő 1947-ben kereskedelmi érettségét szerzett. Csepelen előbb marósként dolgozott, majd főművezető lett, és esti tanfolyamon elvégezte a Műszaki Főiskolát. 1955 novemberében, mint „kiemelt káder” került a békési állami gazdaság élére. Még 1947-ben lépett be az MKP-ba, később három hónapos pártiskolát végzett.

⁸⁰ ÁBTL, Budavári László operatív dossziéja, 3.1.5. O-14943/106, 4.

⁸¹ MNL BML, Békés Megyei Bíróság, büntetőügyek, XXV. 10.c fond, B.766/1957. Az 1957. augusztus 26-i 1957. Tük.Bül.010. sz. vádirat, 2.

⁸² A Juhász László és társai per mindegyik tagja egy év alatti börtönbüntetést kapott.

⁸³ 1945 után a bírósági gyakorlat az volt, hogy az adott bűncselekmény megítélésakor minden esetben figyelembe vették a vádlott „szociális származását”, múltját. Ha például ő maga, vagy a család bármelyik tagja

nem tűnt „született ellenforradalmárnak”. 1957 februárjában közbiztonsági őrizetbe helyezték, vagyis a kistarcsai országos internálótábor foglya lett. A fél éves internálást követően, 1957. július 20-án azonnal előzetes letartóztatásba került. Ügyében elég későn került sor a vádemelésre, ami talán azzal magyarázható, hogy a megye összes ügyésze ekkor igen leterhelt volt. Őt végül több tárgyalási forduló után a megyei bíróság 1958. február 8-án három és fél év börtönbüntetésre ítélte. Március 10-én a Legfelsőbb Bíróság büntetését két évre mérsékelte.⁸⁴

Szatmári István, a forradalmi tanács/bizottság elnöke ellen is elindult a nyomozás, még 1956 decemberében, ám „csupán” 1957. március 12-én tartóztatták le. Ő még szerencsésnek mondhatta magát. Először ugyanis „személyes szabadság megsértésének”, „társadalmi tulajdon hanyag kezelésének”, valamint „termelőszövetkezet elleni izgatás” büntetvének elkövetése miatt ítélték három év és két hónap letöltendő börtönbüntetésre.⁸⁵ Azt követően, hogy a bíróság az ügyét átminősítette, „a demokratikus államrend megdöntésére irányuló mozgalomban való tevékeny részvétel büntette miatt”, a megyei bíróság csak két hónappal súlyosabb büntetést szabott ki.

Az a fennmaradt iratokból nem derül ki, hogy Márton László hogyan került a politikai rendőrség célkeresztjébe. Annyi bizonyos, hogy még 1957 márciusában tartóztatták le. Ő eredetileg csupán egy hetilapot szeretett volna kiadni, „Békési Hírlap” címen. (Ez tudósításokat közölt volna a forradalomról, később pedig „főleg helyi jellegű problémákkal foglalkozott volna. Pártatlanul kellett volna működnie.” – vallotta az 1957. május 16-i kihallgatáson.⁸⁶) Bár a forradalom napjaiban például Békéscsabán, Gyulán és Battonyán is megjelentek forradalmi lapok, Márton a tervéhez nem tudta megnyerni a helyi forradalmi bizottságot. Ennek ellenére a lapcsinálási tervével még november 4. után sem hagyott fel, végül azonban úgy döntött, hogy – jobb híján – röplap-terjesztésbe fog. Márton azzal is megvádolták, hogy október 25-én, majd pedig november 16-án kommunista-, illetve kormányellenes jelszavakat firkált házfalakra. (A vádirat szerint ezeket: „Lakásokat a volt pártházból”, „Vége a 12 éves kommunista uralomnak”, és „Éljen a forradalom”.) Hiába védekezett a tárgyaláson azzal, hogy ez nem igaz és csak azért írta alá a kihallgatásáról készített jegyzőkönyvet, mert „súlyos testi fenyegetésben” részesítettek – ezt nem fogadta el a bíróság.⁸⁷ Pedig valóban nem ő követte el ezt a bűncselekményt. 1957. április 6-án ugyanis a megyei bíróság Durkó Istvánt és a fiatalokú Gyaraki Jánost azért ítélte fél évre, illetve négyhavi felfüggesztett börtönbüntetésre, mert december 11-én este különféle jelszavakat firkáltak egyes Csabai úti és Szarvasi úti házak falára. Az alábbi jelszavakat írták fel: „Magyarország magyar haza, minden ruszki menjen haza”, „Le a kommunizmussal”, „Ma ecsettel, holnap fegyverrel”.⁸⁸

Juhász György és társai ellen sem elsősorban a forradalom alatti tevékenységük miatt indult eljárás (amiatt is indíthattak volna, mert többen nemzetőrök voltak), hanem a november 4. utáni

„kulák” volt, vagy 1945 előtt csendőr, esetleg „horthysta” katonatiszt, az ítélet meghozatalakor ezt súlyosbító körülményként vették figyelembe.

⁸⁴ Meg kell jegyeznünk, hogy ebben az időben az volt az általános gyakorlat, hogy másodfokon nem hogy enyhítettek volna, hanem inkább súlyosbítottak az ítéleten.

⁸⁵ Lásd az 1957. április 18-i ítéletet. (MNL BML, Békés Megyei Bíróság, büntetőügyek, XXV. 10.c. fond, B.553/1957. 7-11.)

⁸⁶ MNL BML, Békés Megyei Bíróság, büntetőügyek, Márton László és társai aktája, XXV. 10.c fond, B.374/1957. 35.

⁸⁷ Lásd az 1957. június 27-i ítéletet. (Közli VINCZE 2016b. 316–319.)

⁸⁸ Az 1957. április 6-i ítélet. MNL BML, Békés Megyei Bíróság, büntetőügyek, Durkó István és társa aktája, XXV. 10.c fond, B.131/1957. 7. (Jelen dolgozat szerzőjének édesanyja ezeket a feliratokat látta a szomszéd házfalakon...)

tetteik miatt. A Juhász nevével fémjelzett fegyveres szervezkedést utólag az egyik legjelentősebbnek, a hatalomra legveszélyesebbnek ítélte a Békés megyei Rendőr-főkapitányság. Az 1960. március 8-i jelentésük szerint „ezt az ügyet március 9-én számoltuk fel”⁸⁹ – ami biztosan nem igaz, ugyanis a még 1957. február 22-én internált Juhászt „csak” április 8-án vették őrizetbe, és aznap hallgatták ki először.

A szervezkedésre a „Virágos János” fedőnéven jelentő hálózati személy hívta fel a politikai rendőrség figyelmét. 1957. február 13-i, egyik⁹⁰ jelentésében az alábbiakat közölte a tartóisztjével, Csendes Ferenc hadnaggyal: „Az ellenforradalom után tudomásomra jutott, hogy Békés községhez tartozó II. és VII. k. Diter elnevezésű külterületen egyes személyek szervezkednek újabb ellenforradalmi tevékenységre. [...] Amikor Békésen járok mindig beszoxtam menni Rác Nándor cipész műhelyébe. Ahol mindig ott találok Vezensyi Lászlót, Szabó Gábor volt nemzetőrököt. Feltűnt, hogy igen sok fiatal jár Rácához. Ha bementem mindig politikai vita folyt. Állandóan kérdezték, hogy mit tudok. Ők közölték a külföldi híreket. Feltűnt, hogy a fenti személyek mindig ott vannak. Majd egy hete annak, hogy bent jártam a városban, és a vésztoi vasúton találkoztam Szabó Gáborral. Amikor elmondta hogy Vezensyi László Diteri lakos szervezi az egész Ditert és csak két géppisztolyuk van. Nyíltan hangoztatták, hogy tavasszal újra kezdődik az egész ellenforradalom”⁹¹

Az ügynökjelentés nyomán megkezdődtek az előzetes letartóztatások. Benkovics Sándor⁹² hadnagy már 1957. március 16-án részletes jelentést írt az ügyről: „Rác Nándor 10-12 főből álló fegyveres csoportot szervezett 1956. november 4-e után, a csoport tagjai Rác Nándor cipész műhelyében jártak össze megbeszélésekre, és külföldi rádió adásait hallgatni. A csoport decemberig három esetben készített ellenséges tartalmú röpcédulákat, és azt szét szórták. A röpcédula készítésében Rác Nándor, Juhász György, Berc[z]i Gábor és Szabó István személyek vettek részt. A röpcédula szórásban és készítésében résztvevő személyeken kívül részt vettek Szabó Gábor, Nagy László, Kovács Zoltán, Kozma Imre, Kozma Ferenc, Berczi Gábor, Kozma Gábor és Kiss János személyek.”⁹³ Márciustól májusig folytak a letartóztatások, végül összesen huszonhárom személy ellen emeltek vádat. (Kozma Gábort később valamiért nem tartóztatták le, Kozma Imre pedig még idejében „disszidált”, vagyis Jugoszlávián keresztül nyugatra szökött.)

A szervezkedés szellemi irányítója Zahorán Pál tanító és Rác Nándor voltak, a csoport vezetőjének azonban még a nyomozati szakban a volt csendőrt, Juhász Györgyöt tették meg.

A vádlottak több csoportra oszthatók. Egy részüket azért ítélték el, mert a „népi demokratikus államrend megdöntésére irányuló fegyveres szervezkedés” kezdeményezésének, vezetésének

⁸⁹ A BM Békésmegyei Rendőrfőkapitányság 203-647/1960. sz. „Szigorúan titkos!” jelzésű jelentése a „belsőreakció elleni harc értékeléséről”. MNL BML, Békési Fiókleltár, MSZMP-archívum, 1. fond, 14. fondcsoport, 9. őrzési egység, 43.

⁹⁰ Az aznapi, másik jelentését közli VINCZE 2016b. 344–347.

⁹¹ ÁBTL, „Virágos János” munkadossziéja, 3.1.2. M-15320, 22.

⁹² Benkovics Sándor – akárcsak az 1956 végén újjászervezett kádári politikai rendőrség tagjainak döntő többsége – ávos múlttal rendelkezett: az '50-es évek elején az ÁVH Csongrád megyei Főosztályán volt vizsgáló, részt vett egyebek mellett a Fehér Gárda megyei csoportosulásának „felgöngyölítésében”. A forradalom alatti tevékenységéről nem lehet tudni semmit (valószínűleg ő is átszökött Jugoszláviába, mint oly sok szegedi ávos). 1957 elején az égető káderhiány pótlására Szegedről időlegesen áthelyezték Békéscsabára, az ottani Politikai Nyomozó Osztályra. Mintegy három hónapig lehetett ott, mert 1957 májusa után nincs nyoma Békéscsabán. Lásd BÁLINT 2014. 39–40.

⁹³ VINCZE 2016b. 160–161. A csoporttól összesen kettő géppisztolyt, kettő hadipuskát, hét pisztolyt, tíz kézigrántót és nagy mennyiségű lőszert foglaltak le.

vagy előmozdításának büntetőben találták bűnösnek. Egy részük „egyszerű” fegyverrejtegető⁹⁴ volt, míg mások a „feljelentési kötelezettség elmulasztása” miatt lettek elítélve.⁹⁵ A huszonhárom vádlott közül hatot már első fokon fölmentettek, bizonyítékok hiányában. Érthetetlen módon a másodfokú ítéletben az a fiatal nő, aki az írógépén sokszorosította a röplapokat, megúsza felfüggesztett börtönbüntetéssel.

A Rácz-Zahorán-féle fegyveres szervezkedés kapcsán ki kell térni egy érdekességre. Ők ugyanis azt hangoztatták, hogy „Maléter nagyobb létszámú fegyveres csoporttal a Bakonyban van és a tavasz folyamán újrakezdik 1956. október 23.-t”, ezért csatlakozni akartak „Maléter csapatához”.⁹⁶ Egyrészt nyilvánvaló, hogy Rácz György és Zahorán Pál a Szabad Európa Rádió magyar adásából nem értesültek arról, hogy Malétert és társait a szovjetek még 1956. november 3-án őrizetbe vették Tökölön, tehát semmiképp sem mehetett „mintegy 18.000 főnyi emberével” a Bakonyba, mint ahogy ezt Kozma Imre vizionálta...⁹⁷ Másrészt a szervezkedést az 1957 tavaszán az országban elterjedt/elterjesztett „MUK”-mozgalom⁹⁸ inspirálta.

Mint említettük, huszonhárom vádlottat állítottak a bíróság elé, közülük azonban hat személyt bizonyítékok hiányában fölmentettek. Azt, hogy ez miként volt lehetséges, a XIII. rendű, ugyancsak fölmentett vádlott, Vezsenyi László operatív dossziéjában található ügynökjelentésekből tudhatja meg az utókor.

Vezsenyi tevékeny tagja volt a szervezkedésnek. 1957. március 9-én „hálózati adatok alapján”, vagyis a „Virágos János” fedőnevű ügynök jelentése alapján fegyver és lőszerrejtegetés gyanújával előzetes letartóztatásba helyezték. Kezdetől fogva következetesen tagadta, hogy rejtegetne fegyvert és lőszer, ugyanis bár a letartóztatásakor a zsebében találtak 25-30 töltényt, de ezek nem kerültek be a házkutatási jegyzőkönyvbe, mivel Ivocska Pál rendőr hadnagy, aki régóta jó viszonyban volt vele, egyszerűen zsebre vágta a bűnjelket.⁹⁹ Ennek következtében a rendőrségnek csak az egyik terhelt vallomása állt a rendelkezésére, de utólag azzal sem tudtak mit kezdeni.¹⁰⁰

A kihallgatásai során csupán annyit volt hajlandó – legalábbis eleinte – elismerni, hogy tagja volt a szervezkedésnek, és személyesen négy személyt szervezett be: Farkas Istvánt, Szabó Mátyást, Herpai Andrást és Futaki Mátyást. (Farkast nem vádolták meg, Szabót és Herpait pedig fölmentették.) Vezsenyi a nyomozati szakaszban tett vallomásait később visszavonta. Ennek okáról az egyik hálózati személynek, „Bánhegyi Róbert”-nek 1957 őszén annyit árult el, hogy „a

⁹⁴ A megyében összesen negyvenkét személy ellen indítottak eljárást fegyver, lőszer és robbanóanyag rejtegetése miatt.

⁹⁵ Lásd az 1957. augusztus 29-i ítéletet. (Közl. VINCZE 2016b. 174–210.)

⁹⁶ VINCZE, 2016b 160-161. és ÁBTL, Juhász György és társai vizsgálati dossziéja: 3.1.9. V-144931., 69.

⁹⁷ Lásd az 1957. augusztus 29-i ítéletben (VINCZE 2016b. 190.). Ezt a legendát Maléter Pál felesége, Gyenes Judit a Szabad Európa Rádió magyar adásában hallotta. Lásd Magyar Nemzet, 2016. október 22., 27. („Hány évig várt Jákob Ráhelra? Maléter Pál feleségének egyetlen bűne a férje iránti ragaszkodás volt.”)

⁹⁸ MUK = „Márciusban újrakezdjük”. Állítólag a forradalmárok által 1957 elejétől terjesztett jelszó. A kutatás jelenlegi állapotában nem lehet eldönteni, hogy ez a kádári állambiztonság által kiprovoált mozgalom volt, vagy valóban „ötvenhatosok” által kezdeményezett akció, amelyre „menet közben” „rátelepedett” az állambiztonság. Lásd KRAHULCSÁN 2007.

⁹⁹ Mindezt utólag kifecsegte „Virágos János”-nak. (ÁBTL, Vezsenyi László operatív dossziéja, 3.1.5 O-14978/17., 82-83.) A szorgos ügynök aljasságát mi sem mutatja jobban, mintsem hogy Vezsenyiből több alkalommal úgy szedte ki a bizalmas információkat, hogy előtte direkt leította.

¹⁰⁰ Szabó Gábor a tárgyaláson kijelentette, hogy egyáltalán nem tett olyan vallomást, miszerint tudott arról, Vezsenyi rendelkezik fegyverrel és lőszerrel, a meghamisított jegyzőkönyvet pedig csak „kényszer hatása alatt” írta alá. (Lásd az elsőfokú ítéletben. VINCZE 2016b. 207.)

szabadulását kizárólag dr. Csicsely Mihálynak¹⁰¹ köszönheti.¹⁰² A következő évben, 1958 májusában azonban azt is elfecsegte „Virágos János”-nak, „az volt a szerencséje, hogy mielőtt Gyulán az ügyészi kihallgatás megtörtént volna, egy napra összezárták őket [a vádlott-társai egy részével] és összebeszéltek a dolgot. Aki pedig külön volt, azok a mellettük lévő zárkában voltak, de azokkal úgy érintkeztek, hogy valami vízvezető cső van a zárkában, és azon keresztül beszéltek meg, hogy ki mit mondjon. Egyébként, aki a vallomásokat irányította, az egy szarvasi ügyvéd volt, Csicsely György¹⁰³. Ez az ember heteken keresztül oktatta őket, hogy ki mit mondjon, legfőbb hazudni.”¹⁰⁴ Egy másik, szintén ráállított spiclinek, a „Palotás Lajos”¹⁰⁵ fedőnevű informátornak azt is kikoxyogta, hogy „az ügyészi kihallgatása során változtatta meg vallomását, aminek eredményeként szabadult. Mint megjegyezte, ha bármikor is visszakerülne a főosztályra, mindent vállalna, mert azt úgyis megváltoztathatja az ügyészségen.”¹⁰⁶

Tehát az történt, hogy egyfelől a börtönőrök hanyagsága miatt a vádlottak egy részét összezárták, lehetővé téve az összebeszélést. Ráadásul Vezsenyiékkel együtt raboskodott egy, az ötvenes évek politikai pereiben tapasztalatokat szerzett, ugyancsak letartóztatott ügyvéd, aki fölvilágosította őket arról, hogy az ügyészi kihallgatás során nyugodtan visszavonhatják a korábbi vallomásaikat, csak az új vallomásaikat előzőleg egyeztessék egymás között. Ennek köszönhető, hogy néhányukat fölmentették. (A történethez annyit azért érdemes hozzá tenni, hogy Vezsenyi Lászlót a fenti információk birtokában egészen 1969-ig figyeltették...)

Dolgozatunk végén röviden érdemes kitérni F. Szőke Gábor esetére. Ő azért került el a felelősségre vonást, mert a családjával még idejében kiszökött nyugatra. Erről azonban – úgy tűnik – az állambiztonsági szervek nem értesültek idejében. Pedig Szatmári István már az 1957. szeptember 11-i tárgyalásán azt vallotta, hogy tudomása szerint F. Szőke „disszidált”. Az állambiztonság emberei azonban meg voltak győződve arról, hogy még az országban bujkál. Nagy Gábor VB titkár 1958. január 30-i följelentését¹⁰⁷ követően tavaszán kísérletet tettek az elfogására. Csendes Ferenc a Békésmegyei Rendőrfőkapitányság Politikai Nyomozó Osztály Békés Járási Kirendeltségének főhadnagya még aznap elrendelte az országos körözést. Azt gyanította, hogy az „ellenforradalmár” a kazincbarcikai rokonánál bujkál. Május 5-én Csendes főhadnagy kidolgozott egy „kombinációt”¹⁰⁸ az elfogására. Erre azonban nem került, nem kerülhetett sor.

¹⁰¹ Dr. Csicsely Mihály (Szarvas, 1900–1981). Eredetileg földrajz-természettudományi szakos tanári diplomával rendelkezett, de később pályát módosítva beiratkozott a miskolci jogakadémiára, majd annak elvégzése után, 1937-ben Szarvason ügyvédi irodát nyitott. Aktív tagja lett az FKGP helyi szervezetének. Az ötvenes években több „kulákper”-ben vállalta el a védelmet. 1956-ban tagja volt a forradalmi tanácsnak és részt vett az FKGP újjászervezésében. 1957. február 22-én letartóztatták, majd december 6-án a Szarvasi György és társai per II. rendű vádlottjaként „a népi demokratikus államrend megdöntésére irányuló szervezkedés” büntetése miatt első fokon nyolc év, majd másodfokon tíz börtönre ítélték. 1963 márciusában amnesztiával szabadult. Lásd ERDMANN 2009. 319–332.

¹⁰² ÁBTL, Vezsenyi László operatív dossziéja, 3.1.5 O-14978/17., 77.

¹⁰³ Helyesen: Mihály.

¹⁰⁴ ÁBTL, Vezsenyi László operatív dossziéja, 3.1.5 O-14978/17., 80.

¹⁰⁵ „Palotás Lajos” eredeti neve Pankotai László, aki szintén részt vett a forradalomban, nemzetőr volt, de a felelősségre vonást megúsza, cserébe vállalta a „spicli” szerepét.

¹⁰⁶ ÁBTL, Vezsenyi László operatív dossziéja, 3.1.5 O-14978/17., 84.

¹⁰⁷ A följelentésében Nagy Gábor azt írta, hogy „1957. október 31-én láttam Békésen, amikor feleségével együtt a Köröstarcsa felé induló autóbuszra szálltak fel.” ÁBTL, F. Szőke Gábor operatív dossziéja, 3.1.5 O-9825, 25.

¹⁰⁸ „Tervszerű operatív intézkedések egyidejű vagy sorozatos, egymás utáni alkalmazása egy, minőségileg új operatív helyzet elérése céljából. – A kombinációban egy vagy több titkos nyomozati (operatív) eszköz kerül alkalmazásra, hogy egymás hatáskörét növeljék. – Tartozéka: a természetes vagy a mesterséges operatív helyzet, a szükség szerinti legenda, az engedélyezett javaslat és a biztosítási terv.” In Állambiztonsági értelmező kéziszótár. Budapest, 1980. 109.

Csendes Ferenc főhadnagy 1958. szeptember 2-án azzal zárta le a dossziéját, hogy F. Szőke Gábor a családjával még januárban Ausztriába „disszidált”...¹⁰⁹

Az internáló táborba került békésiek pontos számát – egyelőre – ugyanúgy nem lehet meghatározni, mint azt, hogy hányan kerültek börtönbe. A megyében csak 1957-ben több mint 400 politikai ügyben indult eljárás, ez az összes ügynek mintegy 70%-át tette ki.¹¹⁰ A már korábban hivatkozott 1960-as jelentés¹¹¹ szerint összesen 485 személyt internáltak, Erdmann Gyula nyugalmazott gyulai levéltár-igazgató számításai szerint pedig mintegy hétszáz bírósági ítélet született 1956 ürügyén.¹¹² Békéssel kapcsolatban is elmondható az, hogy „az elítéltek zöme munkás, iparos, földműves, kisparaszt, valamint értelmiségi volt.”¹¹³

Az eddigi kutatások alapján úgy tűnik, „csak” negyvenkét békési személyről lehet biztosan állítani, hogy letöltendő börtönbüntetésre ítélték. Szerencsére halálos ítélet vagy életfogytiglani ítélet nem született.

A megtorlásnak azonban ennek ellenére van egy békési halálos áldozata: a mezőberényi születésű, de 1956-ban a családjával Békésen élő Onofrei Károly. Őt 1957. március 17-én, amikor a budapesti munkahelyéről haza érkezett, a békési vasútállomáson lefogták, majd nyoma veszett. A békési „pufajkások” (vagy a helyi politikai rendőrök) két nappal később agyonverték. (Feltéhetően csupán azért ölték meg, mert tagja volt a fővárosi közlekedési vállalat, a Beszkárt munkástanácsának.) Egy korabeli feljegyzés szerint március 19-én hunyt el.¹¹⁴ Élt harminckét évet...

Sáfár Gyula megállapítása Békésre is igaz: „Az elítéltek 1960-ban, majd 1963-ban szabadultak, de a bűnhődésnek ezzel nem volt vége, sokan eredeti szakmájukhoz nem térhettek vissza, csak segédmunkásként tudtak elhelyezkedni. Ráadásul a börtönök alatt a megtorlás az elítéltek családját is elérte, házastársukat elküldték a munkahelyükről, gyermekeik iskoláztatása megnehezült. Az 1956 után megtorlás évtizedekig súlyos árnyéként vetült nemcsak a volt elítéltekre, hanem az egész társadalomra.”¹¹⁵

*

FELHASZNÁLT IRODALOM

- BÁLINT LÁSZLÓ (2014): *A kommunista párt öklei. Államvédelmi és állambiztonsági tisztek Szegeden és Csongrád megyében 1944–1990*. Budapest, Kárpátia Stúdió.
- BÉKÉSI MÁRTON LÁSZLÓ (1994a): *Azok a békési októberi napok...* (1. rész: Néma tüntetés a szobornál, zajos lincshangulat a Bérházban) In Békési Újság 1994. október 21. 2.
- BÉKÉSI MÁRTON LÁSZLÓ (1994b): Békési fiatalok fegyveres szervezkedése 1956 őszén. In *Békési Újság* 1994. november 18. 7.
- BÍRÓ FRIDERIKA – FÜR LAJOS (2013): *Búcsú a parasztságtól*. Első kötet: történelmi esszé. Budapest, 2013. Kairosz Kiadó – Szabadtéri Néprajzi Múzeum

¹⁰⁹ ÁBTL, F. Szőke Gábor operatív dossziéja, 3.1.5 O-9825, 97.

¹¹⁰ SÁFÁR 2016.

¹¹¹ MNL BML, Békési Fiókleveletár, MSZMP-archívum, 1. fond, 14. fondcsoport, 9. őrzési egység, a BM Békésmegyei Rendőrfőkapitányság 203-647/1960. sz. jelentése a „belsőreakció elleni harc értékeléséről”. 41.

¹¹² ERDMANN 2006. 43.

¹¹³ SÁFÁR 2016.

¹¹⁴ FEKETE 2006. 336–340. (A szerző szerint egy bizonyos „B. kapitány” volt Onofrei Károly gyilkosa, aki megérte a rendszer bukását.)

¹¹⁵ SÁFÁR 2016.

- BOKODI-OLÁH GERGELY (2014): *Nemzet őrség – 1956*. Pázmány Péter Katolikus Egyetem, 2014. Doktori disszertáció. https://btk.ppke.hu/uploads/articles/7429/file/Bokodi-Ol%C3%A1h%20Gergely_disszert%C3%A1ci%C3%B3.pdf (Hozzáférés: 2016. 10. 06.)
- DOMONKOS LÁSZLÓ (1990): *Magyar Sámsonok*. (Paraszti ellenállás 1951–1955). H. n. Szegedi Nyomda.
- ERDÉSZ ÁDÁM (2017): A forradalom fordulópontjai. A részvétel és a támogatottság intenzitása egy alföldi városban, Gyulán. In *Forradalom közéletéből. Az 1956-os forradalom és szabadságharc vidéki eseményei*. (Szerk.: MIKLÓS Péter). Hódmezővásárhely. 55–68.
- ERDMANN GYULA (1992): *Begyűjtés, beszolgáltatás Magyarországon 1945–1956*. Békéscsaba, Tevan Nyomda.
- ERDMANN GYULA (2006): *Békés megye 1956-ban*. Források. I. kötet. Gyula, Békés Megyei Levéltár.
- ERDMANN GYULA (2009): *Békés megye 1956-ban*. Források. III/2. kötet. Gyula, Békés Megyei Levéltár.
- FARKAS CSABA (2006): Hatalomváltás Csongrád megyében 1956-ban. In *Aetas* 21. évf. 1. sz. 100–108.
- FEKETE PÁL (2003): *Az utolsó szó jogán. Elsüllyedt világ – Békéscsaba, 1956*. Budapest, Püski Kiadó.
- FEKETE PÁL (2006): *Cseppek a tengerből. Békés megye mártírjai és áldozatai a második világháború alatt és után*. Budapest, Püski Kiadó.
- FILEP TIBOR (1990): Politikai megtorlás és restauráció Hajdú-Biharban, 1956–57. In *A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve*. Debrecen. 139–152.
- KÁVÁSI KLÁRA (1991): *Kulákklista*. Budapest, Agóra Könyv- és Lapkiadó.
- KRAHULCSÁN ZSOLT (2007): MUK és HUKUK. In *Betekintő*, 2007. 2. sz. <http://www.betekinto.hu/en/node/105> (Hozzáférés: 2016. 09. 16.)
- LŐCSEI PÁL (1999): Békéscsaba tizenkét napja a forradalomban. In STANDEISKY ÉVA – RAINER M. János (szerk.): *Évkönyv VII.* (Magyarország a jelenkorban.) Budapest, 1956-os Intézet. 282–300.
- MIKLÓS PÉTER (2016): *Szikra, láng, hamu*. Az 1956-os magyar forradalom és szabadságharc Csongrád megyei emlékezete. Szeged, Csongrád Megyei Önkormányzat.
- MUCSI ANDRÁS – VINCZE GÁBOR (2013): *Nagy Ferenc és Nagy Imre államminisztere: B. Szabó István, a békési kisgazda politikus (1893–1976)*. Békés, Jantyik Mátyás Múzeum.
- ORGOVÁNYI ISTVÁN (2013): A Magyar Ellenállási Mozgalom. Röpcédulázás Békéssámon községben az ötvenes években. In *Betekintő* 7. évf. 4. sz. http://www.betekinto.hu/2013_4_orgovanyi (Hozzáférés: 2016. 09. 10.)
- Ö. KOVÁCS JÓZSEF (2012): *A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában. A vidéki Magyarország politikai társadalomtörténete 1945–1965*. Budapest, Korall.
- ŐZE SÁNDOR – ŐZE SÁNDORNÉ (2012): *Sárréti Sasok. Nemzeti ellenállási mozgalom Kelet-Magyarországon 1948–1953*. Budapest, Kárpátia Kiadó.
- SÁFÁR GYULA (2016): Az 1956 utáni megtorlás Békés megyében. In *Bárka* 2016. 5. sz. <http://www.barkaonline.hu/esszek-tanulmanyok/5527-az-lundefined5undefined-utani-megtorlas-bekes-megyeben> (Hozzáférés: 2017. 03. 10.)
- SOMLAI KATALIN (2003): Békés megye. In SZAKOLCZAI Attila – Á. VARGA László (szerk.): *A vidék forradalma, 1956*. Budapest, 1956-os Intézet – Budapest Főváros Levéltára. 92–120.
- SZUROMI TÍMEA – JENEI ÉVA (2004): *'56-os olvasókönyv. Válogatás a korabeli békéscsabai sajtóból*. Békéscsaba, a Békéscsabai Ifjúsági Ház kiadása.
- UNGVÁRY KRISZTIÁN (2013): Kisgazdapárti politikusok és az állambiztonság. In Ungváry Krisztián (szerk.): *Bűvópatakok. A jobboldal és az állambiztonság 1945–1989*. Budapest, 1956-os Intézet Alapítvány – Jaffa Kiadó. 81–142.
- VINCZE GÁBOR (2013): Hruscsovék döntettek: Nagy Imre. (Amikor Moszkvában döntötték el, ki legyen a magyar helytartó.) In *Történelemportál* 2. évf. 2. sz. 18–21.
- VINCZE GÁBOR (2016a): Kérdőjelek. A dél-alföldi Fehér Gárda Mozgalom első korszaka. In *Historia est lux veritatis. Szakály Sándor köszöntése 60. születésnapján*. III. kötet. Budapest, Veritas Történetkutató Intézet. 115–132.
- VINCZE GÁBOR (2016b): *A békétlen Békés. Forradalom és megtorlás Békésen*. Békés, Jantyik Mátyás Múzeum.
- ZINNER TIBOR (2001): *A kádári megtorlás rendszere*. Budapest, Hamvas Intézet.

LAKATOS ARTUR LÓRÁND PHD

lakatos_artur_lorand@yahoo.com

történész, posztdoktori kutató (MTA Bolyai ösztöndíja, SZTE JGYPK)

Szocialista iparosítás, demográfiai változások

Kolozsvár, Nagyvárad és Marosvásárhely fejlődési irányai 1945–1989

— *Socialist industrialization, demographic changes*
Trends in Kolozsvár, Nagyvárad and Marosvásárhely 1945–1989 —

ABSTRACT This paper is dealing with the issue of Socialist Industrialization in Transylvania during the decades of Socialist Romania. Based on analytic bibliography and statistics, but also using some specific case-studies in their details, the focus is primarily on three important cities from Transylvania: Cluj-Napoca/Kolozsvár, targu Mures/Marosvásárhely and Oradea/Nagyvárad. Beside the role of centrally planned industrialization in economic life, the paper is dealing with changes intervened, due to the interaction of industrialization with urbanization, changes intervened in ethnic and social structures of the three cities listed above.

KEYWORDS Transylvania, Industrialization, urbanization, cities, Socialism in Romania.

DOI 10.14232/belv.2017.2.2

<https://doi.org/10.14232/belv.2017.2.2>

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article: Lakatos Artur Lóránd (2017): Szocialista iparosítás, demográfiai változások. Kolozsvár, Nagyvárad és Marosvásárhely fejlődési irányai 1945–1989. *Belvedere Meridionale* 29. évf. 2. sz. 27–53. pp

ISSN 1419-0222 (print)

ISSN 2064-5929 (online, pdf)

(Creative Commons) Nevezd meg! – Így add tovább! 4.0 (CC BY-SA 4.0)

(Creative Commons) Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0)

www.belvedere-meridionale.hu

Általános bevezető

Ipari téren a szocialista országok között is elmaradottnak számító Románia Gheorghe Gheorghiu-Dej, majd Nicolae Ceausescu vezetése alatt hatalmas áldozatokat követelő iparosítási folyamatokat indított el, mely rövid időn belül látványos eredményeket generált. Jóformán minden létező iparágat sikerült meghonosítani, illetve fejleszteni, különös hangsúlyt fektetve a bányászatra és a nehéziparra. A mezőgazdaság területén lezajlott modernizációs folyamatokhoz hasonlóan az iparosításnak is megvoltak a maga pozitív járuléakai, de ugyanakkor a hátrányos következményei is.¹

A korszakkal foglalkozó gazdaságtörténetesek általában négy időszakra osztják a romániai szocialista iparosítás időszakát. Az első az 1948-as államosításoktól kb. 1958-ig tart, és jellemző rá a szovjet igényeknek történő totális alárendeltség, a szovjet modellnek gyakran irracionális másolása, a munkahelyi terror (1949-1950-ben kerül bíróság elé a legtöbb „ipari szabotőr”, gyakran ártatlanul vagy banális, emberi tényezőktől független meghibásodások következtében) és a gazdasági termelés hirtelen, de sikeres szisztematizálása. Számos interjúalanyom, az időszakra jellemző terror ellenére, ezt a kort – főleg az 1944-1948-as bizonytalan átmeneti időszakkal összehasonlítva – sikeresnek könyveli el, mivel az államosítás és a tervgazdálkodás megszüntették a logisztikai okokból a megelőző időszakra jellemző időszakos nyersanyaghiányt és az ebből fakadó nem kívánt munkaszüneteket, a fizetések akadozását, általában véve az anyagi létbizonytalanságot. Már ekkoriban a hangsúly elsősorban a nehézipar fejlesztésére tevődik, mivel a sztálinista politikusok és közigazdászok ez által látták biztosítottnak a saját, országon belül, központilag fejlesztett gazdaság életképességét. Sztálin maga, amikor meghirdette a „szocializmus egy országban” elvet, a szovjet gazdaság önállóságának és sikeres önellátásának kulcsát látta abban, ha országa nem függ a kapitalista világ nyersanyagaitól és gépiparától, amelyért cserébe kedvezőtlen átváltási arányban mezőgazdasági és könnyűipari termékeit exportálni legyen kénytelen. *„Ha megrekedünk azon a fejlődési fokon, hogy gépeket és üzemi felszerelést behozunk és ezeket nem tudjuk saját erőnkkel előállítani, akkor nem lehetünk biztosítva az ellen, hogy országunk ne változzék át a kapitalista rendszer függvényévé. „Országunkat agrár országból ipari országgá kell változtatni, amely a szükséges üzemi felszerelést saját erejéből elő tudja állítani”* – mondotta.² Hasonlóan vélekedtek a szovjet kommunisták román tanítványai is, akik pont az agrárszektor továbbfejlesztésének alapját látták a saját nehézipar kifejlesztésében.

*„Csakis a nehézipar fejlesztésével láthatjuk el a könnyűipart megfelelő szerszámokkal és gépekkel, hogy egyre jobban kielégítse a ruházati, lábbeli, bútór-élelmiszer- stb. szükségletet. Csakis ezen az úton láthatjuk el a mezőgazdaságot traktorokkal, több-barázdás ekékkel, cséplőgépekkel, kombájnokkal, vetőgépekkel, csak így biztosíthatunk több kenyeret a dolgozó népnek”*³ hangzott el az első öt éves terv indoklása során.

A második szakasz képlékeny határai 1958 és 1971 éveinél húzhatóak meg, mely egybeesik Gheorghiu-Dej uralmának végső és Ceausescu uralmának első szakaszával, nemzetközi megközelítésből pedig a szovjet csapatok Romániából és Ceausescu 1971-es távol-keleti látogatása jelentik a két töréspontot. Erre az időszakra jellemző a viszonylagos liberalizáció, a jóléti javak

1 A tanulmány a szerző a Magyar Tudományos Akadémia által megítélt Bolyai posztdoktori ösztöndíjszerződése keretén belül készült, melynek címe: *A szocialista iparosítás következményei Erdélyben. Környezettörténeti, gazdasági, társadalmi aspektusok.*

² PEROV 1951. 38.

³ PETRESCU 1952. 10–11.

termelésének megnövekedése, az erőltetett presztízsberuházások lelassítása vagy éppen leállítása – például 1955-ben megszakad a Duna–Fekete-tenger-csatorna építése, és majd csak 1976-ban indul újra –, a Szovjetuniótól történő viszonylagos eltávolodás, aktívabb nemzetközi kereskedelem folytatása, és ennek érdekében a nyugati országok felé tett nyitás jellemző. A Szovjetunió és a KGST országok ugyanakkor nem veszítik el Románia számára jelentőségüket, ellentétben a jugoszláv példával, ahol Tito, Sztálinnal történő szakítását követően a nyugati országok felé orientálódott. A jugoszláv gazdaság esetében ez a fajta orientáció a Sztálin halálát követő enyhülési időszakban is megmaradt. Ugyanakkor erre az időszakra esik az 1964-es szovjet kezdeményezésű ún. Valev-terv, mely a keleti blokk országainak gazdasági integrációját tervezett elmélyíteni, a gazdasági specializáció jegyében, és mely Romániának agrártermelői ország szerepét szánta. A román vezető politikusok és közgazdászok sértődött reakcióit majd csak a brezsnyevi diplomácia csillapítja le, és ezek jól illusztrálják egyúttal a román gazdasági ambíciókat is.

A harmadik szakasz politikai téren Ceausescu 1971-es Kínában és Észak-Koreában tett látogatásával kezdődik, amikor is Románia teljhatalmú vezetőjét lenyűgözték a látottak és a távolkeleti modell másolásával, elemeinek sajátos román nacionalizmussal való ötvözésével akarta létrehozni a működőképes román nemzeti kommunizmust, akár áldozatok árán is. Gazdasági téren az ez irányú változást konvencionális módon az 1974-es szisztematizálásokkal tartjuk egybeesőnek, melynek látványos eleme az 1976-1980-as ötéves terv elemeinek kidolgozása, melynek túlzó fejlesztési célkitűzéseit még papíron sem sikerült megvalósítani. Ebben az időszakban kerül sor a nemzetközi Valutaalaptól történő első kölcsönfelvételekre – az első ún. stand by-egyezmény 1975. október 3-án került jóváhagyásra –, amely összegeket az ország elsősorban a nehéz- és a vegyi ipar fejlesztésébe fektetett be, a külkereskedelem terén pedig elsősorban az ún. harmadik világbeli országok felé orientálódik, velük szemben termék- és technológia exportőrként próbál meg fellépni. Az erőltetett fejlesztést azonban súlyosan érinti a gazdasági világválság, melynek következtében 1981-ben Románia nyugati hitelezőitől a visszafizetési részletek halasztását, illetve átütemezését kérte, melyre egyik fontos reakció volt, hogy a Valutaalap úgy döntött, nem folyósítja az esedékes részletet. Ebben a konjunktúrában Ceausescu az ipari termelés fokozását súlyos, a lakosságot keményen sújtó megszorítási intézkedésekkel kombinálta, melyek következtében ugyan sor került 1989 elejére a külföldi adósságok teljes mértékű törlesztésére, de mindez magával hozta az 1989-es forradalmat is. Ennek az időszaknak védjegyévé váltak, a megszorító intézkedések mellett, az erőltetett falurombolások, a korábbinál erősebb titkosszolgálati terror továbbá a rendszer és ennek vezetőjének példátlan dicsőítése is.

Ha átfogó módon akarjuk vizsgálni a romániai szocialista iparosítás történetét, eredményeket és kudarcokat egyaránt fel tudunk fedezni, melyek közül egyesek nagyon is szembeötlőek, mások pedig csak a társadalmi folyamatok figyelmes nyomon követése révén válnak kézzelfoghatóvá. Tény az, hogy az 1948-at követő változások gyakorlatilag felszámolták a munkanélküliséget, munkához és a kor mércéjével nézve normális életet biztosítottak olyan társadalmi kategóriáknak is, melyek működő piacgazdaságban marginalizálódnak, működtették az államosított vállalatokat és újakat alapítottak.⁴

Társadalomtörténeti szempontból két aspektust kell figyelembe vennünk. Az első statisztikailag jól nyomon követhető, és illusztrálja, hogyan tolódik el a romániai társadalom szerkezete a falu és a város, a mezőgazdasági és az ipari termelés között, ez utóbbi javára. Ez esetben túl a statisztikai szám adatok nyomon követésén megállapítható az, hogy az erdélyi nagyvárosok iparosítása általában véve diverzifikáltabb, sokszínűbb, mint Bukarestet leszámítva a legtöbb

⁴ CSUCSUJA 2012.

Kárpátokon túl fekvő ipari központé, és kevésbé jellemzőek az olyan típusú óriásvállalatok létesítése, mint például a hatalmas metallurgiai kombinát Galacban, a Dacia autógyár Pitestiben vagy a kőolaj kutak közelsége miatt Ploiestien kiépített kőolaj-finomító ipar. Ennek az érzékelt, de jelen pillanatig empirikusan nem bizonyított jelenségnek statisztikai módszerekkel történő bizonyítása a projekt egyik fontos kihívása. A második aspektus nemzetpolitikai beütéseket is hordoz, mivel Erdély esetében, szemben az etnikai szempontból nagyjából homogén regáti területekkel, az iparosítás és urbanizáció folyamatai szervesen kapcsolódnak a városi lakosság etnikai arányainak megváltoztatásához. Ahogyan azt, egy elbeszélés szerint egy kolozsvári román párttisztviselő kijelentette: Erdély román tenger, magyar szigetekkel, amiket a városok jelentenek, és ezen kell változtatni.

Iparosítás és etnikai változások három nagyváros esetében

Az iparosítás és urbanizáció románosítással történő összefonódását három, napjainkban is jelentős nagyváros, Kolozsvár, Nagyvárad és Marosvásárhely esetében vizsgáljuk, nyomon követve a statisztikai szempontból, népszámlálási és egyéb kimutatások tükrében számszerűsíthető jelenségeket, valamint a hasonlóságokat és különbségeket.

Varga E. Árpád több kötetben dolgozta fel az elmúlt több mint száz év népszámlálási adatait Erdély települései esetében.⁵ Táblázatainak alapján a lakosság számának alakulásáról és az etnikai megoszlásról az alábbi adatokat láthatjuk Kolozsvár, Nagyvárad és Marosvásárhely esetében:

*Kolozsvár*⁶

ÉV	ÖSSZ-LAKOSSÁG	ROMÁN	MAGYAR	NÉMET	EGYÉB ÖSSZESEN	ZSIDÓ, JIDDIS	CIGÁNY	UKRÁN	SZERB	SZLOVÁK
1956n	154723	74 623	74 155	990	5545	4530	444	32	31	34
1966a	185 663	105 185	78 520	1337	621	87	68	43	36	23
1966n	185 663	104 914	76 934	1333	2482	1689	178	42	50	34
1977n	262 858	173 003	86 215	1480	2160	1009	628	50	28	32
1992a	328602	251 697	74 591	937	1377	35	1047	67	16	25
1992n	328 602	248 572	74 591	1149	4010	344	3201	84	23	27

A táblázat tükrében Kolozsváron megfigyelhető, hogy összlakossága 1956 és 1992 között több mint a duplájára növekedett. Az „a” rövidítés az anyanyelvet, az „n” pedig a nemzetiséget jelzi, mely két indikátor nagymértékben fedi egymást ugyan, de mégis különböznek. 1977-ben csak a nemzetiséget mérték. Míg például a magyarság esetében a két adat 1992-ben például teljesen megegyezik, a román nemzetiség és anyanyelv között eltolódás mutatkozik az utóbbi javára. Ennek az oka egyszerű lehet, amennyiben egy pillantást vetünk a kisebbségek esetében fellépő arányokra, különösen az 1992-res népszámlálási adatok tükrében: az 1149 regisztrált német nemzetiségűből 937 német anyanyelvű, a 344 zsidóból 35 tartja anyanyelvének a hébert

⁵ E tanulmány az 1956-os népszámlálástól kezdődően veszi figyelembe a számok alakulását, mivel témája az 1948-at követően megkezdődött szocialista iparosodás és az erdélyi városok lakosságszámának növekedése és szerkezeti átalakulása közötti összefüggés.

⁶ VARGA 2001. IV. kötet. 486.

vagy jiddist, a 3201 cigányból 1047-nek ugyanaz az anyanyelve, mind a nemzetisége, és hasonló tendencia mutatkozik a többi mért kisebbség esetében is. A magyarság esetében érdekes trend figyelhető meg: egyfajta relatív, évi átlagban pár száz fős növekedés – tízezres számokhoz viszonyítva ez egyszámjegyű százalékokban mérhető – növekedés az 1977-es népszámlálási adatokkal bezárólag, 1992-re egy radikális csökkenés vehető észre: a magyar nemzetiségűek száma 1977-től 1992-ig 86215-ről 74591-re csökkent. A város román lakosságának száma ugyanakkor rohamosan és állandó jelleggel növekedett: 1956-ról 1966-ra durván másfélszeresére, az 1966-os szám 1977-re majdnem megduplázódik, és a 1992-re több lélekszámmal nő, mint a város egész magyar közössége.

Nagyvárad:⁷

ÉV	ÖSSZ-LAKOSSÁG	ROMÁN	MAGYAR	NÉMET	EGYÉB, ÖSSZESEN	ZSIDÓ	CIGÁNY	UKRÁN	SZERB	SZLOVÁK
1956n	99 663	35 644	59 072	344	4603	3610	28	14	28	106
1966n	122 534	55 785	65 141	499	1109	101	7	27	47	130
1966a	122 534	56 436	62 955	518	2625	1463	47	24	63	178
1977n	170 531	91 925	75 125	618	2863	785	1009	53	27	213
1992a	222 741	145 104	75 187	652	1798	25	1064	36	24	459
1992n	222 741	144 244	74 225	959	3313	284	2137	60	31	534

Nagyvárad esetében a népességnövekedés, arányait tekintve, 1956 és 1992 között még nagyobb arányú, mint Kolozsváron, igaz, itt jóval kisebb összlétszám – 99 603 fő, a 154 723-hoz viszonyítva – nőtt 1992-re 222 471 főre, szemben Kolozsvár 328 602 főjével. A románság számarányának növekedése itt is szembeűnő. 1956 és 1992 között majdnem megnégyszereződött, és a nagyváradi románság létszáma több mind százezer fővel gyarapodott ez által. A magyar lakosság száma is nőtt, de ez mérsékelt módon történt.

Marosvásárhely:⁸

ÉV	ÖSSZ-LAKOSSÁG	ROMÁN	MAGYAR	NÉMET	EGYÉB, ÖSSZESEN	ZSIDÓ	CIGÁNY	UKRÁN	SZERB	SZLOVÁK
1956n	65 455	14 669	48 290	263	2233	1844	209	4	11	13
1966n	86 464	24 413	61 309	461	281	23	132	8	11	8
1966a	86 464	24 638	60 211	456	1159	776	195	7	9	20
1977n	130 076	45 639	82 200	773	1464	514	783	10	9	9
1992a	164 445	76 799	85 747	444	1455	12	1364	11	7	6
1992n	164 445	75 851	84 493	558	3543	156	3259	14	5	6

Marosvásárhely esetében, a másik két várossal összehasonlítva, úgy tűnik, a demográfiai növekedés ritmusa hasonló volt ugyan, mégis léteznek jelentős különbségek. Habár az 1956-ban 65 455 fő lakosú városban már komoly létszámú román közösség is élt – 14 669 fő, a 48 290 fős magyar közösség mellett – amely folyamatosan gyarapodott ugyan, de egészen az 1977–1992 közötti időszakig viszonylag mérsékelt módon. A nagy növekedés, mely során a marosvásárhelyi

⁷ VARGA 1999. II. kötet. 19–20.

⁸ VARGA 1998. I. kötet. 308.

román közösség másfélszeresére nőtt, a nyolcvanas évek során következett be, és a csak a marosvásárhelyi véres márciust követő években vált a románság többségi elemmé Marosvásárhelyen. A táblázat adataiból kiolvasható az is, hogy szinte hasonló dinamika alapján gyarapodott a magyarság is, ez esetben viszont a folyamat a nyolcvanas évekre lelassult, a kilencvenes évekre pedig hivatalos népességpolitikától eltérő okokból fordult meg. A táblázatban látható, a Kolozsvár és Nagyvárad esetétől eltérő trend alapja a várost körülvevő, annak környezetet biztosító területek etnikai összetétele volt.

A következőkben azt fogjuk megvizsgálni, hogyan alakult a gyakorlatban ez a lakosság-növekedési trend, és hogyan áll ez összefüggésben a szóban forgó egyes városok esetében a konkrét iparosítási folyamatokkal. A kolozsvári folyamatok ismertetése kicsit nagyobb szerepet kap, mint olyan jellegzetes folyamatok helyszíne, amelyekhez hasonlóak zajlottak le a két másik nagyvárosban is.

Kolozsvári változások. A szocialista iparosítás előtörténete

A középkori Kolozsvár, melynek lakossága túlnyomórészt szászokból és magyarokból állott, elsősorban kézműves településként vált ismertté a környék lakossága számára, habár hosszú időn keresztül a mezőgazdaság játszotta életében a főszerepet - gondolunk itt éppúgy a külvárosokban élő kistermelőkre, mint a város területén nagy házakkal, palotákkal rendelkező föld- és erdőtulajdonos nemességre. A kézművesek és kereskedők száma azonban - a város kereskedelmi és áruforgalmi szempontból meglevő kedvező fekvéséből is kifolyólag - a kereskedők és kézművesek száma állandóan nőtt. 1369-ben alapítják meg az első kolozsvári céhet: a szűcsökét, mindössze két évre rá, hogy Besztercén és Nagyszebenben is létrejött ugyanez a céh, majd nemsokára ezt követte a mészárosok céhe. A vegyesházi magyar királyok alatt a város gazdasága önellátóból egyre inkább árutermelő jellegűvé vált. Kereskedelmi kapcsolatok léteztek a közeli vidékkel és a távolabbi világgal egyaránt. A város a környék parasztjai számára mezőgazdasági termékeik felvevőpiacaként szolgált, valamint ezeket kézműves termékekkel látta el. Ugyanakkor a kolozsvári kereskedők áruikkal Itáliába és Lengyelországba is eljutottak. Ez együtt jár a nagykereskedők - patríciusok - rétegének felemelkedésével is. 1453-ban már kb. 15-20 különböző céh működött, a legtöbb mesterember a bőrfeldolgozás terén tevékenykedett, őket követték a ruházati cikkeket előállító mesterek (csak szabóból 31-et irtak össze). Az önálló erdélyi fejedelemség megalakulásától kezdődően pedig hosszútávon tartó gazdasági fellendülés következik be Kolozsvár életében. A kézművesek száma állandóan gyarapodott: 1561 és 1571 között csak ötvösmesterből 62-öt tartottak nyilván.

A XVIII. század vége Erdélyben is elhozta a középkori jellegű gazdaság válságát, valamint a tőkés jellegű termelés megjelenését. A XIX század első felében már 22 olyan nagyműhely működött a városban, mely magán hordozta a manufaktúrális műhely jellegét, tulajdonosaik helybéli nagykereskedők és kézművesek, részvénytársaságok voltak. Az 1967-es kiegyezést követő időszak egy újabb fellendülési korszakot jelentett: 1870-ben Kolozsvár bekapcsolódott a dualista monarchia vasúthálózatába, és habár megmarad a kis- és közepes nagyságú műhelyek túlsúlya, egyre jobban előretört a gyáripar is. 1910-ben már a város 7230 fős munkásságának közel a fele nagyvállalatokban dolgozott, legtöbb alkalmazottal a dohánygyár rendelkezett: 1274-el. Ezt követte a vasúti műhelyek, 513, a Reitter gyufagyár 226 és az ekkortájt alapított Renner bőrgyár, mely ekkor még mindössze 100 alkalmazottal rendelkezik, azonban a következő évtizedekben

a város legjelentősebb ipari egységévé növi ki magát. Az első világháborút és a trianoni döntést követő időszak pedig az új államalkotó nemzet, a románság gazdasági megerősödését hozta magával, habár a helyzet megváltozása a már meglevő, magyar, német vagy zsidó származású gyártulajdonosok tulajdonát nem igazán érintette. A két világháború között időszakban létesült Kolozsváron az Írisz, az ország legelső és egy ideig egyetlen porcelángyára, valamint a várost ellátó egeresi hőerőmű. Ugyanakkor megfigyelhető a kisipari vállalatok súlyának és arányának csökkenése, habár továbbra is jelentős erőt képeztek és a kistermelők jelentős társadalmi rétegét alkották a városi lakosságnak.⁹

Mivel a második világháború során a város önmagába véve nem vált harcok színhelyévé, elkerülte az igazán nagy pusztításokat. Sőt, a szovjet parancsnokság előrelátása következtében román csapatok nem is vettek részt a város megszállásában és így a város magyar lakossága nagyrészt elkerülte azokat az etnikai alapon szervezett megtorlásokat is, amiknek más települések magyarsága igen nagy számban esett áldozatul. A román hadsereg vezetése természetesen elégedetlen volt az ilyenfajta megoldásokkal, nemzeti presztízskérdést csinálva abból, hogy minél több, 1940-ben elveszített településre ők vonuljanak be elsőként, de a sokkal nagyobb erőt képviselő szovjetekkel szemben nem volt mit tenniük.¹⁰ És így elég hamar, és az általában minden esetben jelentkező nehézségeket leszámítva, gyors ütemben és rendkívüli nehézségek nélkül tudott beindulni az újjáépítési folyamat. Ennek két nagy területét különböztethetjük meg: az infrastruktúra rehabilitálásának és az ipari termelés helyreállításának folyamatát. Az újjáépítési munkálatok intenzitása és ritmusa esetről esetre különböző volt, annak függvényében, mennyire volt fontos egy bizonyos objektum helyrehozatala, és ez kinek az érdekeit szolgálta: a Vörös Hadseregét, a lakosság általános érdekeit, esetleg egyes csoportok vagy egyének gazdasági érdekeit. Mivel a harcok kevésbé érintették azokat a hálózatokat, amelyek az alapvető ellátást biztosították, ezeket elég hamar sikerült helyreállítani. Habár ezt a folyamatot meglehetősen nagymértékben megnehezítette az eddigi magyar közigazgatás elmenekülése a hátsóországba, az új, nagyrészt helybeliekből szervezett adminisztráció mindent elkövetett annak érdekében, hogy minél hamarabb helyreállhasson a rend.

Már a bevonulás napján, október 11-én megkezdődtek a németek által felrobbantott Szamos-hidak rehabilitálása, majd 12-én elkezdték a vasútvonalak helyreállítási munkálatait is.¹¹ Ezek az intézkedések gyorsak, azonnaliak, egyszerűek, jól meghatározottak és pontosak voltak, valamint a Vörös Hadsereg előrevonulásának megkönnyítését voltak hivatottak szolgálni.

Az egész város és környezete számára prioritást jelentett a kommunikációs és távközlési rendszerek helyreállítása, és ezt a politika is érezte. „*Elsődleges fontosságot kell tulajdonítanunk a távközlési hálózatok helyreállításának*” – írja egy, a Kommunista Párt belső vezetése számára készült korabeli jelentés.¹² Ahogy már az előbb említettük, a kisebb károkat szenvedett áram- és vízellátási hálózatok helyreállítása eléggé hamar megtörtént.¹³ Kolozsvár vízellátását máskülönben a korabeliek kiválónak tartották, sőt, példásnak, mivel Kolozsváron nem léteztek akkora problémák, mint mondjuk Bukarestben, ahol több ízben is előfordult, hogy napokig nem jutott vízhez a lakosság.¹⁴ Egy román diák pedig, Alexandru Șerban, aki 1945 őszén jár legelőször Kolozsváron, társaival együtt meglepődik azon, milyen jól ki van világitva a város, főleg éjszaka.¹⁵

⁹ JAKÓ-KOVÁCS 1992. 10–21.

¹⁰ DUȚU 2003. 46.

¹¹ CSATÁRY 1968. 438.

¹² KOL. Az RKP fondja . 2/1945. 113.

¹³ Világosság 1944. október 22.

¹⁴ Erdély 1946. június 27.

¹⁵ Țene 2005. 139.

A telefonhálózatok terén ugrásszerű változás következett be, amennyiben csak az abszolút számértékeket nézzük: 1945 januárjában már probléma nélkül működött a városi a kivonuló németek által előzőleg felrobbantott telefonközpont, és az addig létező egyetlen egy központi apparátus mellé a város még öt darab újat is kapott.¹⁶ Ezt azonban a város lakosságának zöme, amely nem rendelkezett telefonnal, nem érzékelte. Egy másik sajátos, létfontosságú kérdés volt a lakosság hő ellátásának problémája. A lakosság legnagyobb része fával fűtött, és az átlagos fogyasztás télen kb. 400 vagon tűzifát jelentett. Ennek javarészét a környező erdőségek biztosították, legfőképpen a Gyalu és Fenes községek tulajdonában levők. 1945 nyarán azonban felmerült egy komoly probléma, mivel a gyalui parasztok kihasználták a zúrzavaros konjunktúrát, és megtagadták a kivágott fának a városba való szállítását, csakis a megszokottnál sokkal magasabb áron, és a városi hatóságok, minden autoritásuk ellenére, kénytelenek voltak engedni a zsarolásnak.¹⁷ Ezt annál is inkább kénytelenek voltak megtenni, mivel a falubeliek nagyon szigorúan őrizték erdeiket, és nagyon gyakran erőszakkal kergették el a hóstátiakat, akik fát akartak vágni városbeli családjaik számára.¹⁸ Létezett ugyan terv a földgáz bevezetésére vonatkozóan Szászsármásról, de ezt még 1948-ban sem sikerült gyakorlatba ültetni.

Úgy a hadviselés, mint a kereskedelem és személyszállítás szempontjából elsődleges fontosságúnak számított az utak és hidak rehabilitálása. Mivel minden hidat felrobbantottak a kivonulók, több ideiglenes hidat kellett funkcióba helyezni. Ezeket Virgil Salvan tervezte meg, és felvigyázta gyakorlatba ültetésüket is. Az első ilyen hidat a Dózsa György és az egykori Horthy Miklós (ma: Horea) út között állították fel.¹⁹ A város "rendes" hídjainak helyreállítása máskülönben egy hosszú, időigényes folyamatnak fog bizonyulni, és csak az 1946-os év májusában 2 millió lejt utal ki a városi önkormányzat erre a célra.²⁰ Többek között a várost Kajántó községgel összekötő hidat is csak 1948 augusztusában tudták használatba bocsátani.²¹

A várost a környező községekkel összekötő utak nem voltak annyira megsérülve, hogy legtöbbjüket ne lehetett volna továbbra is használni. Más volt a helyzet azonban a vasúti sínekkel, amelyek megrongálása prioritást jelentett a kivonuló német szabotőr csapatok számára. Már október 12-én megkezdték a megsérült szakaszok rehabilitálására tett munkálatokat.²² Ezeket azután megfeszített intenzitással folytatták, tél ideje alatt is, így például a Kolozs – Virágok Völgye²³ közötti részt például ebben az időszakban javították ki.²⁴ Újra munkába kezdtek a kolozsvári vasúti műhelyek is, amelyek máskülönben a Dermatát követő második legnagyobb ipari egységlétesítménynek számítottak. Legelőször is megtörtént a megrongált helyiségek felújítása, majd ezt követően a kimondott műhelymunka, az első újra megjavított és üzembe helyezett mozdonyt 1945. január 8-án állították forgalomba.²⁵

Egy másik probléma volt a lakóházak, pusztítás által sújtott épületek kijavítása. A kolozsvári lakásínség elég régi probléma volt, amely még a háborút megelőző királyi Románia évei alatt jelentkezett, és áthúzódott az ezt követő évekre is.²⁶ Ennek fő oka volt az, hogy míg 1910 és

16 *Világosság* 1945. január 30.

17 *Erdély* 1945. augusztus 14–18.

18 *Erdély* 1946. július 17.

19 *Világosság*, 1945. április 28.

20 *Erdély* 1946. május 18.

21 *Világosság* 1948. augusztus 18.

22 CSATÁRY 1968. 438.

23 A Virágok Völgye Dés városának egyik külvárosi területe.

24 *Világosság* 1944. december 13.

25 *Világosság* 1945. január 9.

26 TÁRÁU 1996. 317-326.

1930 között a város lakossága 65,8 %-kal növekedett,²⁷ miközben 1918–1938 között mindössze 3300 új lakás épült,²⁸ ami messze alatta maradt a keresletnek, majd ezt a helyzetet súlyosbították a háborús pusztítások és lakosságmozgások is. Egy 1945-ös jelentés értelmében a frontátvonulást követően kb. 300 nagymértékben megrongált ház létezett,²⁹ amiket újra kellett építeni. Emellett a város nyomornegyedei is nyomasztó probléma volt – egymás hegyén-hátán összetakolt vályogviskók és egyéb gyenge, ideiglenes jellegű építmények, amelyek lakói sok esetben önhibájukon kívül jutottak ide, mivel sok volt közöttük a háború- és sorsüldözött mesterember is. Ilyen nyomornegyedeknek számító környékek voltak a Fellegváron (Sáncalja), a mai Györgyfalvi-negyed nyugati részén, a Tordai út melletti rész, valamint a téglagyár környéke. Különösen nyomorúságosoknak számítottak a Sáncaljai viskók, de még ezek is felülmúlták kényelemben a hely barlangjait.³⁰

A város hatóságai mindent megtettek annak érdekében, hogy ezt a folyamatot felgyorsítsák, de ez nagyon nehezen ment, ugyanis hiányoztak a legszükségesebb építőanyagok, valamint a megfelelő szervezettség is.³¹ A hatóságok latba vetettek mindenféle módszert, úgy a segélynyújtást³² mind a fenyegetést és büntető intézkedéseket, amelyek – legalábbis papíron – akár a kijavíthatlan ház elkobzásáig is elvezethettek volna.³³ Ennek ellenére a restaurálások nagyon sokáig elhúzódtak – a szamosfalvi református elemi iskola esetében például, mivel épülete 1944 őszén megrongálódott, az oktatás a lelkési hivatalba helyeződött át, és az iskola államosításáig itt is zajlott³⁴ – és a lakásínség majd csak a kommunista diktatúra évtizedei során oldódik meg.

Hasonló előjellel, de többé-kevésbé másképpen zajlott az üzemek és gyárak újjáépítése. Ha általánosságban beszélünk az ipari termelésről, 1944 őszén egyértelmű, az ezt megelőző időszakhoz viszonyítva, a termelés mutatóinak hanyatlása, minden viszonylatban, mint ahogy ez ki is derül a különböző termelési statisztikákból, ezt követően azonban rohamos felemelkedésnek indultak. Az ipari létesítmények újjáépítésének esetében legalább három stimuláló tényező létezhetett: a hatóságok és a megszálló seregek azon óhaja, hogy minél hamarabb üzembe állítsák az elsősorban stratégiai célokra (a Vörös Hadseregére) alkalmas egységek munkáját; a tulajdonosoknak és a nyereségben általában minden érdekeltnek gazdasági érdeke valamint a munkásság azon személyes, belső ösztönzése, hogy munkahelyük nyereségessé tételével a saját megélhetésüket is biztosítsák. A munka megszervezésében pedig nagy szerepet játszottak a szakszervezetek.

1944. október 31-én alakul meg az első vasmunkás kisiparos szakszervezet, melybe kb. 200 lakatos, kovács és más rokonszakmájú tartozott. Ezek első intézkedése egy népkonyha felállítása volt, ahol elsősorban kenyeret sütöttek saját családjaik és a rászorulóknak számára. Az építőipari munkásokat is mozgósították, első ténykedésük a mézszárszék helyrehozatala volt.³⁵ Még a cukrászok és cukoripari dolgozók is saját szakszervezetet alapítottak, az elmenekült Pillich gyárhelyiségében.³⁶ De a legfontosabb talán a vasúti munkások szakszervezetének megalakítása volt, melyre hivatalosan október 23-án került sor.³⁷ Nemcsak az e szférába tartozó

²⁷ COSMA 1998. 36.

²⁸ SCURTU-BUZATU 1999. 70.

²⁹ KOL. Az RKP fondja. F1. 2/1945.

³⁰ LAKATOS 2004.

³¹ *Erdély* 1946. május 9.

³² *Erdély* 1946. június 9.

³³ *Világosság* 1945. június 19.

³⁴ Református Egyházi Levéltár, Kolozsvár. Iskolák államosítása fond. I. 8. IV. 1725/1948.

³⁵ *Világosság* 1944. október 31.

³⁶ *Világosság* 1944. december 2.

³⁷ *Világosság* 1944. október 23.

tevékenységek megszervezésében játszott szerepet, hanem sok más közösségi tevékenységben is. Egy sajátos probléma is felmerül ezeknek a dolgozóknak az esetében: mivel hagyományosan állami vállalatról volt szó, az akkori politikai körülmények között fizetésük nem volt biztosítva. Ily módon gyűjtéseket szerveztek számukra, amelyek nagyon szép szolidaritási megnyilvánulásokra mutattak példa. Így például november 14-én a városi adminisztráció dolgozói egy napi fizetésüket adományozták a vasúti műhelyek dolgozóinak³⁸, a Kommunista Párt pedig, a maga során, néhány nap leforgása alatt, 100000 pengőt gyűjtött, amit átnyújtottak a vasúti munkások képviselőinek.³⁹ Szakszervezeti vonalon is sok pénzt gyűjtöttek, így például az Orion gyár munkásai 1000 pengőt, a „Világosság” dolgozói és olvasói 22000 pengőt, a környező falvak parasztjai élelmiszereket adományoztak.⁴⁰

Az emberek munkaszolgálatra történő mozgósítása az infrastrukturális helyrehozatalok esetében kényszer hatása alatt történt, a gyárak és kisvállalkozások esetében azonban valószínű hatalmas szerepet játszott az itt dolgozók azon motivációja, hogy munkahelyüket minél hamarabb helyreállítsák. Az „Erba” bútorgyár esetében például, amit a bombázások nagyon tönkretettek, a helyreállítási munkálatok már a szovjet bevonulás másnapján megkezdődtek, és az ebben érdekelt kb. 40 munkás még éjszaka is dolgozott.⁴¹ (ennek ellenére azonban 1946 áprilisában még javában folytak a renoválási munkálatok).⁴² Az Acélárugyár is hasonló helyzetben volt, ennek is október 12-étől már munkába állott kb. 260 munkása, és október 23-án már árut termelt, ami azért is fontos volt, mivel a frontátvonulást követően mindössze 50000 pengő maradt a vállalat kasszájában.⁴³ A gázgyár részleges helyreállítása és üzembe helyezése 1945. február 14-én történik meg, de mivel a kazánok és csövek helyreállítása ekkora még nem sikerült, mindössze festéket és különböző permeteket gyártott.⁴⁴ Maga a gáztermelés csak június 11-én indul be újra.⁴⁵ Az „Írisz” porcelángyárat azonban ennek 140 alkalmazottja mindössze 6 hét alatt építették újra,⁴⁶ habár ők sem kaptak fizetést három hétig.⁴⁷ A vasúti műhelyek esetében a hidraulikus prést például mindössze 1945. február 18-án sikerült üzembe helyezni,⁴⁸ de a legtöbb gépezetet még ennél is sokkal később. A Napochemia gyógyszergyár esetében az infrastruktúra kb. 75%-ban lett megromgálva, és a kasszában mindössze 51 pengő maradt, azonban itt is meglehetősen gyorsan megtörtént a helyreállítás. 1946-ban például ez volt az egyetlen gyár Romániában, a bukaresti mellett, amelyikben a kor „csodagyógyszerét”, a penicillint előállították.⁴⁹ A gyufagyár helyrehozatalára még a tanulókat is mozgósították, de ez egy sokkal hosszabb folyamatnak bizonyult.⁵⁰ A rövid időn belül helyreállított téglagyár 1945 júniusában már elérte 1942-és, addigi legjobb termelésének mutatóját, vagyis a 7 000 000 téglát naponta.⁵¹ Sőt a Törökvágás út kiszélesítési munkálatai révén

38 *Világosság* 1944. november 24.

39 *Világosság* 1944. december 5.

40 *Világosság* 1944. december 6.

41 *Világosság* 1944. október 31.

42 KOL. RKP fondja. Adminisztratív szekció 8/1946. Iratszám: 11. I. 1946.

43 *Világosság* 1944. október 23.

44 *Világosság* 1945. február 14.

45 *Erdély* 1945. június 12.

46 *Világosság* 1945. március 4.

47 *Erdély* 1945. december 18.

48 *Világosság* 1945. február 18.

49 *Erdély* 1945. május 15.

50 *Erdély* 1945. április 1.

51 *Erdélyi Szikra* 1945. június 24.

az innen kitermelt agyag új és olcsó alapanyagforrást jelentett.⁵² Igaz, hogy egy 1945 márciusában bekövetkező balesetszerű robbanás következtében (mivel a raktárhelyiséget lőszerraktárként is használták), ennek az objektumnak infrastruktúrája ismételten megsérült,⁵³ de nem olyan mértékben, hogy néhány hónap leforgása alatt ne lehetett volna helyrehozni.

Általában véve elmondható az is, hogy 1945 első felében a termelés mutatói megugrottak, és ezekről a kor sajtója nagy ujjongások közepette számolt be, nemegyszer akár túl is löve a célon. Így 1945 februárjában a Rendor bányagyár 50%-al növelte termelését⁵⁴, ugyanebben a hónapban az egeresi bányászok ugyancsak 50%-al növelték saját termelési hozamukat.⁵⁵ És ez nemcsak Kolozsvár esetében állt fenn, hanem általános jelenségnek számított Erdély-szerte: a marosvásárhelyi vajgyár tízszeresére emelte termelését a frontátvonulást megelőző időszakhoz viszonyítva.⁵⁶ A teljesség igénye nélkül, az illusztráció kedvéért következzen az alábbiakban néhány statisztikai példa:

A Ravag vállalat székhelye az Állomás utca 19. szám alatt volt⁵⁷, és 1919-ben alapította Vadász Jenő, kisvállalkozásként. 1926-ban társult be az üzletbe a Max Rapaport & Co. cég is, ettől kezdődően specializálódott a vállalat színesfém-feldolgozásra.⁵⁸ A következő táblázat az 1943–1946-os alkalmazotti létszámot mutatja be, a vállalat archívumában megtalálható dokumentumok alapján.⁵⁹ Ha jól megfigyeljük, első ránézésre egyből feltűnik az a tendencia, hogy a létszám folyamatosan és nagymértékben esik a front közeledtével, hogy ezt követően – miután 1944 októberében elérte a mélypontot – újra emelkedésnek induljon, de ugyanakkor ingadozzon a létszám hosszú ideig, míg végül 1946-ra nagyjából stabilizálódik.

ÉV ÉS HÓNAP	1943	1944	1945	1946
január	124 alkalmazott	105 alkalmazott	66 alkalmazott	105 alkalmazott
február	114 alkalmazott	102 alkalmazott	82 alkalmazott	102 alkalmazott
március	115 alkalmazott	107 alkalmazott	93 alkalmazott	108 alkalmazott
április	113 alkalmazott	96 alkalmazott	102 alkalmazott	99 alkalmazott
május	113 alkalmazott	97 alkalmazott	102 alkalmazott	94 alkalmazott
június	94 alkalmazott	55 alkalmazott	90 alkalmazott	
július	92 alkalmazott	52 alkalmazott	102 alkalmazott	
augusztus	85 alkalmazott	54 alkalmazott	108 alkalmazott	
szeptember	85 alkalmazott	57 alkalmazott	107 alkalmazott	
október	91 alkalmazott	20 alkalmazott	108 alkalmazott	
november	89 alkalmazott	23 alkalmazott	114 alkalmazott	
december	88 alkalmazott	27 alkalmazott	108 alkalmazott	

Ha a Ravag kicsi vállalatnak is számított – bár specializálódott termékei miatt meglehetősen fontos is volt – a Dermata a város legnagyobb ipari létesítményének számított, és egyben a legna-

⁵² *Világosság* 1944. november 29.

⁵³ *Világosság* 1945. március 24.

⁵⁴ *Világosság* 1945. február 1.

⁵⁵ *Erdély Szikra* 1945. március 22.

⁵⁶ *Világosság* 1945 április 20.

⁵⁷ KOL A „Ravag” gyár fondja. 14-es dosszié.

⁵⁸ *Ibid.* 13-as dosszié.

⁵⁹ *Ibid.* 16-os dosszié.

gyobb bőr- és cipőgyár volt az egész régióban. A Kommunista Párt archívumában megtalálható egyik dokumentum⁶⁰ a következő adatokat jelenti a párt központi vezetőségének:

Év	HÓNAP	ABSZOLÚT SZÁMÉRTÉKEK (PÁR CIPŐ)	A TERMELÉS ARÁNYA SZÁZALÉKOKBAN
1944	október	25081	100%
	november	53049	111%
	december	60141	140%
1945	január	56920	123%
	február	57848	131%
	március	78116	211%
	április	70417	181%
	május	79361	216%
	június	86961	247

Sajnálatos módon ebből a jelentésből hiányoznak az 1944. október előtti termelési adatok, így nem lehet belőlük megállapítani a háborús időszakhoz viszonyított változásokat. Megfigyelhető az állandó növekedés, azonban ezt úgy is lehet értelmezni, hogy a frontátvonulást követően, ahhoz viszonyítva, a helyzet csak jobb lehetett.

Másik három statisztika az „Erdélyi Szikra” napilapban jelentek meg, 1945. május 1-jén⁶¹ a Dermata, az acélárugyár és dohánygyár termelését illetően. A Dermata havi termelésének napi átlaga van megadva:

OKTÓBER	NOVEMBER	DECEMBER	JANUÁR	FEBRUÁR	MÁRCIUS	ÁPRILIS
1640	2040	2200	2350	2400	2890	3060

Az acélárugyár esetében a számadatok százalékos arányban vannak megadva, a viszonyítási alapegység (vagyis a 100%) az 1943-as év termelése:

Idő	1943	1944. július	1944. augusztus	1944. szeptember	1944. október	1944. november	1944. december	1944. január	1945. február
SZÁZALÉK	100%	84%	51%	31%	11%	38%	86%	192%	195%

A dohánygyár esetében a statisztika sokkal komplexebb, több adatot is közöl és ennek következtében jobb képet is mutat a termelési folyamatról.

SORSZÁM	Idő	NYERSDOHÁNY (kg)	CIGARETTA (db)	DOHÁNY (kg)	MEGJEGYZÉSEK
1.	1944. okt.	6 292	1 979 000	3152	a Vörös Hadsereg számára
2.	1944. nov.	2 528	1 410 000	2484	–»–
3.	1944. dec.	2 994	3 170 900	36	nyersanyaghiány miatt
4.	1945. jan.	13 318	8 085 000	3150	–
5.	1945. febr.	27 261	8 300 900	17 337	–
6.	1945. márc.	6 160	7 312 000	1287	futószalag meghibásodás miatt
7.	1945. ápr.	29 900	1 0612 000	12 560	–

⁶⁰ KOL. RKP fondja. 2/1945.

⁶¹ *Erdélyi Szikra* 1945. május 1.

Természetesen, csak ezekből a statisztikákból nem lehet általános következtetéseket levonni, de meglehetősen jól illusztrálják a kor viszonyait.

A termelés megugrása mögött valószínűleg nem a technológia fejlődése vagy az emberi erőforrások jobb motivációja áll, hanem egy relatív javulás, az előző instabil állapotokhoz képest.

A kolozsvári ipar továbbfejlesztése a szocializmus évtizedeiben

Romániában a főbb termelési eszközök államosítása a 119/1948-as törvény által vált lehetővé, amit a Nagy Nemzetgyűlés ezen év nyarán fogadott el.⁶² A társadalmat – nemcsak politikai szempontból – egyáltalán nem érte felkészületlenül az intézkedés. Már 1945 őszétől kezdődően a Groza-kormány erős központosító intézkedéseket foganatosított, leginkább kormányrendeletek által.⁶³ Magát az ipari létesítmények államosítását megelőzték egyrészt hasonló intézkedések – mint például a Román Nemzeti Bank államosítása 1946-ban – valamint olyan, kimondottan ezt a célt megelőző intézkedések, mint az 1947 októberében az ország területén magánkézben levő ipari, kereskedelmi és szállítási vállalatokról készített leltár. Adatainak összegzését követően alakultak meg a Gheorghe Gheorghiu-Dej által elnökölt Gazdasági Főtanács keretén belül az Országos Államosítási Bizottság, valamint az ennek keretén belül működő megyei- és vállalati szintű bizottságok⁶⁴.

Az államosítás legalább két, egymástól különböző arculattal rendelkezett: egy „hivatalossal” mely elsősorban a napi sajtóban jelentkezett, és ami a pozitívumokat hangsúlyozta ki, és egy „reálissal”, mellyel többek között a bizalmas pártjelentésben is találkozhatunk. Például egy, a Fermeta fémipari gyár által a Metallurgiai Központi Igazgatósághoz írott levél szerint a gyár az államosítás pillanatában komoly nehézségekkel küszködött: nem rendelkezett a raktárában nyersanyagokkal, utánpótlással, így az államosítás gyakorlatilag „megmentés” volt a vállalatnak a csődtől. Ténylegesen a vállalat mérlege az államosítást követően is – 1948 június 13- 1948 december 31- közötti időszakban - 388439 lej veszteséget mutatott.⁶⁵

A kor sajtójában is az államosításoknak igyekeztek pozitív visszhangot nyújtani. A Világosság például - a Kommunisták Párttal mindig is rokonszenvező, sőt, kettős tagságú MNSZ-esek napilapja - többek között arról ír, hogy az államosítást követően, a Schull kendőgyár termelési költségei az államosítást követően 9%-al csökkentek, és ezzel jelentős mennyiségű anyag takarítódott meg.⁶⁶ Ugyanez az újság könyveli el a sikertörténetek között a Helios államosítását, melynek termelése szintén megnövekedett,⁶⁷ a volt „Katona” pékség kenyértermelése napi 300 kg-ról 1300 kg-ra emelkedett.⁶⁸ Az egykori Rendor bőr- és cipőgyár nevét az államosítást követően Kaméleonra változtatta, és termelése – az 1938-as évhez viszonyítva – 30%-al nőtt, még Argentínából is szerzett be nyersanyagot.⁶⁹

Ezeket az adatokat valószínűleg – legalábbis számtani és statisztikai szempontból nézve – teljes mértékben, vagy legalábbis nagyrészt valóságnak kell tekintenünk. Habár ekkor már nagy

⁶² BARTOS 2009. 15.

⁶³ HITCHINS 1994. 531.

⁶⁴ SCURTU-BUZATU 1999. 555.

⁶⁵ KOL 816-os Fond. Fermeta vállalat. 1-es dosszié. 1948. f 2.

⁶⁶ *Világosság* 1948. július 1.

⁶⁷ *Világosság* 1948. augusztus 5.

⁶⁸ *Világosság* 1948. augusztus 10.

⁶⁹ *Világosság* 1948. szeptember 4.

súlyt fektetnek a „hivatalos”, központilag megtervezett és ellenőrzött propagandára, a cenzúra pedig megakadályozta, hogy a „hivatalos” irányelvekkel és adatokkal ellentétes információk kerüljenek napvilágra. Ugyanakkor elfogadható az, hogy a központi tervezés rövid távon számos esetben - legalábbis az alkalmazottak szempontjából - bizonyos fokú stabilitást eredményezett, biztosította a munka és termelés folytonosságát, a bérek időben és pontosan történő kifizetését garantálta, és ezek felismeréséhez nem volt szükséges feltétlenül hithű kommunistának lenni. Ehhez pedig nagymértékben hozzájárultak az elmúlt évek történései, amikor is a szállítási logisztika hiányosságai miatt, melynek következtében nyersanyag hiányában állt le ideiglenesen a termelés, munkahelyek elvesztése, a fizetések gyakori késése. Nem állnak rendelkezésünkre szociológiai, statisztikai adatok arra vonatkozóan, hogy milyen arányban állt volna a népesség az államosítás mellé vagy ellen, és e nézőpontok a társadalom melyik csoportjában hogyan, milyen arányban oszlanának meg: a kor hangulata lehetetlenné is tett volna egy reális felmérés elvégzését. Tény az, hogy sokaknak nem tetszett a folyamat, elsősorban azoknak, akik számára az egész folyamat komoly anyagi veszteséget jelentett: azok között pedig, akik magával a folyamattal nem veszítettek semmit, lehettek szép számmal olyanok, akik úgy gondolkodtak, ezek az intézkedések stabilitást és jólétet hozhatnak. Tény az, hogy pontos arányt így utólag lehetetlen megállapítani, és az ilyen típusú államosítás példátlan eseménynek számított a térség történelmében, egy olyan politikai és társadalmi kísérlet, melynek hatásai még a kommunizmus bukását követően is érezni lehet.

Egy, a Kolozsvári Levéltárban talált, az RMP Regionális Bizottsága elé terjesztett jelentés a következő számszerű adatokat tartalmazza: Kolozs megye szintjén 48 olyan ipari létesítményt államosítottak, melyek az Ipari, Bányászati és Kőolajügyi Minisztérium hatáskörébe kerültek át, valamint 26 malom és olajmalom pedig a Belügyminisztérium igazgatása alá ment át. Az államosított vállalatok listáján mg találhatóak 6 fémipari üzem, 3 elektrotechnikai vállalat, 2 bánya, egy kőolajtermékeket forgalmazó társaság, 7 építőipari vállalat, 5 feldolgozó üzem (elsősorban deszka előállító gáter), 2 grafika-művészeti, 6 textil- 2 bőr- 6 vegyipari vállalat, 6 élelmiszeripari cég, 1 biztosítótársaság. Ezek élére új igazgatókat neveztek ki, ezek megoszlása szakmai szempontból a következő volt: 44 személy az új igazgatók közül kinevezése előtt kétkezi munkás volt, 4 pedig tisztviselő vagy technikus.⁷⁰ A jelentés még megemlíti azt is, hogy szinte mindenütt örömmel fogadták a gyár dolgozói az államosítás hírért, kivételek a téglagyár és az Orion fémipari üzem. Nem ilyen egyértelmű viszont a változások fogadása a tisztviselők és technikusok körében, akik közül sokan fenntartásokkal és kétségekkel álltak hozzá.

Ugyanakkor felmerült az a kérdés is, hogy mennyire fognak megfelelni az új igazgatóknak a számukra támasztott új feladatoknak. E tekintetben a jelentések tartalma változó: ily módon, a Megyei Pártbizottság egyik korai, júliusi jelentése szerint nagyon sok igazgató esetében hiányosságok és problémák jelentkeztek. Így például az Acélgyár új igazgatója becsületes és jóindulatú munkásember, de a vezetői teendőket illetően teljesen tapasztalatlan, és sem a Párt szervek, sem az Üzemi Bizottság, sem a technikusok nem segítik olyan mértékben, ahogy ezt tenniük kellene. Külön megemlíti a jelentés, hogy ebben a gyárban a technikusok rosszindulatúak, de nem nevezi meg, miben áll ez a rosszindulat: az igazgató személye, vagy a rendszer ellen irányul elsősorban. A jelentés javaslata a helyzet kezelésére az, hogy képzett mérnököket kell áthelyezni a gyárba, akik az igazgató segítségére lehetnének. Ugyancsak ez a jelentés így jellemzi az igazgatók nagy többségét: „Munkájuk sok kívánnivalót hagy maga után, és jelentéseik tartalma sok gyengeséget is elárul. Ugyanakkor sokan közülük beképzelték és felelőtlenek.”⁷¹

⁷⁰ KOL. RKP fond. 2/1948-as dosszié. A Kolozs megyei MP tevékenységi beszámoló. 22–23.

⁷¹ KOL. RKP fond. 2/1948-as dosszié. A Kolozs megyei MP tevékenységi beszámoló. 28–29.

Ez a kép azonban – legalábbis a pártdokumentumok tükrében – gyökeresen megváltozik a következő hónapban. Ekkor már a következőképpen írnak az új munkásigazgatókról:

„Az államosított vállalatok igazgatói általában megfelelnek a feladatoknak. Nagyon könnyen alkalmazkodnak és gyorsan elsajátítják a szükséges tudnivalókat. Csak három olyan eset volt, aminek következtében kellett javasoljuk az igazgatók kicserélését, három kisebb gyár esetében. Ez meg is történt.

Az igazgatók legnagyobb gyengesége az, hogy nem létezik igazi együttműködés még egyelőre a különböző államosított intézmények között. Egy ilyen példa, mikor egy nyomtatványok megrendelésére kellett licitálni viszonylag nagy tételben a Dermatánál, ahol az államosított nyomdák helyett egy magánkézben levő kapta meg a megrendelést, azzal az indoklással, hogy olcsóbban dolgozik néhány százalékkal”.⁷²

A kommunista pártaktivisták jelentéseinek hangneme tehát jelentősen megváltozott egyik hónapról a másikra: ez pedig több tényezőnek is betudható. Egyik ok az lehet, hogy a jelentéseket – mivel nincsenek aláírva – más-más személy írta volna meg. Egy másik lehetőség, hogy tényleges megváltozott júliusról augusztusra a helyzet, vagy legalábbis beállott egyfajta stabilizáció, ami jó benyomást tett az események megfigyelőjére. Vagy az is megtörténhetett, hogy maga a pártpolitika szólt közbe, mivel nem lehetett felsőbb szervek számára esetleges negatív képet festeni az államosítás következményeiről. Mi ez utóbbit tartjuk a legvalószínűbbnek.

Egy másik statisztika a következő adatokat tartalmazza:

ÁGAZATOK SZERINTI MEGOSZLÁS	VÁLLALATOK SZÁMA
kitermelési (bánya)ipar	3
vegyi- és gyógyszeripar	7
fémfeldolgozás	7
textil	6
bőr- és cipőipar	2
építkezés és kerámia	3
fakitermelés és -feldolgozás	8
élelmiszeripar (beleértve a nyolc városi pékséget is)	21
grafika	2
elektromos energia	1
szállítás és távközlés	1

Ezek mellé sorolandóak az olyan vállalatok, mint a RATA, CAM, vasúti műhelyek és a vízművek. Ezeknél az állami vállalatoknál összesen 13189 munkás dolgozott, vagyis a város ipari munkásságának 80%-a.⁷³ Mivel ez a statisztika már az államosítás lezajlását követően készült, azt jelzi, milyen fontossággal bírtak még ekkor is a kézműves műhelyek, melyek a város ipari munkásságának 20%-át jelentették.

Ugyanekkor a még magánkézben levő ipari vállalatok helyzete a következő volt: 16 vállalat ezek közül 10-65 alkalmazottal rendelkezett, ágazati megoszlásuk pedig a következő: 3 vállalat a fémipar terén, 7 a textiliparban, 6 pedig a grafikus munkálatok területén tevékenykedett.⁷⁴

⁷² KOL. RKP fond. 2/1948-as dosszié. A Kolozs megyei MP tevékenységi beszámoló. 42.

⁷³ KOL. RKP fond. 12/1948. Tömegszervezetek szekció. Jelentések a tömegszervezetek helyzetéről. 9.

⁷⁴ KOL.RKP fond. 12/1948. Tömegszervezetek szekció. Jelentések a tömegszervezetek helyzetéről. 11.

A legfőbb vállalatok termelési adatait az alábbi táblázat⁷⁵ ábrázolja:

VÁLLALAT NEVE	FŐBB TERMÉKEK ÉS MÉRTÉKEGYSÉGEIK	1938-AS ÉVI ÁTLAG	1948-AS HAVI ÁTLAG, ÁLLAMOSÍTÁS ELŐTT	1948-AS HAVI ÁTLAG, ÁLLAMOSÍTÁST KÖVETŐEN
vasúti műhelyek	mozdonyjavítás/db vagonjavítás / darab mozdonyok kisebb javítások	16 494 5	12,6 244 8,6	8 207 10
Herbák János (volt Dermata)	lábbeli / pár talp / kg finombőr / orsó szíjak / kg enyv / kg	46 763 86 678 324 070 2131 1520	54 734 51 140 189 290 2397 2261	93 850 148 701 559 020 5336 11 199
acélárugyár, az államosítást köve- tően „Unirea”	formázható acél / kg	92 844	101 307	88 138
Iris porcelángyár	Chamotte / kg porcelán	62 771 nincsenek számszerű adatok	34 778 nincsenek számszerű adatok	56 108 nincsenek számszerű adatok
dohánygyár (CAM)	Carpați / db Mărășești / db Național / db Plugar / db dohány / kg	151 000	4 945 000 3 950 000 24 588 000 21 588 000 28 705	8 564 000 9 307 000 2 9352 000 23 058 000 70 120
Șorecani-szénbányák	barnaszén / tonna	8200	5596	5600
„Poieni” deszkagyár	deszka / köbméter	1000	1192	2236
Ravag	különböző öntvények kg	7712	4119	7585
Schull kendőgyár	kendők / kg	25 000	17 500	23 407

Egy másik, teljességre törekedő táblázat az alábbi adatokat tartalmazza:

SORSZÁM	VÁLLALAT NEVE	ALKALMAZOTTAK SZÁMA	FŐBB TERMÉKEK	HAVI TERMELÉSE
1	„Unirea”-gyár	515	öntvények, géppalkatrészek	100 000 kg/havonta
2	Robinet (Ravag)	124	öntvények	7000 kg/hó
3	Menajul (Orion)	106	különböző fémtárgyak	35 000 kg/hó
4	Fermeta	85	öntvények	4000 kg/hó
5	Triumf	47	gyűjtők	2500 db/hó
6	Uzine de Fier	130	géppalkatrészek	25 000 kg/hó
7	Emeryt-Volta	18	Bergman-tubusok	-
8	„Ticu”-szénbányák	781	barnaszén	6000 tonna
9	Egeresi-kaolinbányák	69	kaolin	100 000 kg
10	Nemzeti Gázmetán Vállalat	288	metángáz	-
11	Egeresi-gipszgyár	130	gipsz	-
12	Rapid (Calcit) gyár	85	gipsz, műtrágya	-
13	Gazind	104	gáz, koks, kátrány	75 000 köbméter 76 800 kg 3800 kg

⁷⁵ KOL. RKP fond. 12/1948. Tömegszervezetek szekció. Jelentések a tömegszervezetek helyzetéről. 12–13.

14	Gladys	56	cipőkrém	18 000 kg
15	Mucava	42	papír	40 000 kg
16	Napochemia	116	gyógyszerek	10-12 000 000 lei
17	Breiner Béla	243	szövetek, gyapotból elsősorban	150000 m
18	România Muncitoare	144	kendők	25000 db
19	Ady	109	női harisnya	800-1000 kg
20	Helios	114	fonott textil, szövetek	-
21	Someșul	21	posztócsizmák	-
22	Herbak	4338	bőr és lábbelik	
23	Cameleon (Rendor)	99	bőr és talp	
24	Kajántói téglagyár	56	tégla és cserép	
25	Kardosi kő- és agyag- ipari Vállalat	49	tégla és cserép	
26	Iris	348	porcelán, chamotte	
27	Poieni faüzem	450	deszka, ládák	
28	Valea Someșului faüzem	43	deszka, ládák	
29	Răcătău faüzem	64	deszka, fenyőtermékek	
30	Beliș faüzem	35	deszka, fenyőtermékek	
31	Damian Moga gyára	20	deszka	
32	Doader Gheorghe gyára	18	deszka	
33	Hercules-Bucea gyár	22	bútorok	
34	Erba	139	bútorok	
35	húsgyár	60	hústermékek	
36	sörgyár	108	sör	750 kl
37	Kolozsvári Szesz- és Alkoholgyár	41	alkohol	31 000 l
40	Almașul-alkoholgyár	20	alkohol	
41	Gyalui-alkoholgyár	20	alkohol	
42	Zimbor-szeszgyár	20	alkohol	
43	Feleacul-cukorkagyár	58	cukorka, édességek	
44	Flacăra-olajgyár	46	étolaj	40 000 kg
45	Irina-malom	20	kereskedelmi malom	
46	Molnár-Pintér-malom	28	kereskedelmi malom	
47	Moara Românească	9	kereskedelmi malom	
48	Plugarul malom	6	kereskedelmi malom	
49	Kovács-malom	5	városi malom	
50	Goldstein-malom	7	városi malom	
51-58	Városi pékségek, 1-8	153	kenyér, pékáruk	
59	„Hajnal” nyomda		különböző nyomtatványok	
60	Minerva művészeti intézet	183	különböző nyomtatványok	
61	Elektrotechnikai Művek, Kolozsvár	292	elektromos áram	
62	SART	80	telefonok	

Ugyanez a kimutatás többek között beszél a nem állami, azaz kooperatív és magánszféráról is. Az ipari termelés terén ekkor megyében összesen négy szövetkezet létezett, ebből az első háromnak a neve egyaránt „Victoria” volt, profiljuk azonban különbözött: egyik a szövőipar, másik az édességyártás, harmadik pedig a bőripar területén tevékenykedett. A „Lemnul” pedig – mint ahogy azt neve is mutatja – a fa- és bútóriparra szakosodott.

A magánszférában az államosítást követően kevés vállalat maradt, ezek között találhatók meg az alábbiak: a fémiparban, a Sfinx lakatgyár, a Mendrei, valamint Orbai-Ábrahám műhelyek. Ezek mellett még egy vattagyár, a „Ioana” szövőde, a „Colibri” textilipari egység, az „Omnis”, „Diocezan”, „Petőfi Atheneum”, „Cartea Românească”, „Litografia” nyomdák és Kiss János papírdoboz gyára.⁷⁶

A társadalomtörténet szempontjából érdekes megfigyelnünk azt is, hogyan alakult a szakszervezeti élet ezekben a vállalatokban. 1944-et követően a szakszervezeti mozgalom addig még nem tapasztalt mértékben indult fejlődésnek, több okból is kifolyólag. Egyrészt, a szakszervezetek alternatív társadalmi elfoglaltságot jelentettek a pártokkal szemben. Másrészt úgy a Kommunista Párt, mint ennek mérsékelt baloldali alternatívája és szövetséges-vetélytársa, a Szociáldemokrata Párt, egyaránt támogatta őket, mintegy előszobaként fogva őket fel az ipari munkásság nevelésében. Az alábbiakban ismertetünk egy jelentést, mely 1948. december 30-ai dátummal keltezett, és az abban a pillanatban a különböző kolozsvári intézményekben, illetve azokban a szektorokban, melyekben a decentralizált, kis műhelyek szintjén zajló termelés volt a jellemző, a szindikátus ágazat szerint jött létre⁷⁷:

SORSZÁM	INTÉZMÉNY/ ÁGAZAT	TAGOK SZÁMA 1948 DECEMBER 30-ÁN
1	CFR	8872
2	Bőrfeldolgozók	583
3	Fém- és vegyipar	2541
4	köztisztviselők	2530
5	Textil és ruha	1852
6	Egészségügy	2167
7	Privát szféra	2234
8	Községek	1626
9	Herbák János	4202
10	Tanítók	1175
11	Élelmiszeripar	1585
12	Építkezés	1694
13	tanárok	1134
14	Egyetemi tanárok	1136
15	CAM (dohánygyár)	631
16	Fafeldozók	742
17	Művészek	1121
18	Szállítás	1172
19	Nyomdászok	476

⁷⁶ KOL RKP fond. 12/1948. Tömegszervezetek szekció. Jelentések a tömegszervezetek helyzetéről. 17–21.

⁷⁷ KOL. Rkp fondja. Szervek, Szakszervezetek. Munkatervek és jelentések. 13/1948-as dosszié. 139.

20	Háztartásbeliek	2142
21	Hygiéna	245
22	PTT	585
23	Mezőgazdaság	6608
24	Gázmetán, Kolozsvár	294
25	Egeresi Metallokémia	183
26	Şorecani szénbányák	857
27	Gázmetán, Szászszármás	147
28	Poieni, fakitermelés	306
29	Bánffyhunyard (vegyes)	403

Az államosítást követően két irányba történt az iparfejlesztés: az egyik a régi meglévő ipari egységek megerősítése és továbbfejlesztése (cipőgyártás, gördülő anyagok javítása, porcelánfeldolgozás), másik irány pedig újstruktúrák létrehozása, elsősorban a fémfeldolgozó nehézipar terén,⁷⁸ erre példák a hűtőberendezéseket gyártó Tehnofrig vagy a nehézgépgyár (CUG) létesítése. Maga a bukaresti központi vezetés nagy figyelemmel követte a kolozsvári iparosodási folyamatokat, így például a Sinterom vállalat létesítését, szimbolikus és ünnepélyes módon, Ceausescu pártfőtitkár egyik kolozsvári munkalátogatása során írta alá.⁷⁹ A hetvenes évek elejére a 49 vállalatból 12 kooperatíva, 31 országos (köztársasági fontosságú) 6 helyi fontosságúnak számított, a hivatalos besorolás szerint. Ezekben 1970-ben 108900 alkalmazott dolgozott, ezek közül 77500 volt a szó szűkebb értelmében vett munkás. 45%-uk ipari termelésben dolgozott, 11,5% építkezésben, a megye ipari termelésének 49,8%-a származott Kolozsvárról. A Clujana cipő- és bőrgyár – az egykori Dermata utódja – a maga 7000 dolgozójával az ország második legnagyobb bőrgyára volt, és a kolozsvári pártvezetők büszkéek voltak arra, hogy a város ipara – a kor divatos szófordulatával élve – „sokoldalúan fejlett”.⁸⁰ Földrajzi szempontból nézve négy nagyipari zónát különböztethetünk meg:

1. *keleti*: Irisz, Unirea, Carbochim, Sinterom, Clujana, Terapia, Sanex, vasúti műhelyek kiskazánygyár, nehézgépgyár

2. *központi*: Metalul Rosu, IMMR, 16 februarie, Tehnofrig, Armatura, Mucart, Farmec, Flacara, Somesul, sörgyár, Felacul

3. *bácsi térség*: malom és kenyérgyár, Vinalcool

4. A szamosfalvi raktárhelyiségek több építkezési anyag-raktárral.⁸¹

Ez a fajta nagy irányú és tervezett fejlesztés a lakosság növekedését automatikusan vonta maga után. Mihaela Lutas egyik tanulmányában a következőképpen fogalmaz: „A lakosság dinamikájának kulcsa a kommunista korszakban rejlik, az ipari termelésre szánt kapacitás megteremtésében és fejlesztésében, mely nemcsak a megyével szomszédos megyékből, hanem Moldvából, sőt az ország déli részéből is ide vonzotta a munkaerőt”.⁸² Ilyen körülmények között a román és a magyar lakosság aránya közötti eltolódás érthető, különösképpen akkor, ha figyelembe vesszük, hogy bizonyos időszakokban a románosítás – úgy a vezetőségi szinteken⁸³, mint pedig a köznép körében – kimondottan pártstratégiának számított.

⁷⁸ LUȚAS 2008. 66.

⁷⁹ MICLEA 1985. 19.

⁸⁰ TROFIN 1971. 35–44.

⁸¹ ALICU 1997. 154.

⁸² LUȚAS 2008. 65.

⁸³ TATÁR 2015. 68–69.

Ehhez természetesen szükség volt lakások építésére. Ezekben az évtizedekben alakulnak ki a nagy tömbháznegyedek. Kolozsváron is, akárcsak az ország többi nagyvárosában, a kommunista hatalomátvételt követően viszonylag hamar megkezdődött a szovjet mintájú tömbházak építése, mely két irányban zajlott. Egyrészt ekkor kerültek megépítésre olyan épületek, amelyek vagy üres területeket voltak hivatottak betölteni, olyanokat, amelyek nem illeszkedtek az új koncepcióba, mint például az egykori állatvásár területén (Széchenyi- illetve Mihai Viteazul tér) északi és keleti oldalán megépített tömbházak, vagy pedig az 1944-es év háborús események következtében megsemmisült egykori épületek helyére kerültek, mint például a vasútállomás környékén. Ezek az építkezések ugyan területi szempontból meglehetősen szétszórtak voltak, és mivel az esztétikai aspektusokat is figyelembe kellett némielg venni, megőriztek valamit a környező épületek stílusából, illeszkedvén bizonyos mértékben ezek közé. Ugyanakkor a várost övező külvárosokban, valamint az ezeket körülvevő lakatlan területeken megkezdődött a munkásnegyedek építése. Első fázisban az Írisz-telep és a Szamos partjának az üzemi komplexumhoz közel eső részében, majd ezt követően, a szisztematizálás során, kezdtek el felépülni a mai Monostor, Grigorescu (Donát), Marasti, Györgyfalvi, majd legkésőbb a Hajnal-negyedek. Megfigyelhető, hogy miközben a gyárüzemi tengely a vasútvonaltól és a Szamostól észak-keleti irányba fejlődött, párhuzamosan ezek irányvonalával, a lakónegyedek térsége egyrészt észak-déli tengely, másrészt pedig gyűrűként, a történelmi Belvárost minden irányból körbezárva került fejlesztésre. Az erőltetett urbanizációnak két fő oka volt: egyrészt a szocialista iparosítási stratégia következtében a nehézipari termelés jelentőségének növekedését volt hivatott szolgálni, másrészt pedig komoly nemzetiségpolitikai töltetű is volt, mely a román lakosság számarányát volt hivatott a város területén megnövelni. Az erőltetett városterjeszkedés következtében az 1946-ban 16 052 hektár területű város 1970-re 16 619 hektárra, 121 000 lakosról pedig (1948-as adat) 1966-ra más 185 000 lakosságúra duzzadt. Ennek következtében csak 1966–1985 között 67 000 lakást adtak át.⁸⁴ Ennek a gyors népesség növekedésnek a következtében a kolozsvári magyarság rövid időn belül kisebbségbe szorult.

Hasonló tendenciák, részletekbeli különbségek: Nagyvárad és Marosvásárhely szocialista iparosítása

Némileg hasonlóképpen zajlott le Nagyvárad szocialista iparosítása is. A Nyugati érchegység lábánál található Pece parti Párizs hosszú ideig számított Magyarország és Erdély legfontosabb szállítási és gazdasági összekötő pontjának. A trianoni békét követően Romániához került, de épített örökségét, addigi kifejtett kulturális és gazdasági életét még hosszú ideig megőrizte. Dési Géza 1928-ban a következőképpen írt Nagyváradról:

„Gyönyörű város volt a Sebes-Körös két partján, A Nagyalföld ott búcsúzott és a hegyvilág a város határa körül kezdődött, nyugat és kelet itt találkozott, az ősi tradíció a modern haladással boldog frigyben ölekezett. Kossuth Lajos magyar Birminghamnek nevezte, virágzó ipar és kereskedelem, szomjúság a kultúra és a haladás vívmányaira, csupa élet és lendület, örök fiatalság, mélyeséges nemzeti érzés, emberiesség, szépség és jószág. Sok templom és sok iskola, sok műhely és gyár, megértés és szeretet, az érdem megbecsülése, egység és igazság, a magyar géniusznak megvívhatatlan erőssége volt”.⁸⁵

⁸⁴ MICLEA 1985. 20.

⁸⁵ BALLAGI 1940. 62.

Talán a magyar határ közelsége és a közismert magyar revíziós törekvések miatt, a két világháború közötti időszakban a látványos fejlesztések elmaradtak a városban. 1945 után már azzal vádolta a baloldal a volt román királyi adminisztrációt, hogy Nagyváradon mindössze két földalatti WC-t és egy ravatalozót építettek.⁸⁶ Ezt követően azonban hamar beindult Nagyvárad esetében is a város modernizálása és az iparosítás. Habár már 1948-ban új villamosvonalat kapott a város⁸⁷, maguk a nagyarányú ipari fejlesztések – a hatvanas évek elején indultak be igazán. 1962-ben húzzák fel a város nyugati részében az ipar negyed építőtelepét, ahol összesen 12 új ipari objektumot hoznak létre. 65-ben kezdi termelését a Timföldgyár, 67-ben a hőerőmű, fejlesztik a villanytelepet, a közlekedést. A hatvanas évek végére 21 országos és 49 helyi jellegű vállalat működött, összesen 15122 dolgozóval, a 13 szövetkezetben pedig 7619-en voltak alkalmazva.⁸⁸ A nagyváradai ipar, a kolozsvárihoz hasonlóan, „sokoldalúan fejlett” volt, gépipari, vegyipari, ruhaipari mezőgazdasági termékeket feldolgozó ipari létesítmények, téglagyárak, nyomda is működtek⁸⁹. A határ közelsége segítette az exportot, így például a „Testvériség” szerszámgyár (Infratirea) termékeit több mint 50 országba exportálták, a ruhagyár termelésének 80%-a ment exportra.⁹⁰ Az 1956-ban Nagyváradhoz csatolt Biharpüspöki település – ma már a város egyik negyede, vasúti határátkelő is működik területén – legelőin, mezőin építették meg az ún. nyugati ipartelepét, 12 különböző nagyipari objektummal.⁹¹ A nyugati negyed szinte külön várossá vált, itt egészen a magyar határig terjedtek a gazdasági létesítmények.

Ilyen körülmények között a lakosság száma is állandóan növekedett. 1966-ra Nagyváradnak 122 534 lakosa van, de csak 12. az országban, mivel a többi város gyorsabban nő. Ekkor lakosainak száma 65 785 (53,7%) magyar és 55 785 (45,5%) román. 1970-ben válik a románság többséggé; az utolsó magyar polgármester – Szántó István – 1968–1973 között vezette a várost. 1977-ben lakosságának száma 170 531, ebből román 91 925 (53,9%), a magyaroké 75 125 (44%). A románság száma két népszámlálás között 36 140-el, a magyaroké pedig 9984-el növekedett.⁹²

Természetesen az iparosítással járó népességnövekedés együtt járt a szisztematizálással és új tömbháznegyedek felépítésével. Így például a Rogerius és Nufarul tömbháznegyedek kiépítése a kommunizmus alatt zajlott. A nyolcvanas évek közepén terv készült a történelmi belváros szisztematizálására is, erre azonban végül nem került sor.⁹³

Kicsit másképpen zajlott le Marosvásárhely iparosítása és urbanizációja. Marosvásárhely sokkal inkább érték a háborús pusztítások, mint Kolozsvárt. Először a német kivonulás szabotázsakciói sújtották a város ipari termelését, amellyel szemben, precedenst nem ismerve, a helyi munkásság nem tudott időben megszerveződni. Azt illetően, hogy hogyan zajlott le egy ilyen tipikus szabotázsakció, a következőképpen ír egy marosvásárhelyi gyár kommunista sejtjének vezetője, Gaál Béla, egy 1945. március 12-ére keltezett jelentésében, amely azonban 1944. szeptember 27-én lezajlott eseményekről szól:

„Az ősz folyamán a mi üzemünknel is megjelent egy teherautó géppisztolyos német SS-legényekkel. A teherautón a következő feliratú ládák voltak: felbontható a Führer parancsára. Hogy mit tartalmaztak azok a ládák, arról mindnyájunknak van fogalma. Első ténykedésük az volt,

⁸⁶ FLEISZ 2011. 229.

⁸⁷ *Igazság* 1948. július 16.

⁸⁸ FLEISZ 2011. 238.

⁸⁹ FLEISZ 2011. 240.

⁹⁰ SPITZER-IGNAT 1985. 17–18.

⁹¹ FLEISZ 2008. 204.

⁹² FLEISZ 2011. 239.

⁹³ FLEISZ 2011. 243.

*hogy kirabolják gyárunknak értékesebb alkatrészeit és anyagain, és amikor már rablási vágyukat kielégítették, nekifogtak az akkori ténykedéseiknek, amit ők úgy neveztek: tervszerű kiürítés. Ami abban nyilvánult meg, hogy aláaknázták gépműveinket. Tekintettel a munkásság akkori szervezetlenségére, fogcsikorgatva és ökölbe szorított kézzel kellett végignézni a banditák romboló ténykedéseit. Szervezett ellenállás nem lévén, a munkásság egy delegációt küldött a még városunkban levő magyar katonai parancsnokhoz, kérvén a segítséget a rombolás megakadályozására, amely segítséget azonban nem kapta meg a munkásság tekintettel arra, hogy egy parancsnoksághoz tartozott a romboló banditákkal.*⁹⁴

Miközben Kolozsváron 1948-ban már a gázt vezették be, Marosvásárhelyen még javában zajlott az újjáépítés: az útburkolat rehabilitása, az elpusztított vízmű- és villanytelep helyreállítása⁹⁵. 1948-ban államosítják a marosvásárhelyi gyárakat is, közöttük rengeteg kis gyárat, majd később az ötvenes években akisebb műhelyeket is, így például a „Ciocanul” termelészövetkezetből születik meg az Electromures vállalat.⁹⁶

Hosszú időn át a magyar autonómia, vagyis a Magyar Autonóm Tartomány léte határozta meg a Székelyföld fejlődési irányait. A második világháborút követően a szovjet megszállás alatt levő Romániában szovjet modell alapján tervezték rendezni a magyar kisebbségi kérdést, egy magyar tartomány létrehozásával. Az 1948-as, majd 1952-es román alkotmány az ország területét régiókra (tartományokra) osztotta, ezek sorába tartozott a Magyar Autonóm tartomány is. Amikor 1952-ben hozzák létre a Magyar Autonóm tartományt, Csík, Udvarhely, Háromszék és Maros-Torda megyék túlnyomóan magyarlakta részeinek egy adminisztratív egységbe történő tömörítésével, eleinte az RKP magyar kommunistáit helyezték vezetői szerepbe. A tartomány lakosságának 80%-a volt magyar, mikor átszervezik Maros–Magyar Autonóm tartománnyá, leválasztják róla a volt Küküllő megye segesvári részét, Dicső és Ludas rajonokat, valamint a Mezőségből román lakta falvakat csatolnak ide, az arány 65% magyar, 35% román lett. A tartomány élére románok kerültek. Marosvásárhely 80 ezer lakosságból 60 ezer magyar volt, a város ipari kapacitása több mint háromszorosa lett az 1950-esnek, de a beköltözött munkaerő nagy része Székelyföldről származott.⁹⁷

A tartomány létének az 1968-as megyésítés vetett véget, amikor is bevezetésre került a megyerendszer. Maros megyének határait úgy alakították, hogy a lakosságnak 60%-a román legyen. Az iparosítás évi üteme 19–20%-os, az országos átlagot jóval meghaladó. Elsősorban a hatvanas évektől nőtt a románság száma a városban: 1966–1989 között megháromszorozódott, 24 638-ról 75 851-re nőtt.⁹⁸ 1966-ban az összlakosság 86 500, ebből 60 200 magyar, 26 000 román, 1977-ben a 152 000-es lakosságból 81 000 magyar, 71 000 román. Évente átlagban 5000 román költözik be, ezek jelentős része Kárpátokon túli, a magyarság inkább természetesen szaporodik.⁹⁹ Főleg a környékbeli falvakból telepedtek be, mert elvesztették motivációjukat a falusi életre. Főleg a Mezőségből, a Nyárad, Maros és Küküllő mentéről, de távolabbi helyekről is telepedtek be.¹⁰⁰

Birigitte Mihok egyik tanulmányában 1966 és 1975 közé teszi a román munkáselem térhódítását Marosvásárhelyen, miközben arról is ír, hogy az Ókirályság területéről – Moldova

⁹⁴ KOL. RKP fond. 2/1945-es dosszié.

⁹⁵ *Igazság* 1948. július 28.

⁹⁶ COSTEA 2004. 257.

⁹⁷ KATONA 1996. 470–477.

⁹⁸ COSTEA 2004. 262.

⁹⁹ KATONA 1996. 478.

¹⁰⁰ COSTEA 2004. 261.

és Havasalföld – beköltözők komoly anyagi stimulensekhez is jutottak, helybeli társaikhoz viszonyítva.¹⁰¹

Az országos szinten kidolgozott tervek a marosvásárhelyi ipar fejlesztését elsősorban a gépgyártás (Electromures, Imatex, Metalotechnica) és a vegyipar fejlesztésében látta. A térségben erdők, folyóvizek, metángáz és különböző kőzetek megléte favorizált bizonyos iparágakat, így például az elektromos energiáját a városnak jól fedezik a radnóti (átadták 1963-ban) és a funtinelei (átadták 1960-ban, a tízéves terv eredményeképpen) hőerőművek. Érdekes, hogy a folyók kapacitását nem használták ki: csak kis teljesítményű vízi erőmű működött. A környezet kedvezett a bútort- és faipar, élelmiszeripar és textilipar fejlődésének is.¹⁰² Talán éppen az autonómiának köszönhetően hosszú időn át kimondottan az ésszerűség volt jellemző a marosvásárhelyi iparosítás esetében. 1958 novemberében például Gheorghe Gheorghiu-Dej, az ország teljhatalmú vezetője külön megdicsérte a Magyar Autonóm Tartomány és Suceava Tartomány pártvezetését, amiért a helyi szervekkel együttműködve, a helyi sajátosságok figyelembe vételével dolgozták ki hosszú távú fejlesztési terveiket.¹⁰³ „*A Magyar Autonóm Tartományban csupán az ötéves terv folyamán felépül: Erdőszentgyörgyön egy hőerőmű, Marosvásárhelyen egy finommechanikai gyár, egy fafeldolgozó berendezést gyártó üzem, egy szerszámfelújító gyár és egy fésülőgép garnitúra osztály, a Székelyudvarhely-Csicsó közötti vasútvonal, Szászrégenben a faipari minisztérium központi javító műhelye, Gyergyószentmiklóson egy lencsőszfonoda, Gyergyóalfalun egy lenáztató, Csíkszeredán egy posztó kombinát, egy fajanszgyár, és kifejlődik a tőzegtermelés, stb.*” írja M. Petrescu 1952-ben.¹⁰⁴ A Magyar Autonóm tartomány az első fejlesztési tervek alapján az országos átlagnál jobban növekedett, igaz, hogy Iasi, Dobrudza, Olténia mellett a különben elmaradott területek közé volt sorolva.¹⁰⁵

A legfontosabb marosvásárhelyi ipari létesítmény azonban mind a mai napig az Azomures vegyikombinát. Ezt, akárcsak a craiovai megfelelőjét, egyenesen nagymennyiségű exportigények kielégítésére hozták létre.¹⁰⁶ 1978-ban Maros megyében termelték ki az ország metángáztermelésének háromnegyedét, több mint 21 milliárd köbmétert. Ennek feldolgozására alapították 1966-ban az Azomurest, melynek 1985-ben 4438 alkalmazottja volt már.¹⁰⁷ A gyár létrejöttének érdekessége az, amit Stefano Bottoni is megír egyik könyvében, vagyis, hogy vita előzte meg az Azomures megépítését: Bukarestben Gheorghiu-Dej és Chivu Stoica már eldöntötték, miközben a helyi magyar szakemberek azt javasolták, hogy biztonsági okokból lakott helyektől távol, Erdőszentgyörgy rajonban építsék meg. Mindennek logikája az is lett volna, Bottoni szerint, hogy a románosítás eszköze volt a kombinát, és a magyarok tudták, hogy magyar falusi környezetben nehezebben lehetne románosítani.¹⁰⁸ Bukarest azonban végül keresztülvitte akarátát.

Az Azomures csakhamar stratégiai fontosságú létesítménnyé vált. „*Leginkább egy óriáslaboratóriumhoz hasonlítható, amelyben az egész technológiai folyamat gépesítve és automatizálva van*” írta büszkén egy 1968-ban kiadott propagandaanyag. 1967-ben 61125 tonna műtrágyát

¹⁰¹ MIHOK 2006. 99.

¹⁰² COSTEA 2004. 265–270.

¹⁰³ GAGYI 2009a. 338.

¹⁰⁴ PETRESCU 1952. 49–50.

¹⁰⁵ VRTELI 1961. 108.

¹⁰⁶ *Die Entwicklungsperspektiven...* 1965. 8.

¹⁰⁷ COSTEA 2004. 266–267.

¹⁰⁸ BOTTONI 2008. 411.

termelt a gyár, a 68-as tervek szerint ez hetvenre 150 075 tonnára kellett nőjön.¹⁰⁹ Az Azomures életképességét mutatja az is, hogy jelenleg is működő vállalat, melyet jegyeznek a bukaresti értéktőzsdén, és profitot generál. Azt sem szabad elfelejteni ugyanakkor, hogy jelen pillanatban Maros megye legnagyobb környezetszennyező vállalata.

A hatvanas évekkel kezdődően – miután az ötvenes években a városközpontot és közvetlen környezetét tömbházasították – kezdték el építeni a Tudor Vladimirescu, Ady Endre, Mihai Viteazul, Somostető, Szabadság (Libertatii), Kárpátok (Carpati), November 7 tömbháznegyedeket, a hetvenes években a Kövesdomb (Dambul Pietros), majd a nyolcvanas években az Egyesülés (Unirii) negyedet.¹¹⁰ 19 év alatt összesen 71 000 lakás került átadásra.¹¹¹ Természetesen ennek is megvolt a maga etnikai vonatkozása, 1985-öt követően kezd a románság számaránya az 50% felé közelíteni.¹¹² Sütő András naplójában a következőképpen ír 1989. augusztus 27-én a Marosvásárhelyen zajló építkezésekről: „*Mérnökök, csoportfőnökök románul adják ki a parancsokat, s a végrehajtók: ácsok, kőművesek, malteresek egymás kötött magyarul beszélnek*”.¹¹³

Egészen az 1992-es népszámlálásig Marosvásárhely megőrizte magyar többségét. A lassúbb elrománosodási folyamat részben az autonóm tartomány meglétének, részben pedig népességföldrajzi helyzetének volt köszönhető. A román többség kialakulása csak az 1990-es véres március következtében vált valósággá.

Következtetések

A szocialista iparosításnak általánosságban nézve megvolt a maga jó oldala is, úgymint gazdasági fejlődés, munkahelyek teremtése, életszínvonal javítás. 1988-ban már az ENSZ-statisztikák szerint is az ipari termelés a román gazdaságnak 62%-át tette ki és az export kétharmadát biztosította.¹¹⁴ Ugyanakkor míg korábban a „piac”, a kereslet-kínálat, az igény szabta meg – gyakran spontán módon is – az iparosodási folyamatokat,¹¹⁵ addig a szocialista iparosítás központilag irányított módon zajlott, melynek során a gazdaságosság nem mindig számított elsődleges szempontnak. Ennek következtében gyakran építettek olyan helyeken új gyárakat, ahol a nyersanyag közelsége nem indokolta volna ezt, ennek köszönhető az erdélyi városok bizonyos értelemben vett torz ipari fejlődése is, amely komoly demográfiai és társadalmi következményekkel is jártak.

Társadalmi szempontból egy utólag már statisztikai szempontból mérhetetlen és elemezhetetlen, ugyanakkor a visszaemlékezésekben nagyon is érzékelhető jelenség: az „új városiak” jelentős részének civilizálatlan viselkedése. Sokuk számára a városba költözés jelentette az első találkozást a villanyárammal, a kanalizált WC-vel, a tömegközlekedéssel és a társadalmi együttélés bizonyos szabályaival. E sorok szerzője még emlékszik a gyerekkorában átélt egyik epizódra – amikor a kolozsvári Tóköz-negyedi blokkosításnak esett áldozatául a saját kert is –, mennyire sokkoló tudott lenni, hogy az „újvárosiak” között akadt, aki leverte a tömbházak ereszei alá épített fecskefészket, a fiókák elfogyasztása céljából, illetve hogyan került a kerítésre

¹⁰⁹ LUPU-OLTEANU-POPA 1968. 11.

¹¹⁰ COSTEA 2004. 263.

¹¹¹ KATONA 1996. 478.

¹¹² MIHOK 2006. 100.

¹¹³ SÜTŐ 1990. 84.

¹¹⁴ CSUCSUJA 2012. 179.

¹¹⁵ NAGY 2011. 73–76.

szögesdrót, védendő a magántulajdont képező szőlőt és rózsát. Gagy József ezt a jelenséget a következőképpen foglalja össze:

„A hatalom képes volt arra, hogy mobilizálja a lakosság egy részét, letelepítse a városokban, megteremtse a lakás és munka feltételeit –, de ezután magára hagyta ezeket a tömegeket. Családok százezrei ezeken az új helyszíneken nem alakultak át városiakká, hanem megmaradtak falusiaknak abban az értelemben, hogy nem integrálódtak a városi társadalomba és kultúrába, a városi tereket, a városi életmód nyújtotta alkalmakat a falusi szociális kapcsolatháló mentén, falusi viselkedési modellek adaptálásával élték meg”.¹¹⁶ És hozzá kell tennem, hogy ez a fajta megfogalmazás túlságosan is „polkorrekt”, engedékeny hangnemet használ ahhoz képest, hogy milyen tapasztalatokkal kellett szembesülnünk sokunknak a nyolcvanas évek végén, kilencvenes évek elején.

Ez a fajta kulturális különbség, amelyre sok helyütt ráakódott a nyolcvanas években már központilag szított nemzetiségi probléma is, magába kódolva hordozta a konfliktusok megjelenését is. Sorbán Angella egyik interjúalánya a következőképpen fogalmazott:

„Itt száz évvel ezelőtt, ha nézem a statisztikát, mindössze 6000 román élt a városban. Ma pedig van 160 000, vagy még ennél is több. Ez természetesen, hogy konfliktusnak is az okozója, mert mi itt mindenhez jogot formálunk, holott mi elenyésző kisebbségben vagyunk hozzájuk viszonyítva. A konfliktusoknak a másik alapja, hogy a Kárpátokon túlról idehozták ezt a rengeteg embert, inkább azokkal van a baj, mert nem tudják elviselni, hogy más is van rajtuk kívül. Mi sem vagyunk toleránsak, ez az igazság, de ők is toleránsabbak kellene legyenek, és akkor meg tudnánk érteni egymást.”¹¹⁷ Ez a konfliktusforrás a marosvásárhelyi véres márciusban, Kolozsváron pedig a Funar-korszakban érte el tetőpontját, és habár azóta sok minden megváltozott, mind a mai napig jelen van az erdélyi társadalomban, mint ahogy ezt különböző események időnként bizonyítják.

A szocialista évtizedekben Erdély magyar kultúrájú városai nagymértékben elrománosodtak. Ez részben megtervezett, irányított folyamat volt, mely szoros kapcsolatban állott a városfejlesztési tervekkel, iparosítási folyamatokkal. Részben azonban természetes folyamatnak is vehetjük, ezt bizonyítja az is, hogy 1989-et követően sem állt meg a magyarság térvesztése az erdélyi városokban. Téves lenne a románságot okolni a folyamatért, jobban mondván a mindenkori román állami vezetésre hárítani a probléma okát. Erdély elmagyartalanodása, a magyar lakosság számának csökkenése nemzetstratégiai probléma, amelynek megállítására megoldást kell keresni. Úgy a jelenben, mind a jövőben is. *

FELHASZNÁLT IRODALOM

Könyvészet

- 0*** (1965): *Die Entwicklungsperspektiven der Volkswirtschaft der Rumanischen Volksrepublik*. Bucuresti, Herausgegeben von der Handelskammer der Rumanischen Volksrepublik.
- ALICU DORIN (szerk.), (1997): *Clujul, Inima Transilvaniei*. Cluj-Napoca, Editura Studia.
- BALLAGI ERNŐ (szerk.) (1940): *A magyar zsidóság útja vezércikkek tükrében, (1840-1940)*, Budapest, Viktória nyomda.
- BARTOS ZOLTÁN (2009): *Naționalizarea în fostul județ Mureș, 11 iunie 1948*. Cluj-Napoca, Editura Risoprint.
- BOTTONI, STEFANO (2008): Sztálin a székekelyknél. Csíkszereda, Pro-Print Kiadó.
- COSMA, GHIZELA (1998): *Stilul de viață urban în România interbelică*. Kolozsvár, Doktori disszertáció.

¹¹⁶ GAGYI 2009b. 216.

¹¹⁷ SORBÁN-NAGY 2004. 34.

- COSTEA SIMION (2004): Din Istoria Târgu-Mureşului: aspecte ale evoluţiei sale politico-sociale, demografice şi economice în perioada 1944–1989. *Anuarul Arhivelor Muresene*. 3. évf. 1. sz. 255–274.
- Csatáry Dániel (1968): *Forgószélben, magyar-román viszony 1940–1945*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- CSUCSUJA ISTVÁN (2012): *Sokarcú örökség*. Kolozsvár, Kriterion Könyvkiadó.
- DUŢU, ALESANDRA (2003): *Sub povara armistiţiului 1944–1947*. Bucureşti, Editura Tritonic.
- FLEISZ JÁNOS (2008): *Az örök átalakulás városa*, Nagyvárad, Sapientia Varadiensis Alapítvány.
- FLEISZ JÁNOS (2011): *Nagyvárad* várostörténete. Nagyvárad, Sapientia Varadiensis Alapítvány.
- GAGYI JÓZSEF (2009): Începuturile modernizării într-o regiune înapoiată din România. Putere, profesionalism, transformare. In Olti Ágoston – Gidó Attila: *Minoritatea maghiară în perioada comunistă*. Cluj-Napoca Editura Institutului pentru Studierea Problemelor Minorităţilor Naţionale. 323–360.
- GAGYI JÓZSEF (2009): *Fejezetek Románia 20 századi társadalomtörténetéhez*. Marosvásárhely, Mentor Kiadó.
- HITCHINS, KEITH (1994): *România 1866–1947*. Bucureşti, Editura Paideia.
- JAKÓ KLÁRA – KOVÁCS KISS GYÖNGY (1992): *Kalauz a régi és az új Kolozsvárhoz*. Kolozsvár, Korunk Kiadó.
- KATONA SZABÓ ISTVÁN (1996): *Marosvásárhelyi krónika, 1900–1990*. Budapest, Magyar Nemzeti Tájékoztatási Alapítvány.
- LUPU AUREL – OLTEANU VASILE – POPA ATANASIE (1968): *Maros megye a szocialista fejlődés útján*. Marosvásárhely, Az RKP Maros megyei Bizottsága Propaganda Osztályának Kiadványa.
- LUTAS, MIHAELA (2008): Kolozs megye közgazdasága. In Ioan Aurel-Pop – I. Maxim Danciu (szerk.): *Judetul Cluj, Kolozs megye, Cluj County, Kreis Klausenburg*. Cluj-Napoca Consiliul Judeţean Cluj, Editura Tribuna.
- MICLEA ION (1985): *Cluj-Napoca*. Bucuresti, Editura Sport- Turism.
- MIHOK BRIGITTE (2006): Industrialisierung in Siebenbürgen. In Alexander Rubel – Cătălin Turliuc (szerk.): *Totalitarism. Ideologie şi realitate socială în România şi RDG/ Totalitarismus. Ideologie und soziale Wirklichkeit in Rumänien und in der DDR*, Iaşi, Editura Universităţii Alexandru Ioan Cuza. 95–110.
- NAGY RÓBERT (2011): *Capitalul forţă a transformării. Rolul capitalului german în industrializarea Transilvaniei, (1880–1918)*, Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană.
- PEROV, G. (1951): *Sztálin és a népgazdaság szocialista tervezése*. Budapest, Tervgazdasági Tankönyvkiadó.
- PETRESCU, M. (1952): *A szocialista iparosítás hazánk felvirágzásának útja*. Bukarest, Politikai Könyvkiadó.
- SCURTU ION – BUZATU GHEORGHE (1999): *Istoria românilor în secolul XX*. Bucureşti, Editura Paideia.
- SORBÁN ANGELLA – NAGY KATA (2004): Örökölt dilemmák. Beszélgetések a romániai magyar társadalomról. Kolozsvár, Kalota Könyvkiadó.
- SPITZER CLARA – IGNAT DOINA (1985): *Oradea*, Bucuresti Editura Sport-Turism.
- SÜTŐ ANDRÁS (1990): *Naplójegyzetek*. Bukarest, Romániai Magyar Szó kiadója.
- TATÁR ZOLTÁN (2015): *A vargabéles legendája. Kolozsvári magyarok eltűnt munkahelyei nyomában*, Kolozsvár, Stúdium kiadó.
- TROFIN SIMEDREA et al. (1971): *Localităţile judeţului Cluj*, Cluj-Napoca, Editura Partidului Comunist Român.
- TĂRĂU, VIRGILIU (1996): Politică şi locuinţele la Cluj (1945-1946). In Sorin Mitu – Florin Gogâltan, (szerk.): *Viaţa privată, mentalităţi colective şi imaginar social în Transilvania*. Cluj-Napoca, Seria Studii de Istorie a Transilvaniei. nr 2. 317–326.
- ŢENE, IONUŢ (2005): Procesul de comunizare a universităţii clujene în memoria studenţească (1945–1948). *Anuarul de Istorie Orală* VI. évf. 1. sz. 133–162
- VARGA E. ÁRPÁD (1998–2002): *Erdély etnikai és felekezeti statisztikája*, I., II., IV. kötet. Csíkszereda, Pro-Print Könyvkiadó.
- VRTELI, G. (1961): *A szocialista iparosítás a Román Népköztársaságban*. Bukarest, Tudományos Könyvkiadó.

Levéltári források**Kolozsvári Országos Levéltár** (a szövegben: KOL) :

- A Román Kommunista Párt fondja
- A Fermeta vállalat fondja
- A Ravag gyár fondja.

Református Egyházi Levéltár, Kolozsvár:

- Iskolák államosítása fond

Sajtóanyag

- Erdély*. Szociáldemokrata napilap, Kolozsvár
- Erdélyi Szikra*. Kommunista napilap, Kolozsvár.
- Igazság*. A Román Kommunista Párt magyar nyelvű napilapja, Kolozsvár.
- Világosság*. A Magyar Népi Szövetség napilapja, Kolozsvár.

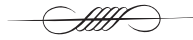
Interjúk

- LAKATOS GYÖRGY (2004): szóbeli közlése (a szövegben: L. GY.), Kolozsvár

LAKI ILDIKÓ PHD

b.laki.ildiko@gmail.com
adjunktus (SZTE JGYPK)

Egészséges települések – egészséges lakók

— *Healthy towns – healthy residents* —

ABSTRACT In my summary I intend to provide a survey of the topic of healthy towns with healthy residents. The term healthy town already appeared in the 1930s, naturally with different content and values in comparison to today's notions. The transformation of settlements, their becoming interactive spaces, necessarily triggered socio-spatial processes resulting in healthier urban environments, rejuvenated both spatially and as communities.

In the first part of the study those international models (WHO) are elaborated on which serve as the basis of healthy towns, focusing on goals and means. In the second part the examples of Hungarian healthy towns, the concepts and projects of retirement and liveable communities are listed. The current Hungarian initiatives in this area are rather modest; nevertheless, the already realized projects may generate further ones in the future.

KEYWORDS health, towns and cities, healthy society, sustainable, liveable

DOI 10.14232/belv.2017.2.3

<https://doi.org/10.14232/belv.2017.2.3>

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article:

Laki Ildikó (2017): Egészséges települések – egészséges lakók. *Belvedere Meridionale* 29. évf. 2. sz. 54–65. pp

ISSN 1419-0222 (print)

ISSN 2064-5929 (online, pdf)

(Creative Commons) Nevezd meg! – Így add tovább! 4.0 (CC BY-SA 4.0)

(Creative Commons) Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0)

www.belvedere-meridionale.hu

Bevezetés

„A város fogalma igen komplex jellegű, és minden ezzel foglalkozó tudományterület, vagy akár gyakorlati alkalmazás szempontjai egymástól igen eltérőek lehetnek. A város olyan település, amelynek valamilyen (*kulturális, ipari, kereskedelmi stb.*) jelentőségénél fogva különleges, törvény szerint meghatározott jogállása van. A településhálózat nagyobb népességű, központi funkciókkal rendelkező, kiemelt közigazgatási jogállású tagja. Saját népességén kívül vonzáskörzetük lakóit is ellátják szolgáltatásaikkal.”¹

Amennyiben a városra, mint településre gondolunk, úgy megismerhetjük a statisztikai városfogalmat, a népességszámhoz kapcsolódó városi jogállást magába foglaló fogalmat, illetve a funkcionális városfogalmát, amely a települést, mint ellátó és szolgáltató szereplőt emeli ki. *„Ez a definíció tehát azt a települést tekinti városnak, amely a területi munkamegosztásban a központi, magasabb szintű, nem hétköznapi funkciókra specializálódott (a megfogalmazás eredetileg Mendöl Tibortól származik). Más megfogalmazásban, a városnak jelentőségtöbblete van, szerepkörei szerint ellátja (közép- és felsőszintű szolgáltatásokkal) a vonzáskörzetébe tartozó települések lakosságát is.”*²

A modernkori, társadalmi és területi kérdésekre irányuló fogalmak már más megközelítést használnak, ahogy ezt a dán Jan Gehl is teszi, aki szerint „a városok olyan találkozóhelyek, ahol az emberek kicserélik gondolataikat, kereskednek, vagy egyszerűen csak kikapcsolódnak és jól érzik magukat. A városi nyilvánosság területei – mint az utcák, a terek és a parkok – a cselekvések színpadai és katalizátorai.”³

Tulajdonképpen bármilyen definíciót is alkalmazunk a város meghatározására, az adatok azt mutatják, hogy a városokban élő népesség részaránya a Földünkön egyre nő. Az urbanizáció üteme pedig országról országra változik.⁴ Minden ország esetében ugyanakkor az is látható, hogy a városok, legfőképpen a nagyvárosok a társadalom lakóhelyeként is kiválasztott célpontjai. Egyfelől a felkínált lehetőségek esetében a város gazdagabb tartalommal bírnak, másfelől az egyéni, individuális életter kiterjedése oldaláról a város sokrétűbb és biztosabb pontot jelentenek a városlakóknak. Ugyanakkor megjelennek a különböző új területi-társadalmi folyamatok, az „új térformák”, melyek tovább alakítják a városi fogalmakat, ezáltal még sokszínűbbé, illetve izgalmasabbá válik a fogalom tartalma, illetve maga a jelenség.

„A hagyományos városi agglomerációt, amely egy központi nagyvárosból és a hozzá csatlakozó, szorosan együttműködő községekből vagy kisvárosokból állt, mindinkább a nagyvárosi régió váltja fel.”⁵

A városok tehát egyfelől zsúfolttá, élehetlenné válnak, másfelől biztosítékot adnak az egyéni életterek megfelelő, hosszútávú működéséhez. A települési milió a területiségen túl az ellátottság kérdését is magával hozza, mely hasonlóan fontos szempont a település élhetőségében, mint az elhelyezkedés, a környezeti feltételek. Ez esetben számos kérdés vetődhet fel az élhetőség tekintetében; vajon mértékben élhetőek a települések, milyen feltételeket képesek kielégíteni az ott élők számára, mit várnak el a városokban élők, mit jelent számukra a város: a korlátlan

1 *Városfogalmak*. Hozzáférés: <http://www.terport.hu/telepulesek/telepulestipusok/varos/varos-fogalmak>. 2017. 05.23.

2 *Városfogalmak*. Hozzáférés: <http://www.terport.hu/telepulesek/telepulestipusok/varos/varos-fogalmak>. 2017. 05.23.

³ GEHL 2014.

⁴ HAGGET 2006.

⁵ ENYEDI 2012.

kihasználhatóságot vagy az élıhetőséget, esetenként a fenntarthatóságot, mire használjuk a várost, tartós vagy ideiglenes helyként szolgál-e a számunkra, illetve az is kérdés, vajon az élıhető városok képesek-e hosszútávon megtartani lakóit.

Ezeket a kérdéseket megválaszolva jutott el a tudományt művelők egy részre a megállapításra, hogy a városok csak abban az esetben lesznek hosszú távon fenntarthatóak, ha élıhetővé tesszük őket. Az „élıhető” meghatározás tehát, egy komplex társadalmi-területi és politikai folyamatot jelent, körüljárja az egyes települések számára az élıhetőség fogalmát, értelmezését, melyhez szorosan kapcsolja és köti az egészség fogalma is. Eszerint egy település, – feltételezzük – akkor válik élıhetővé, ha egészséges társadalmi-területi folyamatok jellemzik, környezeti, munkaerőpiaci és közösségi formációi biztosítják a helyben élők számára az egészséges életmódot.

„Az élı város megteremtése mögötti elvek támogatják a társadalmi fenntarthatóságra irányuló tervezést. Az élı város igyekszik megakadályozni, hogy az emberek zárt közösségekbe húzódjanak, és segíti az összes társadalmi réteg számára hozzáférhető, vonzó település megteremtését.”⁶

„A huszonegyedik század fontos feladata, olyan városok létrehozása, ahol a gazdasági növekedés mellett az egészségi tényezők is maximalizáltak: ennek egyik feltétele, hogy a városi környezetben az egyik elsődleges szempont az egészség és a jólét legyen.”⁷

Az egészség és a jólét megteremtésében a város mellett további aktív szereplők hatékony együttműködésére van szükség. A különféle egészségügyi, szociális és kulturális kezdeményezésekre, az állami, gazdasági és civil szervezetek szövetségére, a helyi társadalom dinamizmusára, beleértve a városi léttel együttjáró dilemmákat, valamint a társadalom felismerését az irányba, hogy a városok nem önmagukban működő gépezetek, hanem társadalmi kölcsönösségen alapuló rendszerek.

Élıhető városok, egészséges városok, fenntartható város

„Az európai városok számára a legfőbb kihívás az, hogy javítaniuk kell lakosságuk egészségét és életminőségét, ugyanakkor legalább részben felelősek azon máshol lakó emberek egészségéért is, akiknek a társadalmi és fizikai környezetét regionálisan és globálisan is befolyásolja a város jelenléte nemcsak most, hanem a jövőben is.”⁸

Élıhető város, egészséges város vagy/és fenntartható város. E három várostípus gyakran szinonim fogalomként értelmeződik a különböző tanulmányokban, pedig valójában minden esetben más-más tartalomról van szó. Az összekötő kapocs talán a közös cél megfogalmazásában van, azaz a városok hosszútávon fenntarthatóak legyenek, melynek alapja az élıhetőség, illetve az egészséges területi és társadalmi folyamatok működése.

„A „fenntarthatóság” fogalmát az ENSZ vezette be a köztudatba a kilencvenes évek elején. A „Fenntartható fejlődés – Sustainable Development” és a hozzá kapcsolódó társadalmi-politikai igény a Rio de Janeiróban 1992-ben létrehozott Agenda 21-ben került megfogalmazásra. A „riói Nyilatkozat a Környezetről és a Fejlődésről” 27 alapelvben fogalmazza meg a világ fenntartható fejlődésének feltételeit. e cél elérése érdekében minden állam köteles a békéért, a fejlődésért és a

⁶ GEHL 2014.

⁷ *Planning Horizons* 2017.

⁸ Hozzáférés: http://www.hahc.hu/az_egeszseges_varosokrol_book1.php 2017.05.30.

környezetvédelemért tevékenykedni, mivel ezek a tényezők egymással szorosan összefüggenek és egymástól elválaszthatatlanok.”⁹

A fenntartható fejlődés ugyanakkor csak akkor lehet sikeres, ha maguk a városok is fenntarthatóak hosszabb távon. A tények azonban azt jelzik a számunkra, hogy fenntarthatóvá tenni egy várost napjainkban nem könnyű feladat. Az emberiség több mint fele városokban él és ez a számadat évente 50-60 millióval növekszik. A növekedés fogyasztást eredményez, mely a környezeti megterhelés mellett társadalmi megterhelést is magával hozza. A fenntarthatóság - amennyiben a városok oldaláról nézzük – kiemelt érdeke a város vezetésének, a várost működtetők körének, mely feladatok e helyben élők városaik iránti elköteleződését, életterük megfelelő kialakítását és közösségi elveik gyakorlását kívánják meg.

A fenntarthatósághoz tehát a területi szintű kezdeményezések elengedhetetlenek. Itt kapcsolódik be az a fogalom, még inkább tevékenység, amely a település egészére hatással van. E tekintetben kiemelten fontos megemlíteni a településfejlesztést, amelynek „fő célja az egyenlőtlenségek csökkentése, különös tekintettel a szegénységre, ám manapság társadalmi kihívások rendkívül széles skálájára alkalmazzák, úgymint – a teljesség igénye nélkül – a gazdasági célú vidékfejlesztés, az iskolai közétkeztetés, a kulturális településfejlesztés, a lakosság bevonása a helyi politika alakításába, a közösségen belüli, tradicionálisan létező ellentétek áthidalására létrehozott problémamegoldó együttműködések, a lakáskörülményeket érintő fejlesztések, a munkaerőprogramok és természetesen maga az egészségfejlesztés.”¹⁰

A fenntarthatóság mellett szorosan meghúzódó és alkalmazott fogalom az élhető város. Az élhetőség tulajdonképpen egy magasabb életminőséget biztosító fenntartható „rendszer”, a város jelenlegi és jövőbeni működésének céljából. Ez a 2000-es évek elején egy teljesen új és valójában fenntartható rendszerben való gondolkodást involvál magába.

Az egészséges városok projekt gondolata az Egészséges Toronto 2000 elnevezésű kanadai szakmai konferencián született, Torontó egészségesebbé tételének céljából. „Az Egészségügyi Világszervezet Európai Régiója harmincnyolc egészségügyi szempontból kardinális célt azonosított Európán belül.” Ugyanakkor 1984-ben az Egészségügyi Világszervezet Európai Irodája kidolgozta az Egészséggel kapcsolatos célok brosúráját, amely végül is elindította az egészség kérdésének a körüljárását, az egyes területeken belüli tartalmi elemek átgondolását. 1986-ban Ottawában tartották meg az első nemzetközi egészségfejlesztési konferenciát, amely három fő egészségfejlesztési stratégiát fogalmazott meg: „a politikai döntéshozatali mechanizmusok befolyásolását, a társadalmi egyenlőtlenségek leküzdését és az egyéni potenciális egészség maximumának elérését, valamint összehangolt tevékenységeket a társadalom valamennyi eleme és szektora részvételével, nem kizárólag az egészségügy berkeiből.”¹¹

Az **Egészségügyi Világszervezet (WHO) Európai Egészséges Városok Mozgalmát** 1987-ben indította el, melynek legfőbb célja az volt, hogy az egészségügyön kívüli szektorok – ilyenek volt tekinthető az önkormányzatok és a közösségek köre – bevonásra kerüljenek az egészségfejlesztési folyamatba. „Az Egészséges Városok elsődleges célja, hogy a városok döntéshozóinak napirendjén az egyik legfontosabb helyen szerepeltesse az egészséget, elősegítse átfogó helyi stratégiák kidolgozását az egészség és a fenntartható fejlődés biztosítására az „Egészséget Mindenkinek” (*Health for All*) és az „Egészség 21” (*Health 21*) európai stratégiák célkitűzéseinek alapján.”

⁹ SCHUSTER 2013. Hozzáférés: http://www.kas.de/wf/doc/kas_37181-1522-9-30.pdf?140320155144 2017. 05. 23.

¹⁰ *Egészségfejlesztés a színtereken*. Hozzáférés: <http://regi.oefi.hu/modszertan3.pdf> 2017.05.28.

¹¹ *Egészségfejlesztés a színtereken*. Hozzáférés: <http://regi.oefi.hu/modszertan3.pdf> 2017.05.28.

Ezen elvek legfőbb sajátossága, hogy az egészség fejlesztése nem feltétlen az egészségügy feladata legyen, hanem minden szereplőé, amely/ek a városban jelen vannak és működnek. Emellett kiemelten fontos az is, hogy maguk a lakók, a városban élők is egészségtudatosabbá váljanak, ezáltal növekedjen az életminőségük és esélyegyenlőségük. A különböző társadalmi csoportok közötti esélyegyenlőség kérdése már a kezdetekben, de még inkább az elmúlt néhány évben került igazán górcső alá. „A társadalom elöregedése, a különböző népcsoportok megjelenése, bevándorlása komoly városfejlesztési dilemma elé állítja a városfejlesztéssel, városi folyamatokkal foglalkozókat.”¹² További problémaként jelenik meg az elkényelmesedő társadalom, a fogyasztási kényszer, valamint a dezintegráció elve, melynek társadalmi vonala erőteljesen kihat a területi fejlődés lehetőségeire.

„A fejlett világ társadalmi viszonyaiban beállt lényeges változások új kihívások elé állították az egészségpolitikát. A korábbi korszakokra jellemző kézi munkát felváltotta az ülő munka, a szállítást egyre inkább az autók végzik. A problémákat gyakorta súlyosbítják a nem megfelelő étkezési szokások, a túl zsíros ételek bőséges fogyasztása.”¹³ Ez mind arra sarkallja az egészséggel foglalkozókat, hogy a várost tegyék alkalmassá arra, hogy újszerű ötletekkel lépjen fel a városlakók egészségesebbé válásában, azaz segítség ezt a kényelmes állapotot feloldani. A városok alkalmassá tételében egyik eszköz lehet a gyalogos vagy kerékpáros közlekedés, így a saját mozgásunk mellett a környezeti ártalmak, a levegő minősége, a zöld területek egyaránt megvédhetővé válnak. Az Európai egészségfejlesztési koncepciókban az egészségfejlesztés a városok területfejlesztési elképzeléseiben (belefoglalva vagy különálló formában) jelentős szerepet kap, hiszen a települések mindenkorai törekvései lakóinak megtartása, ennek érdekében a helyi életterek élhetőbbé, fenntarthatóbbá és megtartóvá válnak.

Egészséges városok Magyarországon

A 21. században az egészséges város fogalma talán minden városi rangú település esetében megjelenik. A kérdés az, vajon kinek mit jelent ez a fogalom, milyen képet állít a városvezetés és a város tagjai számára. „Minden városnak megvannak azon jellegzetességei, amelyek használnak vagy ártanak az egészségnek. A jól tervezett városokban az emberek jobban hozzájutnak a munkához, az oktatáshoz, az egészségügyi-, lakás- és egyéb szolgáltatásokhoz.”¹⁴

A hazai városok egészségesebbé válásában sok tényező együtthatása szükséges, nem feltétlen elegendő egy-egy szakmai program elindítása. Ennek ellenére jelentős lépésnek számít az a nemzetközi kezdeményezés, amelyhez Magyarország is csatlakozott az 1980-as években.

„Magyarország az Egészséges Városok program 1987-es elindulása óta aktív résztvevője a WHO kezdeményezésének. Hazánkban Pécs városa az elsők között, alapítóként csatlakozott az európai programhoz, majd röviddel ezt követően létrejött az Egészséges Városok magyarországi hálózata is. Az Egészséges Városok Magyarországi Szövetsége 1992-ben alakult meg, négy év hálózati együttműködést követően, tíz tagvárossal. A szövetségi tagság napjainkban már magas szintű szakmai, várospolitikai és csekély anyagi elkötelezettséget jelent a tagok részére.”¹⁵

¹² TAKANO 2014.

¹³ GEHL 2014.

¹⁴ *Planning Horizons* 2017.

¹⁵ A WHO Európai Egészséges Városok Program VI. ciklusa (2014–2018). Hozzáférés: http://www.hahc.hu/az_egeszeseges_varosokrol_hatodik_ciklus.php 2017.05.30.

A települések mindegyike úgy gondolta egy olyan kezdeményezésnek a tagjai lehetnek, mely hosszútávon a települést élhetővé mellett fenntarthatóvá is teszi, tehát ez az egészséges városi cím a városok aktivitását segítheti elő. Törekvésekben láthatóan azok a közös projektek, programok szerepelnek, amelyekkel a város természeti és épített örökségére építve, régi és új beruházásokat újraélesztve vagy létrehozva elindít egy folyamatot a városfejlesztés vagy fejlődés érdekében.

Magyarország az egészséges városok projekt kezdeményezéshez tehát 1987-ben Pécs városával csatlakozott. A közel 30 év alatt a kezdeti 10 tagvároson túl további városok is beléptek a városok sorába. A későbbiekben csatlakozott települések elsősorban az elveket vállalták, amellyel e városok büszke tulajdonosai közé ékelődtek. Jelenleg (2017-ben) az Egészséges Városok Magyar Nyelvű Szövetsége 21 települést foglal magába.

E G É S Z S É G E S V Á R O S O K M A G Y A R N Y E L V Ű S Z Ö V E T S É G E

Baja	Sopron
Békéscsaba	Székesfehérvár
Erdőszentgyörgy	Szentendre
Győr	Szigetszentmiklós
Gyula	Szolnok
Hódmezővásárhely	Szombathely
Kaposvár	Tatabánya
Mosonmagyaróvár	Zalaegerszeg
Nagykanizsa	Zalakaros
Nyírbátor	Zalaszentgrót
Pécs	

Készítette: Laki Ildikó, 2017 ❖ Forrás: <http://www.hahc.hu/tagvarosaink.php>

A városok mindegyikében fontos tényező az a város politika, városi stratégia, amelyben a döntéshozók a települések ideális, egészséges társadalmi, környezeti és intézményi működési feltételeit biztosítják.

Az egészséges városok program azt is hangsúlyozza, hogy maga a folyamat, amelynek során megteremtik ezeket a feltételeket, fontosabb egy egészséges város számára, mint bármely objektív egészségügyi mérőszám.¹⁶

A városok mindegyike nemcsak élettérként, hanem közösségi színtérként is aktívan működik. „E színterek egy része formális, azaz valamilyen mesterségesen létrehozott szervezethez kötődik – például iskola, munkahely, hadsereg, börtön stb., a színterek másik része nem formális szervezeti tagságon alapul – spontán ki - alakult közösségekhez, esetleg szituatív csoportosulásokhoz kapcsolható. Előbbire példa lehet egy lakóhelyi közösség (a mi utcánk, a mi lépcsőházunk, a mi falunk stb.), az utóbbira egy diszko, egy rendezvény résztvevőinek köre.”¹⁷

„A közösségi színterek több szempontból is szereplői az egészségi állapotot alakító folyamatnak. A közösségi színtereken számos sajátos, ún. hétköznapi normaképződés valósul meg. A kialakult normák a közösség, a csoport számára értelmezési keretét adják a színtéren kívülről érkező hatásoknak.”¹⁸

¹⁶ Egészségfejlesztés a színtereken. Hozzáférés: <http://regi.oeffi.hu/modszertan3.pdf> 2017.05.30.

¹⁷ FÜZESI-TISZTYÁN 2004.

¹⁸ FÜZESI – TISZTYÁN 2004

Ennél a pontnál joggal vetődhet fel az a kérdés, vajon az egészséges város és a közösségi szintér miként is kapcsolódik össze ebben a tanulmányban. Az egészség, az egészséges életmód és a települések fejlesztésének főbb irányvonalai szigorúan együtt kezelendők. A különböző tudományterületet művelők mind másképp gondolják. Az építészek a terek kihasználására, a környezetvédők az egészséges légtér megvalósulására, a kereskedelmi területet képviselők a fogyasztói igények kielégítésének maximalizálására, az oktatás és képzés képviselői pedig az iskolai lehetőségek biztosításában látják a település egészséges megvalósulását. A településen élők igényei azonban túlmennek mindezeneken, hiszen a jóllét, a közérzet, illetve a közösségi – vissza-kapcsolva a közösségi szinterek kérdéséhez – formációk hasonlóan kiemelt szerepet töltenek be az egészséges város kialakulásának feltételrendszerében.

Éppen ezért további elemzést és értékelést, de még inkább tovább gondolást igényel az egészséges város fogalma, azokat a társadalmi elvárásokat sem hagyva figyelmen kívül, melyek a társadalom, különösen a város lakó társadalom oldaláról jelennek meg.

A városodási és városiasodási folyamatok előtérbe helyeztek egy új életformát, ezt neveztük úgy, hogy városi lét. A városok formálódásával a városi ember igényei kibővültek, de többnyire átalakultak, alkalmazkodva a városok lakóinak elvárásaihoz (lásd Schütz Idegen című munkáját, mely a fenomenológiai szociológia egyik kiváló alkotása). A városok túlszűfoltta válásával, az lakóterületek benépesítésével, az ipari és mezőgazdasági területek egyre nagyobb térhódításával, a szolgáltatási tevékenységek egyre aktívabbá tételével, az ún. intelligens városok megjelenésével a városok lassan élhetetlenekké váltak. A terek beépültek, a közössége formálisakká váltak, a társadalom egyre inkább a mesterséges városi funkciók használóivá váltak. Ebben a helyzetben lépett be az egészséges városok kialakításának elve, az egészséges életter kialakítására irányuló szakpolitikák, valamint civil és gazdasági törekvések megjelenése.

A magyarországi egészséges városok olyan települések, amelyek természeti, környezeti, illetve a települési értékeikben képesek hosszútávon élhetővé, fenntarthatóvá tenni magukat, annak érdekében, hogy a lakóik is jól érezzék magukat.

Öt fő pont jelzi a WHO Egészséges Városok program tagsági feltételeit, ez a nemzeti há-
lázatban, valamint az azt követő szövetség tagjai között is az indulástól fontos szerepet játszik. Az egészséges várossá válásban elengedhetetlen szerepe van a multiszektoralitásnak, az egyenlő esélyek biztosításának – a szegénység és a társadalmi egyenlőtlenség megszüntetésének, a közösségi szemléletnek, ez esetben a közösségek döntések részvételében történő szerepvállalásának, a városi döntéshozók egészség iránti elköteleződésének, továbbá a fenntartható fejlődésnek, ez utóbbi tartalom a Nemzeti Fenntartható Fejlődési Tanács megfogalmazásában azt jelenti, hogy a ember boldog és értelmes életvitelének előmozdításában és a közjó kiteljesítésében nyilvánul meg. Természetesen mindezt úgy valósítja meg, hogy a saját jólétét megteremtő generáció nem éli fel, nem meríti ki az erőforrásait, hanem megőrzi és bővíti a következő generáció számára. A nemzedékek anyagi, szellemi és lelki jólétének elősegítéséhez a humán, a társadalmi, a gazdasági és a természeti erőforrások szükségesegek.

„Városépítészeti szempontból a társadalmi-gazdasági kritériumok és a környezeti jellegű mutatók szerepe *kiegyensúlyozott mértékben fontos*. A klímaváltozás, a városi hősziget problémáinak kezelése összefüggő zöldfelületekkel és a városi infrastruktúrák megfelelő szervezésével ugyanúgy feladata a várostervezésnek, mint a vízkezelés, a hulladékgyűjtés és az újrahasznosítás vizuálisan kedvező beépítése a városi környezetbe.”¹⁹

19 *Fenntartható és élhető város rangsorok*. Hozzáférés: <http://epiteszforum.hu/fenntarthato-es-elheto-varos-rangsorok> 2017.05.30.

A magyarországi egészséges városok bemutatása az adatokon keresztül

„A települések, köztük a városok lakosságának egészségét nagymértékben befolyásolják a lakó-és munkakörülmények, fizikai és társadalmi-gazdasági környezetük és az egészségügyi ellátórendszerek minősége, illetve ez utóbbinak hozzáférhetősége.”²⁰

Az Egészséges Városok Magyarországi Szövetségé jelenlegi városainak mindegyike más értékkel került a tagok közé. Egyfelől mindannyian erőteljes törekvést mutattak az öt meghatározott (korábban leírt) kritérium teljesítésének megvalósítására, másfelől olyan újszerű kezdeményezésekre tettek kísérletet, melyek tovább építhették, építhetik ezt a városimázst, városképet. A városok fejlődési vonalának és a város iránti érdeklődésnek egyik mérőszáma lehet a lakosságszám arány változása, ha ez emelkedő tendenciát mutat, úgy az adott város megtartó erejét, a városok (az adott település) iránti érdeklődést láthatjuk, amennyiben ez a számadat csökken, úgy két gondolat vetődhet fel, az egyik a városkörnyéki települések vonzóbb jelensége, illetve a város életterében bekövetkező változások (sokféle) ténye. Itt az a kérdés merül fel, milyen tényezők miatt történik mindez, milyen változók bontották meg az egészséges városi lét közösségi elemeit. Az alábbi táblázatban látható az egészséges városok lélekszámának változása az elmúlt 25 évben. A 20 magyar és egy határon túli városból hat város esetében láthatunk lakosságszám emelkedést, melyből négy település a nyugati határvonalon vagy határvonal mentén, két település pedig Budapest agglomerációjában található. Kiemelkedő számaránynövekedést Sopronban, Szentendrén és a helyi lakosság által is határozottan egészséges, jól élhető településen Szigetszentmiklóson tapasztalhatunk. Az itt élő lakosok által megfogalmazottak a korábban leírt komplex mutatókat foglalják magukba, azaz a fejlesztéseken túl, a természeti környezeti hatások mellett, erőteljes a helyi közösségek aktivitása, valamint a városi mechanizmusok működése. Intézményi, szolgáltatási és egyéb – az egészségessé váláshoz szükséges – körülmények teljesskörűségről biztosítják az itt élőket.

Azonban kérdések sorát indíthatja el az a tény, hogy egyes városok esetében magas számarányú lakosságszám arány csökkenésről, elvándorlásról van szó. Vajon az egészséges városok esetében mi hiányzik a városi létteréből, amely az elvándorlást előidézte vagy csak arról van szó, hogy a települések között van valamiféle áttrendeződés, esetenként a városok körül létrejött vonzáskörzetekbe szívesebben élnek az emberek. Az is kérdés, valóban egészségesek-e ezek a városok?

Egészséges városok lakosságszámának változása 1990 és 2016 között

TELEPÜLÉS	LAKOSSÁGSZÁM (FŐ) 1990	LAKOSSÁGSZÁM (FŐ) 2016
Baja	38 686	35 411
Békéscsaba	67 609	60 126
Erdőszentgyörgy (Románia)		(2011) 5166
Győr	129 338	129 568
Gyula	34 331	30 318
Hódmezővásárhely	51 180	44 401
Kaposvár	71 788	63 186
Mosonmagyaróvár	30 079	32 856
Nagykanizsa	54 052	47 683
Nyírbátor	13 849	12 146

²⁰ Egészségfejlesztés a szintereken. Hozzáférés: <http://regi.oefi.hu/modszertan3.pdf> 2017.05.30

Pécs	170 039	145 347
Sopron	55 083	61 887
Székesfehérvár	108 958	98 207
Szentendre	19 351	25 802
Szigetszentmiklós	19 372	36 330
Szolnok	78 328	72 333
Szombathely	85 617	77 973
Tatabánya	74 277	66 362
Zalaegerszeg	62 212	58 829
Zalakaros	1041	1939
Zalaszentgrót	8258	6448

Készítette: Laki Ildikó, 2017.²¹

A magyarországi egészséges városok esetében is elmondható, hogy egy integrált szemléletet jelent az egészséges város fogalma. Az egészség nem választható el a környezeti, társadalmi, gazdasági és esetenként a politikai szintertől. A jelenkor pedig egyre dominánsabban helyezi előtérbe a foglalkoztatottságot és a jólétet. A jelen városok esetében is egyértelműen állítható (bár a jelen tanulmányban erre a szerző nem tér ki), hogy a városok komplexitása jelenti vagy jelentheti az egészséges életkörülmények és feltételek alapját, mely a település megtartó erejét erőteljesen meghatározza.

A hazai városok egészségesebbé válásában fontos tényező lehet a „népesség egészségi állapotának javulása”²², valamint azok a városi szakpolitikák, melyek a települést és lakosságát együttesen kívánják egészségesebbé tenni, a megfelelő intézményi ellátottság függvényében.

Összegzés

Mivel is rendelkeznek az egészséges városok?

Életminőséggel, helyi társadalommal, jól működő városi mechanizmusokkal, területi dimenziókkal, egészségpolitikai irányelvekkel és jó gyakorlatokkal. A 21. században a városok folyamatos változásnak vannak kitéve, mely változások természetesen aktívan hatnak az egészségre, az életminőségre és a társadalom jólétére. Különböző elvek mentén jól követhető, mely esetben mondhatjuk, hogy egészségesek városaink.

Az életminőség elve a települési jólét-et foglalja magában, elsősorban ezt esetben arról van szó, hogy a településeken élők szubjektív életminőségét maga a település jellege, funkciói. Általános értelmében az életminőség azt jelenti, hogy „az egyén (vagy népesség, népességcsoport) „jól-lét”- érzésének fokmérőre, a különböző, számukra fontos testi és lelki aspektusok mentén - figyelembe véve az életminőség objektív és szubjektív vetületeit is.”²³

²¹ *Városi adatok. Helyiségnévtár 2016.* Hozzáférés: http://www.ksh.hu/apps/hntr.main?p_lang=HU 2017.05.30.

²² UZZOLI 2017.

²³ Életminőség fogalom (quality of life). Hozzáférés: [https://fogalomtar.aeek.hu/index.php/%C3%89letmin%C5%91s%C3%A9g_\(Quality_of_life\)](https://fogalomtar.aeek.hu/index.php/%C3%89letmin%C5%91s%C3%A9g_(Quality_of_life)) 2017.06.10.

A *helyi társadalom*, a helyben élők és a helyben élőknek vallók társadalmát foglalja magába. Egészséges települést csak abban az esetben tudunk felépíteni, ha a helyben élők közössége a települést fontosnak, érdemesnek tartja arra, hogy hosszútávon befektessen, élhetővé tegye.

Az egészséges városok jól működő *városi mechanizmusokkal* rendelkeznek, ezek a jól működő rendszerek a különböző szektorokat, területeket egyaránt felölelik, egymás nélkül gyenge pontokat képesek alkotni. Az egészséges városokban szerepe van a civileknek, a gazdasági szereplőknek – egyenként vagy szervezetként, az állami szervezeteknek, a településen élők közösségeknél és az egyházi szereplőknek. Az egészséges városokban van bizalom, norma és érték, erkölcs és társadalmi szolidaritás.

A területi dimenziók jelentősége hasonlóan fontos szempont, mint az előbbieken felsoroltak. A települések önálló entitások, sajátos jelleggel, tulajdonsággal rendelkeznek, az egészséges jelzőnek más értelmet adva, azaz mindenki számára akár mást is jelenthet az egészséges élet megteremtésének kérdése.

És végül az *egészséges városok rendelkeznek koncepciókkal*, elképzelésekkel, egészségpolitikai irányelvekkel. Komoly elképzeléseik vannak arról, vajon miként tudják a helyben élőket megtartani, milyen életminőségre irányuló újszerű fejlesztéseket tudnak a településen bevezetni, milyen elvek mentén tehetik aktívabbá a városi mechanizmusait és milyen jó gyakorlatokat tudnak felmutatni, mely más települések számára esetenként mintaként szolgálhat.

Végül is milyen is az egészséges település ahol az ember jól érzi magát, nem lesz beteg sem lelki, sem fizikális értelemben. Tiszta a környezet, tiszta a levegő és tiszta a talaj. A helyi közösség egymást és a környezetét óvja védi, állandóan fejleszt és „beruház”, befekteti társadalmi és gazdasági tőkét.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- ASHTON, JOHN (1992): *Healthy cities*. Philadelphia, Milton Keynes – Open University Press
- Egészséges városok. Miért fontos a tervezés az egészséges városi jövőért?* Planning Horizons 3. Egészséges városok. Hozzáférés: https://varostervezok.files.wordpress.com/2017/04/ph_no_3_hun_egc3a9szc3a9ges_vc3a1rosok-compressed.pdf 2017.
- Egészségfejlesztés a színtereken*. Hozzáférés: <http://regi.oefi.hu/modszertan3.pdf> 2017.05.28.,30.
- ENYEDI GYÖRGY (2012): *Városi világ*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Fenntartható és élhető város rangsorok*. Hozzáférés: <http://epiteszforum.hu/fenntarthato-es-elheto-varos-rangsorok> 2017.05.30.
- A fenntartható fejlődés és az egészség: fogalmak, alapelvek és cselekvési lehetőségek az európai városok számára*. Hozzáférés: http://www.hahc.hu/az_egeszseges_varosokrol_book1.php 2017.05.28.
- Fenntartható és élhető város rangsorok*. Hozzáférés: <http://epiteszforum.hu/fenntarthato-es-elheto-varos-rangsorok> 2017.05.30.
- FÜZESI ZSUZSANNA – TISZTÁN LÁSZLÓ: *Egészségfejlesztés és közösség*. Fejlesztés a színtereken. Budapest, Országos Fejlesztési Intézet. Hozzáférés: <http://mek.oszk.hu/08100/08109/08109.pdf> 2017.05.30.
- GEHL, JAN (2014): *Élhető városok*. TERC, Budapest.
- HAGGET, PETER (2006): *Geográfia globális szintézis*. Budapest, Typotex. (a szerző által felvázoltak nyomán)
- SCHUSTER, WOLFGANG (2013): *Fenntartható városok – a jövő életterei*. Konrad-Adenauer-Stiftung e.V. Hozzáférhető: http://www.kas.de/wf/doc/kas_37181-1522-9-30.pdf?140320155144 2017.05.28.
- TAKANO, TAKEHITO (2014): *Healthy Cities & Urban Policy Research*. London – New York, Routledge
- UZZOLI ANNAMÁRIA (2017): *Egészségyenlőtlenségek és hozzáférés – esettanulmány a magyarországi keringési halálózásokról*. In Torgyik Judit (szerk.): *Válogatott tanulmányok a társadalomtudományok köréből*. Komárno, International Institute s.r.o. 201–209.

Városfogalmak. Hozzáférés: <http://www.terport.hu/telepulesek/telepulestipusok/varos/varos-fogalmak> 2017.05.28.

Városi adatok. Helységnévtár 2016. Hozzáférés: http://www.ksh.hu/apps/hntr.main?p_lang=HU

A WHO Európai Egészséges Városok Program VI. Ciklusa (2014–2018). **Hozzáférés:** http://www.hahc.hu/az_egeszseges_varosokrol_hatodik_ciklus.php **2017.05.30.**

A VI. ciklus céljai és prioritásai. Hozzáférés: http://www.hahc.hu/az_egeszseges_varosokrol_hatodik_ciklus.php 2017.06.10.

MELLÉKLET

A VI. ciklus céljai és prioritásai

Az Európai Egészséges Városok Program VI. ciklusának (2014–2018) átfogó célkitűzései és prioritási területei megegyeznek az Egészség 2020 stratégiában meghatározott célokkal.

ÁTFOGÓ CÉLKITŰZÉSEK			
Az egészségben jelentkező esélyegyenlőtlenségek leküzdése		Városi vezetés és részvételen alapuló kormányzás az egészség érdekében	
Témák			
Egészségfejlesztés az egész életen át, képességfejlesztés	Népegészségügyi prioritások kezelése	Az emberközpontú egészségi rendszerek és a népegészségügyi kapacitás megerősítése	Rugalmas közösségek és támogató környezetek kialakítása
Prioritások			
Egészséges életkezdés Egészséges időszedés Hátrányos helyzetű csoportok Egészség-műveltség	Fizikai aktivitás Táplálkozás és túlsúly Alkoholfogyasztás Dohányzás Mentális jólét	Egészségügyi és szociális ellátó rendszerek Népegészségügyi kapacitás	Közösségi rugalmasság Egészséges szinterek Egészséges várostervezés Egészséges közlekedés Klímaváltozás Lakhatás és regeneráció

Forrás: http://www.hahc.hu/az_egeszseges_varosokrol_hatodik_ciklus.php

VÁLOGATÁS AZ EGÉSZSÉGES VÁROSOK KÖRÉBŐL

Baja

Pécs

Laki, 2016

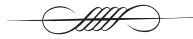

Laki, 2015

PALOTÁS ZSOLT PHD

palotasz@gmail.com
történész (Szeged)

Kapcsolatok oszmán Észak-Afrika és a nyugat-európai államok között (1605–1704)¹

— *Relations between Ottoman North Africa and
the Western European Powers (1605–1704)* —

ABSTRACT In the 17th century the vassal/tributary states or Regencies of the Ottoman Empire in North Africa, namely Algiers, Tunis and Tripoli and the Western European States maintained active political and economic relations because of the so-called Muslim piracy or corsairing. The Dutch Republic, because of her commercial interests preferred the peaceful negotiations with the Ottoman's Maghrebian subjects, and accepted that the peace had to be redeemed with regular tribute. In contrast, England chose to use her naval power to achieve the protection of the merchant ships. Over a period of fourteen months, the British navy sank 30 pirate ships which was enough to conclude peace treaties with the Regencies. France chose an even more brutal approach to protect her commercial and political interests than the British. The military operations against Algiers and Tunis in the 1680s were rather sieges than sea battles.

As a consequence of the activities of the western renegades and paradoxically to piracy, North Africa was integrated into the modern economic system. The Muslims and the Christians lived side by side and connected with each other in the western Mediterranean. In this period the western region of the Mediterranean was not a divided region of the Islamic and the Christian cultures – like during the Spanish-Ottoman confrontation in the 16th century –, but it was a unified culture which related and contacted each other.

KEYWORDS Ottoman Maghreb, Mediterranean piracy/corsairing, renegat, peace and commercial treaties, Western European Powers

DOI 10.14232/belv.2017.2.4 <https://doi.org/10.14232/belv.2017.2.4>

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article: Palotás Zsolt (2017): Kapcsolatok oszmán Észak-Afrika és a nyugat-európai államok között (1605–1704). *Belvedere Meridionale* 29. évf. 2. sz. 66–84. pp.

ISSN 1419-0222 (print) ISSN 2064-5929 (online, pdf)

(Creative Commons) Nevezd meg! – Így add tovább! 4.0 (CC BY-SA 4.0)

(Creative Commons) Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0)

www.belvedere-meridionale.hu

¹ Jelen tanulmány a 2011. április 22-én az *Euro-mediterrán világ – szomszédság és partnerség* című budapesti konferencián elhangzott előadás szerkesztett, illetve bővített változata. Alulírtak részletesebb kifejtését lásd doktori értekezéünk vonatkozó fejezeteiben. PALOTÁS 2017.

Bevezetés

A kora újkori Földközi-tenger, ezen belül is a Magreb-térség történetének vizsgálata nem tartozik a hazai történetírás által kiemelten kutatott területek közé. A nemzetközi kutatás ezzel szemben mindig is nagy érdeklődést mutatott a régió története iránt. A külföldi történészek vizsgálódásának homlokterében többek között a mediterrán kalózkodás, a különböző konfliktusok, államaik kereskedelme és azok diplomáciai kapcsolatai álltak a Magreb-államokkal, vagyis a Marokkói Királysággal, az Algíri, a Tuniszi és a Tripoliszi Kormányzósággal.²

Jelen tanulmány célja, hogy képet adjon a magyar olvasó számára a nyugati államok, Anglia, Hollandia és Franciaország kapcsolatairól az észak-afrikai kalózással, Algírral, Tunisszal és Tripolival az oszmán uralom időszakában. A dolgozat elsősorban a diplomáciai események és az egyes konfliktusok vizsgálata mentén ismerteti az államok közötti kapcsolatokat. A fejtegetés során kiemelt figyelmet szenteltünk a mediterrán kalózkodás sajátosságainak, résztvevőinek és következményeinek. A nyugati államok elsősorban a muszlim kalózkodás következtében kénytelenek voltak tárgyalásokat folytatni hajóik biztonsága érdekében a Magreb-államokkal.

A tanulmány elsősorban a 17. század eseményeire fókuszál, azonban bizonyos esetekben visszatekint a korábbi századra, emellett kitekintést is ad a muszlim kalózkodás 19. század eleji hanyatlásáról. A címben megjelölt két évszám egy-egy szerződés megkötésének dátumát jelöli. A 17. században először a francia monarchia kötött megállapodást a Magrebben, 1605-ben, Tunéziával. Kronológiai időhatárunk záró dátumát az 1704-es esztendő jelenti, mely szintén egy Tunisszal kötött szerződést jelöl, ebben az esetben a Holland Egyesült Tartományokkal.

Az 1605 és az 1705 közötti időszakban Anglia, Hollandia és Franciaország általában hasonlóan, időnként azonban teljesen különböző módon politizált a Magreb-államokkal. Kezdetben közös elem volt az Oszmán Birodalom támogatásának elnyerése kereskedelmi érdekeik védelmében. Amikor nyilvánvalóvá vált, hogy a Fényes Porta befolyása az észak-afrikai tartományokban többnyire csak névleges, akkor vették fel a nyugati-államok a közvetlen kapcsolatot ezekkel az államokkal.

Historiográfia

A kora újkori Mediterráneum, így a kalózkodás történetének kutatása elsősorban angol, francia, német és olasz nyelvű történelemtudományi munkákhoz köthető.³ Az észak-afrikai kalózkodás történetével kapcsolatban először is meg kell említenünk Stanley Lane-Poole, *The Barbary Corsairs* (1890)⁴ című munkáját. Lane-Poole a népszerűsítő irodalmakkal szemben döntően dokumentumokra és levéltári forrásokra támaszkodott a mediterrán kalózkodás történetének bemutatása során. Számos koloniális történészhez hasonlóan, azonban igen negatívan ítélte meg a muszlimok szerepét a kalózkodásban.⁵

² A szakirodalomban és a forrásokban Algír, Tunisz és Tripoli egyaránt jelöli a politikai központokat, illetve az egyes kormányzóságok teljességét is. Az alábbiakban, amikor például Tuniszra utalunk, azt általában az utóbbi értelemben tesszük.

³ Az alábbi historiográfiai összefoglalóban nem törekedtünk, nem is törekedhettünk a teljességre, hiszen a témában megjelent írások száma könyvtárnyi méretű. Az alábbi bibliográfiákat, munkákat és a tanulmányban felhasznált írások irodalomjegyzékét ajánljuk a kora újkori Földközi-tenger és a kalózkodáshoz történetének tanulmányozásához: BLONDY 2003.; BRYSON 1979.; PENNELL 1998.; RASOR 1979.

⁴ Az irodalom ismertetése során a főszövegben a monográfiák első kiadási évét és eredeti címét tüntettük fel. Az általunk ténylegesen használt, újra kiadott, illetve magyar fordításban megjelent munkák kiadási éveit a lábjegyzetben, illetve az irodalomjegyzékben közöltük.

⁵ LANE-POOLE 1890.

A korai kutatásra jellemző volt, hogy elsősorban a nyugatiak nézőpontjából közelítettek az észak-afrikai kalózkérdéshez. Kijelenthető, hogy viszonylag kevés forrás maradt fenn a kalózok szemszögéből. A nyugati történészek munkáját emellett nagyban nehezítette az a tény, hogy azok a források, melyek fennmaradtak, elsősorban arab és oszmán-török nyelven íródtak. A kutatási irányokat ennek megfelelően bizonyos részkérdések vizsgálata jelentette, például a keresztény rabok életének és a konfliktusok eseménytörténetének ismertetése. Az amerikai kutatók például szinte teljesen feldolgozták a Tripoli elleni, 1801 és 1805 közötti háború történetét. Ilyen munka Gardner Weld Allen, *Our Navy and the Barbary Corsairs* (1905) című könyve is.⁶ Emellett Julian Stafford Corbett kiváló angol haditengerészeti történész, *England in the Mediterranean* (1904) című munkájában az angol korona észak-afrikai jelenlétéről, elsősorban a marokkói Tanger városáról írt.⁷

A második világháborút követően a nyugati kutatók a keresztény forrásokon keresztül már megpróbálták árnyalni az eseményeket, és igyekeztek bemutatni az észak-afrikaiak nézőpontját is a kalózkérdésben. A korábban kialakult szemléletben hozott radikális változást Godfrey Fisher munkássága. Fisher 1957-ben megjelent, *The Barbary Legend* című munkája egyszer és mindenkorra eloszlatta a kalózkódással kapcsolatban kialakult sztereotípiát. Fisher monográfiája, mely nagyban támaszkodott a nyugati forrásokra, elsősorban diplomácia- és hadtörténetet mutatott be. A könyv egyik legfontosabb következtetése az, hogy a Földközi-tengeren nem csak muszlim, hanem keresztény kalózok is fosztogatták a kereskedelmi hajókat és a partokat.⁸

A Nyugat-centrikus megközelítéssel szemben Roger Coindreau francia történész a nyugati forrásokra támaszkodva már teljes egészében olyan monográfiát írt, mely az észak-afrikai államok szempontjából mutatta be a kalózokat. A *Les Corsaires de Salé* (1948) című munka a muszlim kalóz vállalkozások szervezését, a támadások rendszerét, a hajókat, illetve az abban résztvevő kapitányokat vizsgálta, elsősorban a marokkói Szalé kalóztevékenységének tükrében.⁹ Továbbá a Mediterráneum 16. századi történetéről átfogó képet adott Fernand Braudel, *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II* (1949) című alapmunkája. A magyar fordításban is megjelent monográfiából számos kérdés mellett a kalózkodás előtörténetéről is képet kapunk.¹⁰ Emellett a mediterrán kalózkodás történetének jelentős kutatóját, Salvatore Bonot emelhetjük ki, akinek munkássága minden tekintetben úttörő jelentőségű. Bono 1964-es monográfiája, *I corsari barbareschi*, mely az évek során több kiadásban és nyelven is megjelent átdolgozva, illetve kiegészítve szintén a kalózok szemszögéből közelített az eseményekhez.¹¹

Az 1970–80-as években tovább folytatódott a Coindreau-hoz hasonló megközelítés alkalmazása. John Baptist Wolf, *The Barbary Coast: Algiers under the Turks 1500–1830* (1979) és William Spencer *Algiers in the Age of Corsairs* (1976) című munkája elsősorban oszmán forrásokra támaszkodva mutatta be Algír történetét.¹² Továbbá Peter Earle angol történész kutatását említhetjük meg, mely jelentősen támaszkodott a Máltán található nagymennyiségű levéltári forrásra. Earle monográfiája, *Corsairs of Malta and Barbary* (1970) elsősorban ezeket a forrásokat használta fel.¹³ Az angol kutató a máltai források mellett számos elsődleges és másodlagos szakirodalmat is figyelembe vett munkájának elkészítése során. Earle monográfiájában nem csak

⁶ ALLEN 1905.

⁷ CORBETT 1904.

⁸ FISHER 1957.

⁹ COINDREAU 1948.

¹⁰ BRAUDEL 1996.

¹¹ BONO 1964. Újabb, francia nyelvű kiadása: BONO 2000.

¹² WOLF 1979.; SPENCER 1976.

¹³ EARLE 1970.

a muszlim kalózkodást mutatta be, hanem részletesen kitért a máltai Szent János Lovagrend kalóztevékenységére is a Földközi-tengeren.

Az 1980-as évek kutatásának további jellemző vonása volt, hogy a nyugati renegátok kalózkodásáról is igyekezett beszámolót adni. Christopher Lloyd, *English Corsairs on the Barbary Coast* (1981) című munkája az angol renegátok fosztogató tevékenységét mutatta be Észak-Afrikában.¹⁴ A munkák emellett az Észak-Afrikába kinevezett konzulok naplójának kiadásával foglalkoztak. Richard C. Pennell közölte például Thomas Baker, a Tripoliba kinevezett angol konzul (1677–1685) naplóját, *Thomas Baker Piracy and Diplomacy in the Seventeenth-Century North Africa* (1989) című forráskiadványában.¹⁵ Pennell a munka bevezető tanulmányában elsősorban diplomáciatörténeti szempontból közelített Észak-Afrika, különösen Tripoli és a nyugati államok 17. századi történetéhez. A diplomáciai megközelítés jellemezte Alexander Hendrik de Groot 1985-ben megjelent, *Ottoman North Africa and the Dutch Republic in the Seventeenth and Eighteenth Centuries* című tanulmányát is. A holland kutató véleménye szerint a nyugati államok, például Anglia és Hollandia is fontosnak tartották kapcsolataik, elsősorban kereskedelmi kapcsolataik fenntartását Észak-Afrikával.¹⁶

A legújabb kutatásokra jellemző, hogy számos eddig nem igazán vizsgált kérdést vettek nagyját alá. Robert Charles Davis, *Counting European Slaves on the Barbary Coast* (2001) tanulmánya a keresztény rabok pontos számáról közölt hasznos információkat a barbár partokon.¹⁷ Továbbá a muszlim kalózkodás mellett egyre inkább előtérbe kerültek a keresztény kalózkodások is. A fentebb említett máltai Szent János Lovagrend kalózkodását számos kutató vizsgálta. Joseph Muscat, *The Maltese Corso* (1997) című tanulmányából például az ispotályosok kalózkodásának szervezéséről, felépítéséről és tevékenységéről kapunk képet.¹⁸ Emellett Molly Greene, *Catholic Pirates and Greek Merchants* (2010) című munkájában elsősorban a keleti keresztények, elsősorban a görögök szempontjából értékelte a máltai hajósok fosztogatózásait a tengeren.¹⁹

A Mediterráneum 17. század végi politikatörténetéről átfogó képet adott Ekkehard Eickhoff német kutató, *Venedig, Wien und die Osmanen: Umbruch in Südosteuropa, 1645–1700* (1970) című munkája.²⁰ A fentebb említett Salvatore Bono legújabb könyve, a korábbi monográfiáinak kiegészítése, a *Piraten und Korsaren im Mittelmeer* (2009) szintén összefoglaló módon dolgozta fel a földközi-tengeri kalózkodás történetét.²¹ Továbbá kitűnő munka a kalózkodás végének bemutatásáról Daniel Panzac, *Les corsaires barbaresques : la fin d'une épopée, 1800–1820* (1999) című könyve. Panzac munkájának egyik legnagyobb érdeme, hogy a politikatörténet mellett az észak-afrikai kalózkodás szemszögéből, azok kereskedelmi tevékenységén keresztül is bemutatta az eseményeket.²²

¹⁴ LLOYD 1981.

¹⁵ PENNELL 1989.

¹⁶ GROOT 1985.

¹⁷ DAVIS, 2001. Davis monográfiája 2003-ban jelent meg a keresztény rabszolgákkal kapcsolatban Észak-Afrikában. DAVIS 2003.

¹⁸ Muscat írását és számos egyéb tanulmányt a máltai lovagokról lásd VILLAIN-GANDOSSI – DURTESTE – BUSUTTIL 1997. A lovagrend történetéhez és kalózkodásához lásd MALLIA-MILANES 1993.; SIRE 1994.; NICHOLSON 2001.; CASSAR 1960. 140–156.; BONO 1993. 388–397.

¹⁹ GREENE 2010.

²⁰ EICKHOFF 2010.

²¹ BONO 2009.

²² PANZAC 2005.

A Földközi-tenger keresztény és muszlim kalózzai

A 16. században az Oszmán Birodalom és észak-afrikai vazallus, adófizető államai háborúban álltak a spanyol Habsburgokkal és szövetségeseikkel a Földközi-tengeren.²³ A nagyszabású tengeri hadműveletek (1538. Préveza, 1535. Tunisz, 1541. Algír, 1560. Dzserba, 1565. Málta stb.),²⁴ melyeket az oszmánok indítottak a spanyolokkal szemben és viszont, szinte teljesen megszűntek a lepantói csatát követően, mely a legnagyobb tengeri ütközet volt a felek között 1571. október 7-én.²⁵ Fernand Braudel az eseményeket összegezve megállapította, hogy ezen tengeri csatát követő években a nagy háborút felváltotta a kalózkodás, melynek során kereskedelmi hajókat és az ellenséges partokat támadták mind a keresztény, mind a muszlim kalózzok.²⁶

A kalózkodás kérdésével kapcsolatban elsősorban a karib-tengeri kalózkodás kutatása öleli fel a legnagyobb szakirodalmat.²⁷ Lényeges különbség van a kalózkodás karibi változata és az európai vizeken történő kalózkodás között. A Mediterráneumban egészen a 17. századig nem használatos a *piraterie*, tengeri banditizmus és a *pirate*, tengeri rabló szó. A 17. század elejéig a források *course*-ről, kalózkodásról/korzóról és *corsaire*-ről, kalózról/korzáróról számolnak be. A 17. századtól kezdve mindkét tevékenység megtalálható volt a Földközi-tengeren. Az elnevezések olyan hajóst takartak, aki főként fosztogatásból élt. A tengeri bandita és a *corsaire* közötti lényeges különbség azonban az volt, hogy az utóbbi tevékenysége megengedett hadviselés volt, melyre szabályos hadüzenet, kalózlevél, oltalomlevél adott felhatalmazást. A Földközi-tengeren minden hatalom elismerte a kalózkodást, mint a háború egyik megnyilvánulási formáját, a keresztények ugyanúgy fosztogattak a tengeren és a partokon, mint muszlim társaik.²⁸

A legjelentősebb keresztény kalózzok egyrészt a Szent János Lovagrend tagjai voltak. A lovagok levantei szálláshelyük, vagyis Rodosz 1522-es elvesztését követően kapták meg a Máltai-szigeteket (Málta, Gozo és Comino) és Tripolit hűbérbirtokul Habsburg Károly német-római császártól (1530–1558) és spanyol uralkodótól (1519–1556) 1530-ban.²⁹ A lovagrend kalózzai meghatározott jogi keretek között tevékenykedtek a tengeren, melyet az 1605-ben Alof de Wignacourt nagymester (1601–1622) által kiadott statútum, illetve az úgynevezett *Tribunale degli Armamenti* testület szabályozott és ellenőrzött.³⁰ Jelentős keresztény kalózzok voltak továbbá a Szent István Lovagrend tagjai is, akik rendjét a toszkán nagyherceg, Cosimo de' Medici firenzei fejedelem (1537–1569) hozta létre a 16. század közepén.³¹ Az egyházi lovagrendek mellett hatékonyan fosztogatták a hitetlenek hajóit továbbá a délszláv *uszkokok*, vagyis a törökök elől menekülő szláv népesség egy csoportja, akik a Habsburg uralkodóktól kaptak engedélyt letelepedni Horvátországban és Szlavóniában.³² Ezek a kalózzok a muszlim vitorlások mellett a

²³ A régebbi szakirodalomban általában az úgynevezett vazallus állam (*vassal state*) megjelölés olvasható, melyet a közelmúlt kutatásai egyre inkább az adófizető (*tributary state*) terminussal váltottak fel. Mindkét fogalom lényegében azt jelenti, hogy ameddig az adott terület rendszeresen fizette az adót a szultánoknak, addig azoktól védelmet kaptak, és bizonyos szintű függetlenséget élveztek. KARMAN–KUNČEVIĆ 2013.

²⁴ CROWLEY 2014.

²⁵ A lepantói csatáról és annak hatásairól hatalmas szakirodalom áll rendelkezésünkre. Uo. 331–360.; ANDERSON 1952. 36–54.; BRAUDEL 1996. 3:1155–1177.; GLETE 2000. 104–106.; GUILMARTIN 1974. 221–252.; HESS 1972.; KONSTAM 2003.

²⁶ BRAUDEL 1996. 2:915.

²⁷ PENNELL 1998. 61–79.

²⁸ BRAUDEL 1996. 2:916–917.

²⁹ *Deed of Donation of the Maltese Islands* 2011.

³⁰ CASSAR 1960. 142.; BONO 1993. 392.; CAVALIERO 1959. 226.

³¹ EICKHOFF 2010. 162–167.

³² ROTHENBERG 1961. 148. Az *uszkokok* tevékenységéhez lásd uo. 148–156.; TENENTI 1967. 3–15.

velencei hajókat is megtámadtak, hasonlóan a nyugati-európai államok hajósaihoz, akik közül a velencei források tanúsága szerint az angol kalózok voltak a legkegyetlenebbek.³³ A *Serenissima*, mely érdekelt volt az Oszmán Birodalommal való kereskedelmi kapcsolatok fenntartásában igen negatívan vélekedett a keresztény kalózkodásról. A fentebb említett Szent János Lovagrend tagjait például a velencei szenátus egyszerűen csak „keresztel parádézó kalózkoknak” tartotta.³⁴ (1. ÁBRA)

A nyugati források mindezek mellett leginkább a hitetlenek rablótevékenységét tekintette a keresztény világ legnagyobb csapásának, melynek központjai Észak-Afrikában voltak.³⁵ Egyrészt jelentős kalózkikötők voltak a Marokkói Királyságban: például a fentebb említett Szalé városa. Marokkó sikeresen meg tudta őrizni függetlenségét mind a spanyolok, mind az oszmánokkal szemben. Észak-Afrika többi része ezzel szemben a két hatalom hadszíntere volt a 16. században, mely régiót végül az oszmánok csatolták birodalmukhoz.

Az oszmán uralom alatt álló területek alattvalói, marokkói társaikhoz hasonlóan folytattak kalóz tevékenységet. Észak-Afrikában három úgynevezett oszmán kalózállamról beszélhetünk, melyek keletről nyugat felé haladva a következők voltak: Tripoli, Tunisz és Algír. Az Oszmán Birodalom először Algírt (1529), ezt követően Tripolit (1551), majd Tuniszt (1574) foglalta el a keresztényektől, és hozta létre észak-afrikai tartományait, melyek elnevezése kormányzóság (*regency, régence*) a nyugati forrásokban és a modern szakirodalomban. A Fényes Porta kezdetben szandzsákokat (pasalik) szervezett a Magrebben, melyek élén a három évre kinevezett pasák álltak. Később az oszmánok külön-külön igazgatták az egyes tartományokat, melyek időnként önálló diplomáciát is folytattak. Ennek magyarázata egyrészt az, hogy a törökök ezeken a területeken, mivel Isztambul messze volt,

1. ÁBRA ❖ Michelangelo Merisi da Caravaggio (1571–1610) portréja Aloi de Wignacourt nagymesterről és annak apródjáról. (NICHOLSON 2001. Plate VI.; https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Aloi_Louvre.jpg, hozzáférés: 2015.07.15.)

sohasem tudták teljesen kiterjeszteni hatalmukat. A városok mellett kitüntetett szerepben voltak a birodalmon belül, hiszen az oszmán flotta legütőképesebb alakulatait adták.³⁶

A 17. században a muszlim kalózkodása, mely első számú forrása volt a janicsárok és kalózkapitányok, az úgynevezett *raiszok* (arabul: *ra'is*) ellátásának és gazdagságának szükséges tevékenysége volt az észak-afrikai barbár városoknak. Ennek megfelelően a kalózok a kereskedelmi hajókat vagy a partokat támadták a zsákmány reményében. Braudel kitűnően fogalmazta

³³ A Velencei Köztársaság és az angol kalózok kapcsolatához lásd uo. 56–86.

³⁴ Uo. 39.; MALLIA-MILANES 1992. 15–35.

³⁵ EICKHOFF 2010. 167–171.; PLAYFAIR 1884.

³⁶ Az oszmán flotta legkiválóbb kapudán pasája, vagyis főparancsnoka a Mütülené-szigetén (Leszbosz) született Hajreddin Barbarossa (arabul: Khair ad-Din) volt az, aki komoly szerepet vállalt többek között az oszmán terjeszkedés elősegítésében a Magrebben. RANG-DENIS 1837. Az oszmán flotta észak-afrikai főparancsnokaihoz lásd LANE-POOLE 1890. 31–140.; NAYLOR 2009. 117–120.

meg munkájában, hogy a kalózkodás és a kereskedelem szorosan összefüggtek egymással a kora újkori Földközi-tengeren.³⁷ A 17. századtól kezdve például egyre sűrűbben érte támadás az angol, francia és holland hajókat. Továbbá a barbár kalózok már előszeretettel hajóztak és fosztogattak a Földközi-tengeren kívül is: muszlim hajók jelentek meg például Anglia partjainál, a Baltikumban és Izlandnál is.³⁸ Az igazi zsákmányt elsősorban a rabszolgák jelentették, akik között egyaránt voltak muszlimok és keresztények is. Egyrészt az elfogottak tették ki a muszlim gályák evezőseinek jelentős részét. Másrészt sajátos iparág alakult ki a foglyok kiváltására. Igen jövedelmező volt például gazdag emberek foglyul ejtése, hiszen a kalózok magas váltságdíjat követeltek egy-egy gazdag rab szabadon bocsátásáért.³⁹ A nyugati államok a foglyok kiváltására és kereskedelmi kapcsolataik kiépítésére fokozatosan tárgyalásokba kezdtek az észak-afrikai városokkal.

Keresztény renegátok Észak-Afrikában

A 17. század elején több, a korábbi háborúkban kimerült nyugati állam kötött békeszerződést egymással. Ilyen szerződések voltak a spanyolok megegyezései Franciaországgal 1598-ban, Angliával 1604-ben és Hollandiával 1609-ben. Csupán a spanyolok és elsősorban a velenceiek ellenségeskedtek továbbra is az oszmánokkal (lásd például a Kandia, vagyis a Kréta elleni oszmán hadjáratot 1645 és 1669 között) a Mediterráneumban. Emellett a spanyolokkal kötött békéknek köszönhetően a francia, az angol és főleg a holland kereskedelem virágzott a Földközi-tengeren.⁴⁰

Széles körben közzismert, hogy az észak-afrikaiak mellett a nyugati államok is alkalmaztak kalózokat az újkorban. Alexander de Groot holland kutató állítása szerint például 1606 és 1609 között a holland *Staten Generaal* (Össztartományi Gyűlés) körülbelül 130 embernek adott ki olyan iratot, mely felhatalmazta tulajdonosát a spanyol hajók elleni kalózkodásra.⁴¹ Az angol kalózok is rendszeresen rajta ütöttek az Újvilágból érkező, arannyal és ezüsttel gazdagon megpakott spanyol hajókon.⁴² Közös elem volt, hogy mind a holland, mind az angol kalózkodás célja a spanyol kereskedelem zaklatása volt. Mivel a spanyol háború lezárásával megszűnt jövedelmező tevékenysége, számos angol és holland kalóz indult az oszmánok észak-afrikai adófizetői államaiba, és tért át ott az iszlám hitre, vagyis lett *renegát*, hogy ott folytassa jövedelmező tevékenységét.⁴³ Igen beszédes ebben a vonatkozásban a muszlim flották kapitányainak származása. 1626-ban például az algíri flotta 55 kapitánya eredetileg holland volt.⁴⁴ Németalföldi származású volt Simon Simonsen, alias Danser és Kör Murád raisz, vagyis Jan Jansoon is. Egyrészt Danser volt feltehetően az, aki először ismertette meg a muszlim kalózokat a tengeri hajózás modern módszereivel. Másrészt a Murád által vezetett kalózhajók jutottak el első alkalommal Izlandra 1627-ben.⁴⁵

³⁷ BRAUDEL 1996 2:934.

³⁸ Az Izland elleni kalózvállalkozáshoz lásd LEWIS 1973.

³⁹ BRAUDEL 1996. 2:922., 938–940.

⁴⁰ A 17. század elején évente körülbelül 1200 holland kereskedelmi hajó haladt át a Gibráltári-szoroson, és kereskedett a Földközi tengeren. GROOT 1985. 133.

⁴¹ Uo. 131.

⁴² Közzismert példa erre Sir Francis Drake (1540 körül –1596) kalózkodása a spanyol flotta ellen. Drake és az angol kalózok tevékenységéhez lásd többek között: ANDREWS 1964.; CORBETT 1899.; RYAN 1999. 29–45.

⁴³ GROOT 1985. 132.; KRIEKEN 1993.

⁴⁴ Uo. 132. idézi HEERINGA 1910. 1917. 1: 976–977.

⁴⁵ GROOT 1985. 132.

Az északról jött tengerészeknek, ahogyan azt fentebb említettük jelentős szerepük volt a vitorlás hajók hadviselésének elterjesztésében a Földközi-tengeren. A hajók többsége azonban még mindig evezővel ellátott gálya volt, mely nagymértékben az emberi hajtóerőre és az időjárásra volt utalva.⁴⁶ Az északi hajótípus ezzel szemben vitorláinak köszönhetően rengeteg időt tudott a tengeren tölteni. Emellett a vitorlášajók sok ágyút tudtak hordozni fedélzetükön, így a tűzerejük is megnövekedett.

Összefoglalva kijelenthető, hogy a több ezer európai renegáttal Tunisz, Tripoli és főleg Algír a 17. század első felében a kalózok bázisa volt. Továbbá a *nyugati renegátok tevékenysége a modernizáció és nyugatizálódás korai megjelenési formáját jelentette az iszlám világban. A keresztény és a muszlim lakosság és tengeri kultúra ugyanis keveredett és hatással is volt egymásra Észak-Afrikában.*⁴⁷

Szerződések és konfliktusok a 17. század első felében

A 17. század első felében a kalózok eredményességét elősegítette az európai államok pilanatnyi gyengesége. A katonai szempontból gyenge nyugati államok elsősorban diplomáciai kapcsolatokat építettek ki ekkor az észak-afrikai államokkal. A nyugati államok első lépésben Isztambulhoz közeledtek kereskedelmi érdekeik biztosítása érdekében. A kapcsolatfelvétel eredményeképpen az oszmán szultánok kapitulációkat, úgynevezett *ahdnamékat* kötöttek a keresztény államokkal. A Fényes Porta először a franciákkal (1535), ezt követően az angolokkal (1579/1580), majd a hollandokkal (1612) kötött kereskedelmi szerződést.⁴⁸ Az oszmánokkal való kapcsolat emellett segített abban, hogy a nyugatiak elnyerjék az észak-afrikai tartományok vezetőinek együttműködését is. Az adófizetőknek a kapitulációk értelmében biztosítaniuk kellett a hajók sérthetlenségét, haza kellett engedniük a foglyul ejtett embereket és biztosítaniuk kellett azt, hogy a szerződő felek kereskedelmét nem akadályozzák. A kapcsolat azonban, ahogyan azt korábban megfogalmaztuk az oszmán észak-afrikai tartományok és a Fényes Porta között igen laza volt. Algír, Tunisz és Tripoli széles körű autonómiát élvezett a 17. században. Az egyes pasák és dejek többnyire meglehetősen lazán értelmezték a kormányzat utasításait, és a kapitulációkban foglaltakat nem mindig tartották be. (2. ÁBRA)

A 17. század első felében a muszlim korzárók igen aktívak voltak a tengeren. Az 1613-tól 1622-ig tartó időszakban például az algíri kalózok 963 hajót fogtak el és vittek a tartományi központba, Algírba. A megtámadott hajókból 447 holland, 253 pedig francia volt.⁴⁹ A francia politikai vezetés ütöképes flotta hiányában nem tehetett mást, minthogy tárgyalásos úton megegyezik az algíri dívánnal, vagyis a legfelsőbb tanáccsal. A tárgyalások eredményeképpen Franciaország volt az első európai állam, mely kapcsolatokat épített ki a Magrebbel a 17. században. A siker alapja a Fényes Porta közbenjárása volt. A franciák először Tunisszal 1605-ben, majd Algírral 1628-ban kötöttek szerződést.⁵⁰ Az angolok is, hasonlóan a franciákhoz keresték

⁴⁶ A barbár városok flottáinak számához és az alkalmazott hajótípusokhoz lásd EARLE 1970. 45–50.; PANZAC 2005. 45–72.

⁴⁷ GROOT 1985. 132.

⁴⁸ BOOGERT 2005.; PANZAC 2005. 27. Braudel monográfiájában az Anglia és az Oszmán Birodalom között létrejött megállapodás dátumát 1580 júniusára tette. BRAUDEL 1996. 2:670.

⁴⁹ PANZAC 2005. 27. idézi WOLF 1979. 190. A különböző időszakokban elfogott hajók és a megtámadott szárazföldi települések számához lásd DAVIS 2001. 87–124.

⁵⁰ CARD 1906. 143–145., 45–49., 20–22.

2. ÁBRA ❖ *Tunisz és annak kikötővárosa, azaz La Goletta 17. században. (DAN 1684a. 164. oldalt követően; DAN 1684b)*

a tárgyalásos megoldás lehetőségét, és követték azok módszereit. Ennek megfelelően az angol korona 1622-ben tárgyalt Isztambulban az első, Algírral kötendő békeszerződésről.⁵¹

A hollandok, akik élen jártak a tengeri kereskedelemben a 17. században, szintén törekedtek arra, hogy megegyezésre jussanak a barbár kalózzokkal. 1617-ben a németalföldi megbízott bizonyos Cornelis Haga (1578–1654), aki az első holland követ volt az Oszmán Birodalomban megszervezett egy hármastalálkozót a nagyvezírrrel és az algíri pasával Isztambulban 1612-ben. A pasa megígérte a korábbi kapitulációkban foglaltaknak, különösen azoknak a cikkelyeknek a betartását, melyek a kereskedelem és a hajózás szabadságára, illetve a keresztény rabszolgák szabadon bocsátására vonatkoztak.⁵² A hollandok ezt követően, 1622-ben kötötték meg a szerződést (*sulhame*) Algírral és Tunisszal. Algír a szerződés értelmében többek között elfogadta azt, hogy a kalózkok nem kutathatnak át holland hajót ellenséges árut keresve.⁵³

A különböző szerződések szövegét megvizsgálva arra a következtetésre juthatunk, hogy kétoldalú kapcsolat jellemezte a szerződő feleket. Ekkor a nyugati és az észak-afrikai államok egyenlő tárgyaló partnerek voltak, hiszen a szerződésekben mindkét fél igényei és céljai is megtalálhatóak. Itt láthatjuk a kezdetét annak a speciális kapcsolatnak, mely a nyugati államokat és a kormányzásokat jellemezte a 17–18. században.

A holland szerződés pontjait azonban a kalózkok nem tartották be. A hollandok katonai erő és diplomáciai megoldást egyaránt alkalmaztak, hogy a szerződésben foglaltaknak érvényt szerezzenek. Első lépésben egy holland hajóraj indult Algírba és Tuniszba 1624-ben. A flotta parancsnoka, Hendrikszoon „Mooy” Lambert (1550–1625) követelte a holland rabok szabadon bocsátását, továbbá azt, hogy kössenek új szerződést, melyet a feleknek tiszteletben kell tartani-

⁵¹ PANZAC 2005. 28.

⁵² GROOT 1985. 135.; PANZAC 2005. 29.

⁵³ GROOT 1985. 136.

uk. A holland flotta jelenlétének köszönhetően a megegyezés létrejött, és a béke megállapodást Algír és Tunisz vezetői is aláírták az 1626-os év folyamán.⁵⁴ Az 1617–1626-os események kapcsán világos, hogy ettől kezdve az európai tárgyaló felek már nem csak diplomaták, hanem egyben admirálisok is voltak. A későbbiekben az angolok, franciák és a hollandok részéről a flotta küldése erődemonstráció volt, mely elősegítette a szerződések megkötését az észak-afrikaiakkal. Az események tanúságaként megállapítható, hogy a nyugatiak ettől kezdve a katonai erő alkalmazását és a diplomácia adta eszközöket párhuzamosan alkalmazták a Magreb-államokkal való kapcsolataik során.

Az 1626-ban megkötött szerződés mintául szolgált számos későbbi holland megegyezéshez. A szerződésben megengedték az észak-afrikai hajóknak azt, hogy németalföldi kikötőkbe menjenek, és hogy ott kereskedhessenek. A holland hajók és kereskedők szintén szabadon kereskedhettek Algírral. A szerződés továbbá lehetővé tette a holland alattvalók érdekeit képviselő konzul kinevezését Algír városába. Az algíri korzáróknak a szerződés értelmében továbbá megengedték, hogy átszálljanak a holland hajókra, és abban az esetben, ha kiderült, hogy a hajó Algír ellenségéhez tartozó árut, illetve utasokat szállított, akkor azokat lefoglalhatták. A legfontosabb kérdés a rabokkal kapcsolatban alakult ki. A holland foglyokat váltságdíjfizetéséért, vagy a hollandok által elfogott észak-afrikai muszlimok szabadon bocsátása fejében elengedték. Fontos továbbá megjegyezni, hogy a foglyok kiváltásával elsősorban a különböző szabadító rendek, például a Trinitáriusok, továbbá a zsidó kereskedők foglalkoztak Algírban, Livornóban és a holland városokban.⁵⁵ (3. ÁBRA)

A 16–17. században az észak-afrikaiaknak nem, vagy csak kisméretű volt a kereskedelmi flottájuk, így a tengeren folytatott árucseré az európai vállalkozók és tengerészek kezében maradt.⁵⁶ Az nyugat-európaiak elsősorban a helyi áruk iránt mutattak nagy érdeklődést (például búza, gyapjú és olaj), amiért cserébe saját áruikat ajánlották fel. A helyi vezetőréteg elsősorban úgynevezett „stratégiai” termékeket követelt, melyeket nem lehetett szállítani a Magrebbe. Ilyen stratégiai áru volt a lőpor, az ágyúgolyó, a kötél, illetve a vitorlavászon.⁵⁷

A 17. század közepén a különböző európai konfliktusok, elsősorban a 30 éves háború következtében a nyugati hatalmak kapcsolatai az észak-afrikai államokkal másodlagosak lettek. A korzárók tevékenységükben nem voltak korlátozva, melyre jó példa, hogy az 1580–1680 közötti időszakban, átlagban körülbelül 27 000 keresztény rabszolga tartózkodott Algírban.⁵⁸ A rabok elsősorban spanyolok, itáliaiak, emellett franciák, hollandok, angolok, németek, görögök, lengyelek, szlávok, oroszok és magyarok voltak.⁵⁹

A vesztfáliai béke 1648-as megkötése sem tette lehetővé az európai államoknak azt, hogy rögtön helyreállítsák korábbi kapcsolataikat az észak-afrikai kormányzóságokkal. Az 1658–1668 közötti években sikerült csak újból megerősíteni az 1620-as években kötött szerződéseket. Először is Hollandia kapcsolatai értékeltődtek fel, és lettek egyre fontosabbak a kormányzóságokkal az angol-holland háborúk időszakában (1652–1674). 1662-ben például a holland nemzeti hős, Michiel Adriaenszoon de Ruyter (1607–1676) admirális hajózott Algírba és Tuniszba, hogy tárgyaljon a béke megújításáról. Egyrészt a szerződés értelmében az algíri és a holland kalózk

⁵⁴ PANZAC 2005. 29.

⁵⁵ GROOT 1985. 138–139.

⁵⁶ A Tuniszi Kormányzóság 17. századi kereskedelméről kitűnő monográfiát írt Sadok Boubaker tunéziai kutató 1987-ban. BOUBAKER 1987.

⁵⁷ CHÉRIF 1999. 249–251.

⁵⁸ DAVIES 2001. 108. Pierre Dan (?–1649), francia szabadítórendi szerzetes az Észak-Afrikában lévő keresztény rabszolgák számát egy millióban határozta meg. DAN 1646. 319.; DAN 1684a. 309.

⁵⁹ Uo. 320.

3. ÁBRA ❖ *Keresztény rabszolgapiac Algírban. (DAN 1684a. 384. oldalt követően; DAN 1684b)*

nem támadhatták meg egymás kereskedőit. Másrészt a szerződésben megengedték a holland hajók átkutatását. Továbbá a holland foglyokat váltságdíj fizetésének fejében szabadon bocsátották. Ezen felül Algírral mindenki szabadon kereskedhetett, és a kereskedelmi termékekre normál adót vetettek ki. A szerződés értelmében azok a holland hajók, melyek idegen lobogó alatt hajóztak lefoglalhatóak voltak. A megállapodás végül szabályozta a mindennapi együttlét kereteit is Algírban. Egyrészt a hollandok és a muszlimok vitás ügyei az algíri díván hatáskörébe tartoztak. Másrészt a holland alattvalók ügyeiben a konzul járt el.⁶⁰

A Holland Egyesült Tartományok elsőszámú tengeri riválisa, azaz Anglia volt az első európai hatalom, mely kapcsolatokat épített ki Tripolival 1658-ban.⁶¹ Az angolok emellett helyreállították a békés viszonyt Algírral is 1660-ban. Az angol korona az új szerződéseket az észak-afrikai városokkal 1662-ben kötötte meg.⁶² Végezetül Franciaország a hollandokhoz és az angolokhoz hasonló szerződéseket írta alá Tunisszal és Algírral 1665-ben és 1666-ban.⁶³

A szerződések ellenére az európai államok és az észak-afrikai oszmán adófizető államok közötti kapcsolat zsákutcába jutott. A szerződéseket sem a nyugatiak, sem az észak-afrikaiak nem tartották mindig tiszteletben. Az európaiak megelégték azt, hogy hajóikat az észak-afrikai kalózok elfogják, továbbá azt, hogy a keresztény foglyok kiváltása is nagyon nehézkesen ment.

Nyugat-európai „*diplomata admirálisok*” a Magrebben 17. század végén

Az 1670-es évek elején a katonai- és politikai légkör merőben más volt, mint a korábbi időszakban. Az európai flották ugyanis sokkal erősebbek voltak, mint az 1620–1630-as években. Nem csupán a hajók száma növekedett meg, hanem számos hajó 80, 90 és 100 ágyút is hordo-

⁶⁰ GROOT 1985. 139.

⁶¹ PENNELL 1989. 19.

⁶² CHALMERS 1790. 2:361–365., 391–394., 407–411.

⁶³ CARD 1906. 116–123., 32–36.

zott a fedélzetén. A nyugatiak flottái így tűzerőben és a taktikai manőverek alkalmazásában is nagymértékben felülmúlták a korzárók flottáit.⁶⁴

Először a hollandok, akik három háborút vívtak az angolokkal, emellett a francia monarchiával is konfliktusba kerültek (1672–1678), voltak készek megegyezni a kalózzokkal. 1679-ben Thomas Hees (1634–1692) holland követ volt az, aki új szerződést kötött a Holland Köztársaság nevében Algírral.⁶⁵ A felek a korábbi szerződések megerősítése mellett megegyeztek számos kiegészítő cikkelyben is. Új elem volt, hogy a holland kereskedőket, legyenek azok keresztények vagy zsidók, a szerződés értelmében hasonló jogok illették meg Algírban.⁶⁶ Továbbá 1683 júniusában Tripoli vezetői is megegyeztek abban, hogy az algíri szerződéshez hasonló békét kötnek a hollandokkal. Emellett Hees biztosította a dejt, hogy lőport, kötelet, ágyúgolyót és hajóárbocot is adnak Tripolinak. Az ilyen felajánlások megszokott részét képezték a tárgyalásoknak. Végezetül a holland követ Zacharias Cousartot nevezte ki konzulnak Tripoliba (hivatalban 1683–1693), aki így az első holland konzul lett a városban.⁶⁷

A hollandoktól eltérően Anglia felhagyott a diplomáciai gyakorlattal, és a katonai erő alkalmazását választotta megoldásként hajói védelmére. 1670-ben például egy angol flotta hajózott Algírba, hogy érvényt szerezzen a korona akaratának. Az angol flotta, miután kiegészült egy holland egységgel, súlyos csapást mért a kalózzokra. A katonai kudarc következtében Algírban felkelés robbant ki, melynek során az egyik kalózkapitány felvette a dej címet, és hajlott az angolokkal való megegyezésre. A szerződést végül 1673-ban kötötték meg az angolok és az algíriaiak. Tripoli esetében hasonló események játszódtak le, mint Algírban. 1675-ben ugyanis az angolok követelték, hogy a tripoliszi kalózzok adják vissza a korábban elfogott angol hajókat. Az elutasító választ követően John Narborough (1640–1688) admirális blokádot állított a várost, és elpusztította a tripoliszi flotta egy részét. Az új megegyezést 1676 márciusában kötötték meg, melynek értelmében a kalózzok visszaadták az elfogott hajókat. Végezetül 1686-ban újból angol flotta érkezett Algírhoz és Tuniszhoz azért, hogy a korábban kötött egyezményt II. Jakab angol uralkodó (1685–1688) nevében megújítsák.⁶⁸

Az 1680-as évek elején, XIV. Lajos uralkodásának időszakában (1643–1715) Franciaország hatalmának csúcán állt. A franciák Jean-Baptiste Colbert (1619–1683) gazdaságpolitikus tevékenységének köszönhetően ekkor kezdték meg kereskedelmük kiterjesztését a Levántében.⁶⁹ Az első lépést mégis Algír tette meg, és az angolokkal, illetve a hollandokkal való pillanatnyi jó viszony birtokában hadat üzent Franciaországnak 1862-ben. Abraham Duquesne (1610–1688) admirális 1682. július 29-én érkezett meg a francia flotta élén az algíri vizekre. A katonai cél többet már nem a hajók vagy a parti erődítmények támadása, hanem maga a város bombázása volt. A bombázás során több száz épület semmisült meg, azonban a flotta ennél többet nem tudott elérni. A következő évben a franciák így újból megtámadták a várost. A francia flotta hadműveletének az lett az eredménye, hogy az algíri díván szabadon engedett 500 francia rabot, és tárgyalásokat kért. Ekkor azonban már késő volt, hiszen Duquesne a katonai fölény birtokában a tárgyalások megkezdését elutasította. Ekkor Algírban egy Huszein, más néven Mezzomorito (törökül:

⁶⁴ A tengeri hadviselésben végbement változásokhoz a 17. században, az angol–holland háborúk időszakában lásd PALOTÁS 2011.

⁶⁵ Thomas Hees naplóját, melyben számos utalás van az Algírral folytatott tárgyalására lásd BOUSQUET–BOUSQUET–MIRANDOLLE 1957. 85–128.

⁶⁶ GROOT 1985. 140–142.

⁶⁷ Uo. 143.

⁶⁸ PANZAC 2005. 32–33.

⁶⁹ MASSON 1897.

4. ÁBRA ❖ *Jean Le Vacher francia konzul kivégzése 1683-ban (LUYKEN 1698)*

Mezomorta Hüseyin) nevezetű kalózkapitány átvette a hatalmat, és számos franciát, köztük Jean Le Vachert (1619–1683) konzult is kivégeztetett.⁷⁰ A tárgyalás ekkor holtpontra jutott, és a konfliktus csak a következő évben oldódott meg. 1684-ben Anne Hilarion de Cotentin (1642–1701) Tourville grófja és a francia flotta egyik legkiválóbb admirális, illetve a közvetítőként hozzá csatlakozott szultáni követ tárgyalta az algériakkal. A tanácskozá-

sok eredményeképpen a felek végül aláírták a békeszerződést.⁷¹ (4. ÁBRA)

1687-ben Algír megszegte a korábbi szerződések pontjait, és ismét hadat üzent a francia monarchiának. 1688 tavaszán újból francia flotta hajózott Észak-Afrikába, mely ismételten bombázta a várost. A flotta vezetőjét, Jean II d'Estrées (1624–1707) admirálist azonban visszahívták Franciaországba.⁷² 1689 áprilisában végül egy francia delegáció érkezett Algírba, hogy aláírjanak egy új szerződést.⁷³ A franciák emellett négy mozsárgyút, 9000 bombát és egy vezető tüzértisztet küldtek az algériaiaknak, melyet azok alkalmazni tudtak Orán ostrománál.⁷⁴

A francia politika Tripoli esetében hasonló megfontolások mentén körvonalazódott, mint Algír esetében. Egyrészt a franciák békeszerződést kötöttek a várossal 1681-ben.⁷⁵ Másrészt két évvel később, 1683-ban Duquesne bombázta a várost, majd a békét 1685-ben kötötték meg újból.⁷⁶ Végül 1692-ben Tripoli felújította az ellenségeskedést, melynek következtében a franciák 1693-ban ismét lőtték a várost. A megegyezést, mely az 1692-es pontokat újította meg ugyanabban az évben fogadták el.⁷⁷

⁷⁰ EEGHEN 1905. 1:369.; EICKHOFF 2010. 323–324.; PANZAC 2005. 33–34.

⁷¹ Uo. 34.; CARD 1906. 45–52.

⁷² A francia korona a nemzetközi események hatására hívta vissza admirálisát a Földközi-tengerről. 1688-ban ugyanis az angliai forradalom megfosztotta trónjától a XIV. Lajos által támogatott II. Jakabot. A tengeri háború Anglia és Franciaország között elkerülhetetlennek tűnt.

⁷³ CARD 1906. 52–60.

⁷⁴ 1508-tól kezdve a spanyolok tartották ellenőrzésük alatt Oránt. Az Oszmán Birodalom több alkalommal (például 1556-ban és 1563-ban) sikertelenül ostromolta a várost. Orán a spanyol korona hídfőállása volt az oszmánok észak-afrikai tartományában egészen 1708-ig, amikor is az algériaiak elfoglalták a várost. 1732-ben a spanyolok visszafoglalták a területet, majd végül újra a törökök kezére került 1792-ben. Az Orán városáért folytatott harchoz a 16. században lásd ABUN-NASR 1971. 167–173.

⁷⁵ CARD 1906. 243–244.

⁷⁶ Uo. 244–253.

⁷⁷ Uo. 253–262.; PANZAC 2005. 35.

A muszlim kalózkodás újbóli virágzása és alkonya a 18–19. század fordulóján

Az 1689–1714-es időszak a francia és más európai hatalmak nagy összecsapásainak periódusa volt.⁷⁸ Ez többek között azt jelentette, hogy ütőképes európai flották jelentek meg a tengereken, így a Mediterráneumban is, aminek következtében a kalózkodás kockázatos vállalkozás lett. A muszlim városok ennek megfelelően a szárazföldön kezdtek el terjeszkedni. Algír például háborút kezdett Tunisz ellen, mely a kormányzóság 1704-es megszállásához vezetett. Továbbá 1708-ban az algíriaiak sikeresen elfoglalták a spanyoloktól Oránt is. Összefoglalva kijelenthető, hogy a szárazföldi háborúk elfordították Algír katonai figyelmét a tengerről, emellett a kormányzóságok megkezdték integrálódásukat a tengeri kereskedelembe is.

A 18. században a tengeri konfliktusok ritkák voltak és soha nem jutottak el arra a szintre, mint a megelőző évtizedekben. Mindezek mellett a nyugati államok flottái ezen időszakban a korábbiakhoz hasonlóan elengedhetetlen szerepet játszottak a tárgyalások során. A század elején Hollandia ismét felvette a kapcsolatot Algírral, Tunisszal és Tripolival. A holland diplomaták 1703 és 1704 között három szerződést is kötöttek Észak-Afrikában. Az algíri 1704-es szerződés egyedülálló dokumentum, mivel a megegyezés magrebi arab nyelven íródott.⁷⁹ A szerződések és a ratifikációk aláírását a hadihajókkal biztosított ajándékok küldése követte, ahogyan az már megszokott gyakorlatnak számított.

A 18. század végén és a 19. század elején a kalózkodás még egyszer virágkorát élte. Ennek a virágzásnak az oka többek között a francia forradalmi háborúk (1789–1802) és a napóleoni háborúk (1803–1815) voltak. A nyugati államok a kontinensen zajló háborúskodással voltak lekötve, így a Földközi-tenger újra szabad prédát jelentett a kalózok fosztogatásainak. A kalózok merészségét mi sem mutatja jobban, minthogy az 1783-ban függetlenedett Amerikai Egyesült Államokkal is konfliktusba kerültek. A fiatal köztársaság az angolokhoz és a hollandokhoz hasonlóan kezdetben szintén a tárgyalásokat folytatott a Magrebben. Az amerikai diplomaták például 1797/1799-ben kötöttek békeszerződést a Tuniszi Kormányzósággal.⁸⁰ A szerződések ellenére több incidens is történt a felek között, míg végül Tripoli hadat üzent az Egyesült Államoknak 1801-ben. A Jefferson-adminisztráció volt az, mely a század elején több flottát is küldött Tripoliba, hogy véget vessen az amerikaiak rabszolgaságának és a váltságdíj-fizetések rendszerének.⁸¹

A napóleoni háborúkat követően a nyugat-európai államok egyre keményebben léptek fel a muszlim és keresztény kalózokkal szemben.⁸² Egyrészt az 1815 és az 1816 közötti időszakban, az úgynevezett második barbár háború során az amerikai flotta harcolt az algíri kalózokkal. Emellett 1816-ban az egyesült angol–holland flotta Edward Pellew, Exmouth grófjának (1757–1833) vezetésével vette fel a küzdelmet a muszlim kalózokkal, és lőtte Algír városát. A bombázás eredményeképpen a magrebi városoknak jóvátételt kellett fizetniük, fel kellett hagyniuk a kalózkodással, és szabadon kellett bocsátaniuk a keresztény rabokat.⁸³

⁷⁸ Augsburgi liga háborúja (1688–1697), spanyol örökösödési háború (1701–1713/14)

⁷⁹ GROOT 1985. 143.

⁸⁰ IRWIN 1931. 69–91.

⁸¹ ALLEN 1905. 88–266.; FREMONT-BARNES 2006. 39–63.; KITZEN 1993. Az Egyesült Államok magrebi politikájához, és a muszlimok politikai, katonai és kulturális hatásaira a fiatal Köztársaságra lásd LAMBERT 2005.; PALOTÁS 2015.

⁸² Napóleon már 1798-ban elfoglalta a keresztény kalózkodás központjának számító Málta szigetét. NAYLOR: 2009. 123.; TESTA 1997.

⁸³ Az 1815–1816-os eseményekhez lásd LANE-POOLE 1890. 292–300.; PANZAC 2005. 259–292.; FREMONT-BARNES 2006. 76–85.; ALLEN 1905. 281–302.; LEINER 2006.

5. ÁBRA ❖ *Lord Exmouth flottája az éjszaka során Algírt bombázza 1816-ban. (PANZAC 2005. 285.)*

Az észak-afrikai kalózkodás és az oszmánok uralmának végére (kivéve Tripolit, melyet az olaszok foglaltak el 1911-ben) a franciák tettek pontot. A francia monarchia ugyanis X. Károly uralkodása alatt (1824–1830) először Algírt annektálta 1830-ban, majd 51 évvel később, 1881-ben protektorátusává szervezte Tunéziát. (5. ÁBRA)

Konklúzió

Összefoglalásképpen kijelenthető, hogy az oszmán észak-afrikai területek és a nyugat-európai államok élénk politikai és gazdasági kapcsolat tartottak fenn a 17. században. A különböző nyugati renegátok tevékenységének és paradox módon a kalózkodásnak köszönhetően Észak-Afrika bekapcsolódott a modern világgazdasági rendszerbe. Emellett a muszlimok és a keresztények a Földközi-tenger nyugati medencéjében egymás mellett éltek és kapcsolatban voltak egymással. A 17. századot megelőző időszakokkal szemben, a mediterrán világ ezen térsége nem az iszlám és a keresztény kultúra elkülönülő halmaza – oszmán–spanyol szembenállás –, hanem egymással kapcsolatban álló és – a rabok kiváltása révén – érintkező egységes kultúra volt.

A nyugat-európai és a Magreb-államok közötti viszony nem volt mindig felhőtlen és gyakoriak voltak a muszlim kalózkodás miatt kialakult konfliktusok. A 17. század végére és a 18. század elejére Angliának, Franciaországnak és Hollandiának sikerült helyreállítania a kapcsolatait az oszmán kormányzóságokkal Észak-Afrikában. A hollandok a békés, tárgyalásos megoldást részesítették előnyben, és elfogadták általában azt, hogy rendszeresen adóval megváltásuk a békét. Anglia ezzel szemben a fegyveres megoldást választotta érdekei védelmében. Tizennégy hónap leforgása alatt az angol tengerészet elsüllyesztett 30 kalózhajót, ami elég volt ahhoz, hogy a kormányzóságokkal megkössék a békeszerződéseket. Franciaország még az angoloknál is brutálisabb utat választott a kalózkérdés megoldására. A század végén az Algír és a Tunisz ellen indított hadműveletek ugyanis inkább voltak városostromok, mint tengeri csaták.

A nyugati államok katonai fölénye, különösen a század végén nagyságrendekkel nagyobb volt az észak-afrikai városok katonai erejénél. A muszlim államok, ahogyan azt Daniel Panzac is kitűnően megfogalmazta azonban felismerték, hogyan használják ki a rivalizálást a nyugati államok között, és hogyan húzzanak hasznot a nemzetközi eseményekből (például napóleoni háborúk időszak).⁸⁴ Amíg a nyugati államok meg nem erősödtek a 18. században, addig fontosnak tartották a kétoldalú kapcsolat fenntartását észak-afrikai területekkel. A 19. század ezzel szemben a muszlim államok hanyatlásának időszak, melynek nyitánya Algír amerikai, angol és holland bombázásai, majd franciák által történő elfoglalása volt. *

Melléklet

SZERZŐDÉSEK OSMÁN ÉSZAK-AFRIKA ÉS A NYUGAT-EURÓPAI ÁLLAMOK KÖZÖTT (1605-1704)

DÁTUM	ALGÍR	TUNISZ	TRIPOLI
1605		Franciaország	
1617	Hollandia		
1622	Hollandia	Hollandia	
	Anglia		
1626	Hollandia	Hollandia	
1628	Franciaország		
1640	Franciaország		
1658			Anglia
1660	Anglia		
1662	Anglia	Anglia	Anglia
	Hollandia	Hollandia	
1665		Franciaország	
1666	Franciaország		
1668	Anglia		
1672		Franciaország	
1673	Anglia		
1676			Anglia
1679	Hollandia		
1681			Franciaország
1682	Anglia		
1683			Hollandia
1684	Franciaország		
1685		Franciaország	Franciaország
1686	Anglia	Anglia	
1689	Franciaország		
1693			Franciaország
1699	Anglia	Franciaország	
1703	Hollandia		Hollandia
1704		Hollandia	

Forrás: PANZAC 2005. 335. (A tanulmányban említett szerződések dátumai félkövérrel szerkesztve [P. ZS.]

⁸⁴ PANZAC 2005. 35.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- ABUN-NASR, JAMIL M. (1971): *A History of the Maghrib*. Cambridge, Cambridge University Press.
- ALLEN, GARDNER WELD (1905): *Our Navy and the Barbary Corsairs*. Boston, MA – New York, NY – Chicago, IL, Houghton Mifflin and Company.
- ANDERSON, R. C. (1952): *Naval Wars in the Levant, 1559–1853*. Liverpool, University Press.
- ANDREWS, KENNETH R. (1964): *Elizabethan Privateering during the Spanish War, 1585–1603*. Cambridge, Cambridge University Press.
- BLONDY, ALAIN (2003): *Bibliographie du monde méditerranéen: Relations et échanges (1453–1835)*. Paris, Presse de l'Université de Paris-Sorbonne.
- BONO, SALVATORE (1964): *I corsari barbareschi*. Torino, ERI-Edizion RAI Radiotelevisione Italiana.
- BONO, SALVATORE (1993): Naval Exploits and Privateering. In *Hospitaller Malta*. 351–397.
- BONO, SALVATORE (2000): *Les Corsaires en Méditerranée*. Paris, Éditions La Porte.
- BONO, SALVATORE (2009): *Piraten und Korsaren im Mittelmeer. Seekrieg, Handel und Sklaverei vom 16. bis 19. Jahrhundert*. Stuttgart, Klett-Cotta.
- BOOGERT, MAURTIS H. VAN DEN (2005): *The capitulations and the Ottoman legal system. Qadis, consuls and beraths in the 18th century*. Leiden – Boston, MA, Brill.
- BOUBAKER, SADOK (1987): *La Régence de Tunis au XVIIe siècle: ses relations commerciales avec les ports de l'Europe méditerranéenne, Marseille et Livourne*. Zaghouan, Ceroma.
- BOUSQUET, G. H. – BOUSQUET-MIRANDOLLE, G. W. (1957): Thomas Hees. Journal d'un voyage à Alger (1675–1676). *Revue Africaine*. Vol. 101. 85–128.
- BRAUDEL, FERNAND (1996): *A Földközi-tenger és a mediterrán világ II. Fülöp korában* [La Méditerranée et le monde méditerranéen a l'époque de Philippe II]. 1–3 kötet, Budapest, Akadémia Kiadó.
- BRYSON, THOMAS A. (1979): *American Diplomatic Relations with the Middle East, 1784–1975. An Annotated Bibliography*. London – Metuchen, NJ, Scarecrow Press, Inc.
- CARD, E. ROUARD DE. (1906): *Traité de la France avec les Pays de l'Afrique du Nord: Algérie, Tunisie, Tripolitanie, Maroc*. Paris, A. Pédone, Éditeur.
- CASSAR, PAUL (1960): The Maltese Corsairs and the Order of St. John of Jerusalem. *The Catholic Historical Review*. Vol. 46. No. 2. 137–156.
- CAVALIERO, RODERIC E. (1959): The Decline of the Maltese Corso in the XVIIIth century. A study in maritime history. *Melita Historica* Vol. 2. No. 1. 224–238.
- CHALMERS, GEORGE (1790): *A Collection of Treaties Between Great Britain and Other Powers*. 2 vols., London, Printed for J. Stockdale, Piccadilly.
- CHÉRIF, MOHAMED HEDI (1999): Algeria, Tunisia and Libya. The Ottomans and their heirs. In *General History of Africa*. 233–261.
- COINDREAU, ROGER (1948): *Les Corsaires de Salé*. Paris, Société d'éditions géographiques, maritimes et coloniales.
- CORBETT, JULIAN STAFFORD (1899): *Drake and the Tudor Navy: History of the Rise of England as a Maritime Power*. 2 vols., New York, NY, Burt Franklin.
- CORBETT, JULIAN STAFFORD (1904): *England in the Mediterranean. A Study of the Rise and Influence of British Power within the Straits 1603–1713*. 2 vols., London, Longmans, Green, and Co.
- CROWLEY, ROGER (2014): *Tengeri birodalmak. A kereszténység és az iszlám harca a Földközi-tenger feletti uralomért (1521–1580)* [Empires of the Sea. The Final Battle for the Mediterranean, 1521–1580]. Budapest, Park Könyvkiadó.
- DAN, PIERRE (1646): *Histoire de la Barbarie et de ses corsaires, des royaumes, et des villes d'Alger, de Tunis, de Salé, & de Tripoly: divisée en six livres où il est traité de leur gouvernement, de leurs moeurs, de leur cruautés, de leurs brigandages, de leurs sortilèges, & de plusieurs autres particularités remarquables. Ensemble des grandes misères et des cruels tourments qu'endurent les chrétiens captifs parmi ces infidèles*. Paris, Chez Pierre Rocolet.
- DAN, PIERRE (1684a): *Historie van Barbaryen en des zelfs zee-roovers. Behelzende een beschrijving van de Koningrijken en Steden Algiers, Tunis, Salé, en Tripoli... in't Fransch beschreeven... en in't Nederduitsch gebracht door G. Van Broekhuizen*. Amsterdam, Jan ten Hoorn.

- DAN, PIERRE (1684b): *Illustrations de Historie van Barbaryen en des Zelfs zee-roovers*. <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b2000020m>. Hozzáférés: 2015.07.15.
- DAVIS, ROBERT C. (2001): Counting European Slaves on the Barbary Coast. *Past and Present*. Vol. 172. 87–124.
- DAVIS, ROBERT C. (2003): *Christian Slaves, Muslim Masters. White Slavery in the Mediterranean, The Barbary Coast, and Italy, 1500–1800*. New York, NY, Palgrave Macmillan.
- Deed of Donation of the Maltese Islands to the Order of St. John of Jerusalem by Emperor Charles V in 1530* (2011). National Library of Malta.
- EARLE, PETER (1970): *Corsairs of Malta and Barbary*. London, Sidgwick and Jackson, Ltd.
- EEGHEN, PIETER VAN (1905): *Het Werk van Jan en Casper Luyken, door P. Van Eeghen, met medewerking van J. Ph. Van der Kellen...* 2 vols., Amsterdam, Frederik Muller & Co.
- EICKHOFF, EKKEHARD (2010): *Velence, Bécs és a törökök. A nagy átalakulás Délkelet-Európában (1645–1700)* [Venedig, Wien und die Osmanen: Umbruch in Südosteuropa, 1645–1700]. Budapest, Európa Könyvkiadó.
- FISHER, GODFREY (1957): *Barbary Legend. War, Trade and Piracy in North Africa, 1415–1830*. Oxford, Clarendon Press.
- FREMONT-BARNES, Gregory (2006): *The Wars of the Barbary Pirates. To the Shores of Tripoli: the Rise of the US Navy and Marines*. Oxford, Osprey Publishing Ltd.
- GLETE, JAN (2000): *Warfare at Sea, 1500–1650. Maritime conflicts and the transformation of Europe*. London, Routledge.
- GREENE, MOLLY (2010): *Catholic Pirates and Greek Merchants. A Maritime History of the Mediterranean*. Princeton, NJ, Princeton University Press.
- GROOT, ALEXANDER H. DE (1985): Ottoman North Africa and the Dutch Republic in the Seventeenth and Eighteenth Centuries. *Revue de l'Occident musulman et de la Méditerranée*. No. 39. 131–147.
- GUILMARTIN, JOHN FRANCIS (1974): *Gunpowder and Galleys. Changing Technology and Mediterranean Warfare at Sea in the 16th Century*. London – New York, NY, Cambridge University Press.
- HEERINGA, K. (ed.) (1910, 1917): *Bronnen tot de Geschiedenis van den Levantschen Handel 1590–1660, 1661–1726*. 2 vols., 's-Gravenhage (The Hague), M. Nijhoff.
- HESS, ANDREW C. (1972): The Battle of Lepanto and its Place in Mediterranean History. *Past and Present*. Vol. 57. 53–73.
- IRWIN, RAY WATKINS (1931): *The Diplomatic Relations of the United States with the Barbary Powers, 1776–1816*. Chapel Hill, NC, The University of North Carolina Press.
- KARMAN, GÁBOR – KUNČEVIĆ, LOVRO (eds.) (2013): *The European tributary states of the Ottoman Empire in the sixteenth and seventeenth centuries*. Leiden – Boston, MA, Brill.
- KITZEN, MICHAEL L. S. (1993): *Tripoli and the United States at War. A History of American Relations with the Barbary States, 1785–1805*. London – Jefferson, NC, McFarland & Company, Inc.
- KONSTAM, ANGUS (2003): *Lepanto 1571. The greatest naval battle of the Renaissance*. Oxford, Osprey Publishing Ltd.
- KRIEKEN, GÉRARD VAN (1993): Renégats néerlandais en Afrique du Nord aux XVIIe et XVIIIe siècles. *Cahiers de Tunisie*. Vol. 46. 49–63.
- LAMBERT, FRANK (2005): *The Barbary Wars. American Independence in the Atlantic World*. New York, NY, Hill and Wang.
- LANE-POOLE, STANLEY (1890): *The Barbary Corsairs*. New York, NY, G. P. Putnam's Sons.
- LEINER, C. FREDERICK (2006): *The End of Barbary Terror. America's 1815 war against the Pirates of North Africa*. Oxford, Oxford University Press.
- LEWIS, BERNARD (1973): Corsairs in Iceland. *Revue de l'Occident musulman et de la Méditerranée*. No. 15–16. 139–144.
- LLOYD, CHRISTOPHER (1981): *English Corsairs on the Barbary Coast*. London, Collins.
- LUYKEN, JAN (1698): *Tijdens het bombardement van Algiers door de Fransen wordt de daar aanwezige Fransche Consul door de Algerijnen in een kanon geladen en alzoo gedood*. https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Supplice_du_consul_de_france_pere_levacher.JPG Hozzáférés: 2015.07.15.
- MALLIA-MILANES, VICTOR (1992): *Venice and Hospitaller Malta, 1530–1798. Aspects of a Relationship*. Marsa (Malta), Publisher Enterprises Group, Ltd.

- MALLIA-MILANES, VICTOR (ed.) (1993): *Hospitaller Malta, 1530–1798. Studies on Early Modern Malta and the Order of St John of Jerusalem*. Msida (Malta), Minerva Publications 1993.
- MASSON, PAUL (1897): *Histoire du commerce français dans le Levant au XVIIe siècle*. Paris, Hachette.
- MUSCAT, JOSEPH (1997): The Maltese Corso. In *Méditerranée, mer ouverte*. 191–236.
- NAYLOR, PHILIP CHIVIGES (2009): *North Africa. A History from Antiquity to the Present*. Austin, TX, University of Texas Press.
- NICHOLSON, HELEN (2001): *The Knights Hospitaller*. Woodbridge, The Boydell Press.
- OGOT, B. A. (ed.) (1999): *General History of Africa. Volume 5. Africa from the Sixteenth to the Eighteenth Century*. Berkeley, CA, University of California Press.
- PALOTÁS ZSOLT (2011): Improvisation and directive. Development of naval warfare tactics in the Anglo-Dutch Wars (1652–1674). In J. Nagy László (dir.): *Mediterrán Tanulmányok XX*. Szeged, JATEPress. 2011. 17–28.
- PALOTÁS ZSOLT (2015): Political, Military and Cultural Impact of the North African Muslims on the United States during the first years of the Early Republic, 1783–1807. In J. Nagy László (dir.): *Mediterrán Tanulmányok XXIV*. Szeged, JATEPress. 19–40.
- PALOTÁS ZSOLT (2017): *Bejek, korzárók és diplomaták. A Tuniszi Kormányzóság kapcsolatai a nyugat-európai államokkal és az Egyesült Államokkal, 1605–1830. Doktori értekezés (kézirat)*, Szegedi Tudományegyetem, Szeged. http://doktori.bibl.u-szeged.hu/3289/1/Palotas%20Zsolt_ertekezés.pdf
Hozzáférés: 2017.08.04.
- PANZAC, DANIEL (2005): *Barbary Corsairs. The End of a Legend 1800–1820* [Les corsaires barbaresques: La fin d'une épopée, 1800–1820]. Leiden – Boston, MA, Koninklijke Brill.
- PENNELL, C. RICHARD (1998): Who Needs Pirate Heroes? *The Northern Mariner/Le Marin du nord*. Vol. 8. No. 2. 61–79.
- PENNELL, C. RICHARD (ed.) (1989): *Piracy and Diplomacy in the Seventeenth-Century North Africa. The Journal of Thomas Baker, English Consul in Tripoli, 1677–1685*. London, Associated University Press.
- PLAYFAIR, ROBERT LAMBERT (1884): *The Scourge of Christendom. Annals of British Relations with Algiers Prior to the French Conquest*. London, Smith, Elder, & Co.
- RANG, SANDER – DENIS, FERDINAND (1837): *Fondation de la régence d'Alger. Histoire des Barberousse, chronique arabe du XVIe siècle. Publié sur un manuscrit de la Bibliothèque royale, avec un appendice et des notes. Expédition de Charles-Quint; Aperçu historique et statistique du port d'Alger*. 2 tome, Paris, J. Angé.
- RASOR, EUGENE L. (2004): *English/British Naval History to 1815. A Guide to the Literature*. Westport, CT, Praeger Publishers.
- ROTHENBERG, GUNTHER E. (1961): Venice and the Uskoks of Senj: 1537–1618. *The Journal of Modern History*. Vol. 33. No. 2. 148–156.
- RYAN, ANTHONY M. (1999): Isten kalóza: Francis Drake. In *Admirálisok*. 29–45.
- SIRE, H. J. A. (1994): *The Knights of Malta*. New Haven, CT, Yale University Press.
- SPENCER, WILLIAM (1976): *Algiers in the Age of Corsairs*. Norman, OK, University of Oklahoma Press.
- SWEETMAN, JACK (ed.) (1999): *Admirálisok. A történelem legkiválóbb tengernagyai: 1587–1945* [The great admirals: command at sea, 1587–1954]. Budapest, Zrínyi Kiadó.
- TENENTI, ALBERTO (1967): *Piracy and the Decline of Venice 1580–1615*. London, Longmans.
- TESTA, CARMEL (1997): *The French in Malta, 1798–1800*. Valetta (Malta), Midsea Books, Ltd.
- VILLAIN-GANDOSI, CHRISTIANE – DURTESTE, LOUIS – BUSUTTIL, SALVINO (dir.) (1997): *Méditerranée, mer ouverte. Actes du Colloque de Marseille, 21–23 septembre 1995*. Tome I. Malta, International foundation.
- WOLF, JOHN B. (1979): *The Barbary Coast. Algiers under the Turks 1500–1830*. New York, NY – London – Toronto, Norton – G. J. McLeod, cop.

PFEIFFER ATTILA

attilapfeiffer88@gmail.com

tanársegéd (Újvidéki Egyetem BTK, Történelem Tanszék)

Keresztény–török harcok a Bácska délnyugati részén 1526–1606 között

— *Battles between the Christians and Turks in the Southwest part of
Bacska from 1526 to 1606* —

ABSTRACT After the battle of Mohács 1526, the medieval kingdom of Hungary was torn apart into three parts. The middle part from Buda to Belgrade was under the rule of the Ottoman Empire. These territories suffered much in the 16th century because of the wars between the Habsburgs and the Ottoman Turks. Therefore, we do not have a lot of historical resources from this time. The territory of Southern Bácska was many times from 1526 to 1606, a war zone where the Habsburgs, Hungarians and Ottoman Turks fought many battles. The aim of this study is to present these struggles between the Christians and the Muslim Turks.

KEYWORDS early modern period, Ottoman Hungary, Bácska, fortress of Bács, Turkish wars

DOI 10.14232/belv.2017.2.5

<https://doi.org/10.14232/belv.2017.2.5>

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article: Pfeiffer Attila (2017): Keresztény–török harcok a Bácska délnyugati részén 1526–1606 között *Belvedere Meridionale* 29. évf. 2. sz. 85–100. pp

ISSN 1419-0222 (print)

ISSN 2064-5929 (online, pdf)

(Creative Commons) Nevezd meg! – Így add tovább! 4.0 (CC BY-SA 4.0)

(Creative Commons) Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0)

www.belvedere-meridionale.hu

A magyar nemzet számára nemzeti katasztrófát jelentő mohácsi csatát követően az ország történelme egyik legnehezebb időszakába lépett. Egyszerre kellett a külső támadó ellen felvenni a harcot, valamint hatalmas gondot jelentett a trónutódlás kérdése is. Magyarország a királyválasztás tekintetében két táborra szakad. Míg az ország északi és nyugati részein élő főnemeseink inkább a Habsburg családból származó I. Ferdinándot (1526–1564) támogatták, mert benne látták a keresztény vallás védőpajzsát, addig a köznemesség és az ország keleti részein élők zömmel az erdélyi vajdát, Szapolyai Jánost (1526–1540) látták volna szívesen Magyarország trónján. Mindeközben az ország közel két évszázadra két nagyhatalom, az Oszmán Birodalom és a Habsburg Monarchia hadszínterévé vált.¹

A mohácsi csatát követően Szulejmán szultán (1520–1566) pár nap pihenőt adott az oszmán katonaságnak, majd pedig Buda felé vette az irányt.² A török szultán szeptember 9-én vonult be a magyar székvárosba,³ melyet ellenállás nélkül sikerült elfoglalnia, ugyanis a magyar udvar, Mária királynővel együtt Pozsonyba menekült.⁴ Szeptember 25-én Szulejmán felgyújtotta Pestet majd kettéosztva seregét, délnek indult. Ő maga a katonáival a Duna mellett haladt, Ibrahim⁵ nagyvezír pedig erős lovasságával Szegednek fordult, majd pedig Péterváradnál kellett, hogy találkozzon ismét a két sereg. Ibrahim nagyvezír hada szeptember 27-én kirabolta és felgyújtotta Kecskemétet, aztán továbbhaladt Szeged irányába. A nagyvezír Szegednél Szapolyai János seregével szeretett volna megütközni, de a török a várost üresen találta.⁶ Szapolyai hadainak és a lakosoknak is csak hült helyét találta. Ibrahim nagyvezír hadserege feldúlta a várost és környékét, azután pedig a parancs szerint délnek indult.⁷ Szegedről egy martalóc csapat Szabadkát vette ostrom alá, melyet az odamenekült nemesség és a környékbeli nép a sebtében összetákoltsáncok mögül bátran védelmezett.⁸ Most azonban a törökök nem tudtak segítséget kérni a főseregtől, az időjárás is egyre rosszabbra fordult, és ráadásul Szapolyai csapatai is a közelben voltak. A szabadkaiak megmenekültek, de Zenta, Perlek, Pacsér, Ókanizsa nem tudták elkerülni a török pusztítást.⁹

A Duna–Tisza közének lakossága valamivel többet tudott már a török harcmodorról, mint a dunántúli sorstársaik, éppen ezért aki tudott még időben elmenekülni. A Bácska népét azonban körülzárták a török seregek. A déli várakon már a lófarkas zászló lobogott, északról pedig a szultán és a nagyvezír seregei közeledtek. E kelepce vitte rá az embereket arra, hogy megkíséreljék az ellenállást először Bácsott, majd attól délre egy névtelen sáncban.¹⁰ Ibrahim, akit a török

¹ PÁLFFY 2009. 10.

² KATONA 1976.167.

³ SZAKÁLY 1990. 114.

⁴ B. SZABÓ 2006. 93.

⁵ Pargali Ibrahim törökül Pargali Damat Ibrahim Paşa. Pargán született 1493-ban és 1536. március 15-én halt meg Isztambulban. I. Szulejmán uralkodása alatt 1523 és 1536 között volt nagyvezír. A szultán sógora lett, miután feleségül vette annak húgát, az özvegy Hatidzsét. Szulejmán uralkodása idején számos hódító hadjáratának volt a főparancsnoka. Szerepet játszott Mohácsnál a magyarok felett aratott török diadalban. Tizenhárom éves nagyvezírsége alatt nagy gazdagságra és jelentős befolyásra tett szert, amit a korabeli Oszmán Birodalomban nem mindenki nézett jó szemmel. Végül halálát is felemelkedése okozta, hiszen kegyvesztését a hozzá hasonlóan rabszolgaként Isztambulba kerülő, majd szintén jelentős politikai befolyásra szert tevő Hürrem szultána cselszövései okozták.

⁶ Рокаи–Гере–Пал–Касаш 2002. 163.

⁷ BARTA 1983. 16.

⁸ REISZEG 1909. 91.

⁹ BARTA 1983. 16–17.

¹⁰ REISZEG 1909. 92.

martalóc csapatok állandóan tudósítottak Szulejmán seregének mozdulatairól, még Szegednél értesült arról, hogy a szultán már Bács vára alá érkezett, így aztán csakhamar felkerekedett és a Tisza jobb partján Titel¹¹ felé vonult. Eközben Szulejmán hada, miután Baját feldúlta, ahol a ferencesek monostora is áldozatul esett a török martalócoknak, Bodrogmonostor¹² felé vette útját, melyet szintén elpusztított. Innen a szultán Bács alá vezette seregét. A város lakosai már a mohácsi hadjáratot megelőzőleg is szembeszálltak a törökökkel, akik közül egy martalóccsapat Pétervárad eleste után Bácsra ment „nyelvet fogni¹³”.¹⁴ Bár Bács városának lakosai – mint az egykorú török történetírók is kiemelik –, kemény ellenállást fejtettek ki, a várost a törökök mégis elfoglalták. Ekkor a lakosok egy része a ferencesek templomába menekült, mely Dzelálzáde Musztafa¹⁵ török történetíró túlzó leírása szerint, akkora volt, mint egy vár. A templomba menekülők puskákkal és elegendő lőszerrel rendelkeztek, és így hosszabb ideig meg tudták védeni magukat, de a török had ágyúí hamarosan rommá lőtték a templomot, melynek védői mind egy szálig a romok között lelték halálukat. A török had a városban nagyszámú foglyot szedett össze és gazdag zsákmányra tett szert. A város környékén talált nagy mennyiségű juh közül 50 000 darabot a pasa, 20 000-et pedig Iszkender Cselebi török defterdár (adószedő) számára hajtottak el. Az eseményről Dzelálzáde Musztafa a következőképp számol be: „*A Tuna partjához közel volt egy Bads néven ismeretes város, mely a vereséget szenvedett királynak nagy városa vala; volt egy nagy temploma az ördögök imádságára, telve a gyehennára való bálványaival. A szerencsés hadsereg ezt, a pokollal egy helyen álló várost kirabolta, lakosai közül a férfiakat leölte, a nőkből számtalan sokat kézre kerített s egyéb zsákmánynak is nem volt száma és határa. A lakosok színe-java ama templomba zárkózott, mely akkora volt, mint egy vár. A bezárkózott kutyák ikindüig¹⁶ harcoltak a győzelmes sereggel s mivel az átkozottaknak puskáik voltak, belülről igen sok műszülmánt vértanúvá tettek, ikindi után megnyílt a győzelem kapuja: a hit harcosai ezt a templomot is szétrombolták s számtalan foglyot ejtettek és határtalan zsákmányt nyertek*”.¹⁷

Bács várának és városának elfoglalásáról, illetve feldúlásáról Kemálpasazáde¹⁸ török történetíró is beszámolt. Az ő munkájában következőket olvashatjuk: „*Az útjában eső vidéken,*

¹¹ Titel városa és vára a Titeli-fennsík lábánál fekszik Bácska délkeleti csücskében, a Tisza jobb partján. A várossal átellenben, a bánáti oldalon ömlik a Béga a Tiszába, pár kilométerre délre pedig a Tisza torkollik a Dunába.

¹² A mai Monostor (Bački Monoštor, Szerbia) Zombortól 10 km-re található a Dunától nem messze.

¹³ „Nyelvet fogni” annyit jelentett a török hódoltság korában, mint később: hadifoglyot ejteni. A várak kapitányai állandóan arra törekedtek, hogy „nyelvet” fogjanak. A „szárguldók” addig nyargalásztak szanaszét, amíg nyelvet fogtak. A nyelv lehetett ellenséges katona, vagy hódoltsági lakó. A nyelvet az után arra kényszerítették, hogy „nyelvet mondjon”, azaz hírekkel szolgáljon. Ha az ilyen nyelv jószántából nem vallott, akkor kínra vetették.

¹⁴ SEKULIĆ 1978. 45.

¹⁵ Dzelálzáde Musztafa (Musztafa bin Dzelál) a 15. század utolsó felében született Kis- Ázsiában. Már 1520 előtt a diván egyik jegyzője, 1521 és 1525 között a nagyvezír titkára, 1525-től 1534-ig reisz-eferendi, 1534 és 1557, majd 1566 és 1567 között nisándzsi. 1567-ben halt meg. Hivatalánál fogva részt vett valamennyi hadjáratban, sőt az események mozgató rugóit is pontosan ismerhette. Kiváló ismerője és összefoglalója volt az oszmán törvényeknek. Legfontosabb munkája a Tabakátü'l-memalik ve deredzsátü'l-meszalik (Az országok osztályai és az utak felsorolása).

¹⁶ A dél és napnyugta közti időszak, a délutáni (harmadik) ima ideje.

¹⁷ THURY 1896. 170.

¹⁸ Kemálpasazáde, teljes nevén Ahmed Semszeddin bin Szulejmán ibn Kemál pasa 1483 körül született Drinápolyban, a mai Edirnében, Törökországban. Katonai pályára készült, de aztán a tudományoknak szentelte életét. 1526-tól ő volt a török birodalomban a sejhülszlám, a legfőbb vallási méltóság, tehát a törvénytudók, bírúk, papok, tanárok testületének feje. 1524-ben halt meg. Egyik legfontosabb műve a Mohácsnéma az 1526. évi hadjáratról szól.

hegyen és völgyben, kertekben és szállásokon, a harapós kutyákhoz és farkasokhoz hasonló, ördögi fajzatú hitványokat oroszlánként vadászva, a gonosz természetű ellenségnek sem síkon, sem hegyen házat és szántóföldet nem hagyva, az életük fenntartására szükséges gabonát és egyéb javaikat kíméletlenül megsemmisítve, egy erős várhoz érkezett, melynek tornyai szembe néztek a nappal, bástyái az égboltig nyúltak s melyet a nép Bács néven ismert. E kö-alapra épített, szilárd erődbe zárkózott gonoszok a kifosztatástól teljes biztosságban érezték magokat s nem féltek attól, hogy bármely ellenség meggyőzhesse őket. Alapja a vizek fenekén nyugodott, Bástyái a felhőkben vesztek el. A szultán a háborgó tengerhez hasonló csapatokkal ide érkezvén, megszállott közelében... A mint a győzhetetlen sereg körülfogta a magas falat, a vár parancsnoka s e tartomány válija¹⁹ és a város többi lakói — hogy a hatalmas szultán haragjának árja el ne borítsa életüket, házaikat, javaikat és családjaikat s hogy a pusztító tűz föl ne égesse élelmi szereiket — e végső szükségükben kegyelemért esedeztek, hogy megmentsék életüket. Így ők magok megmenekültek attól, hogy a kard és rablánc martalékai legyenek. Miután a várat, a hitetlenségnek e régi tanyáját, a benne levő fegyverekkel és egyéb hadi szerekkel együtt átadták a hatalmas szultán szolgáinak, ők magok könnyes szemekkel, hajadon fővel s csupán a rajtok levő ruhával kivonultak, minden málháikat, javaikat a hódítónak hagyva. A hátrahagyott ágyuk és egyéb hadi eszközök a fegyvertár részére lefoglaltattak. Ezután kifosztották a piacokat és utcákat. Miután letépték e virágos kertnek virágait, lombjait és gyümölcsseit, fölyűjtötták a házakat. E város, mely még az imént pompás rózsaligethez hasonlított, most égő kemencévé lett, melynek füstje fellegekben szállt föl a kék ég boltozata felé²⁰.

Miután Szulejmán elfoglalta és kifosztotta Bácsot, a város füstölgő romjai alól elvonulva, csakhamar új, nem várt ellenállásra talált. A Bács és Futak közötti, Plávna (Palona) közelében, egy mocsarakkal is védett szekértábor ellen újabb nehéz harcot vívtak a törökök. E táborban tömérdek ember keresett menedéket a török elől. A szekértábort Szulejmán csak véres harcok és számos emberének halála árán tudta bevenni (október 6-án), mert a magyarság végső kétségbeesésében a legvitézebb elszántsággal és bátorsággal védte magát. A védők még akkor sem adták fel a küzdelmet, amikor az ellenség már behatolt a táborba. Még a gyaurokról megvetéssel író török krónikás sem hallgatta el, hogy a táborbeliek milyen „elszántan harcoltak feleségükért és gyermekeikért”.²¹ A támadó katonák nemcsak közkatonákat vesztek, hanem elesett a janicsár-aga, több tiszt és szpáhi is.²² A szultán a nem remélt ellenálláson felbőszülve, a táborban lévő népet mind felkoncoltatta, és továbbindult Vásáros-Várad²³ felé, ahova október 8-án érkezett meg.²⁴

Időközben Ibrahim nagyvezír serege október 2-án a titeli vár alá érkezett. A vár bőven el volt látva hadfelszereléssel és élelmiszerral, de az őrség a török had közeledtére elmenekült és a várat üresen hagyta, melyet így Ibrahim serege október 2-án ellenállás nélkül elfoglalt. Titel elfoglalása magát Szulejmánt is meglepte, mert a török hadvezérek, jól ismerték a vár erősségét, és hosszabb ostromra voltak elkészülve.²⁵ Az egykorú török történetírók különösen kiemelik a vár előnyös, védett fekvését. Ferdi²⁶ szerint, a vár falai kemény kőhöz, bástyái pedig vasszerkezet-

¹⁹ Török elnevezés, magyar megfelelője a kormányzó.

²⁰ THÚRY 1893. 272–273.

²¹ THÚRY 1893. 268.

²² R. VÁRKONYI 1987. 153.

²³ Mai Újvidék városa.

²⁴ BARTA 1983. 18–19.

²⁵ REISZEG 1909. 92.

²⁶ Ferdi/Bosztán efendi személyéről jóformán csak annyit tudunk, amennyit munkájából kikövetkeztethetünk. Nagy Szulejmán idejében élt, verseket is írt, valószínűleg a diván hivatalnok volt. Munkája a Tārikh-i- szāhib-i- kánun szultán Szulejmán (A törvényhozó Szulejmán szultán története) 1520-tól 1542-ig írja le az eseményeket.

hez voltak hasonlóak: „*Ez alatt a Tetei nevű erős várnak — mely a Tisza vízének a Tuna folyóba ömlésénél fekszik s falai kemény kőhöz, bástyái pedig vasszekerényekhez hasonlók — valamint a Tuna part-ján levő Bads nevű erős várnak hitetlen lakói is a kétségbeesés kezével a kegyelem ruhájának szegélyébe kapaszkodva feladták a nevezett várat.*”²⁷

A törökök öröme azonban nem lehetett teljes, mivel az utóvédet a királyi naszádosok egyik osztaga Radić Božić (Radics Bosics) vezetésével törbe csalta, és a török források szerint 500 embert megölt, 400-at pedig elfogott.²⁸ Miután Ibrahim Titelt őrséggel megrakta, rövid pihenőt tartott, majd másnap már fel is kerekedett és Pétervárad felé vette útját. Serege október 3-án estefelé érkezett meg a mai Péterváraddal szemben fekvő Újvidék területére, az egykori Vásáros-Váradra, ahol tábort ütött. Itt várta be Szulejmán szultánnak seregét, mely Bács felől közelgett.²⁹ Amerre a török had elvonult, a megrémült nép mindenfelé elmenekült a félelmetes ellenség elől. Maguk az egykorú török történetírók is megjegyzik, hogy a sereg útja néptelen vidéken, üresen hagyott falvakon és pusztákon vitt keresztül. Szabadkát, Bácsot és Plávnát leszámítva, sehol sem találtak ellenállásra.³⁰

Itt már várta Ibrahim nagyvezér. Szulejmán két napig tartózkodott Ibrahim táborában, s miután időközben a híd elkészült, október 9-én serege megkezdte az átkelést a Dunán. Másnap a szultán is bevonult Péterváradra, a várat kijavíttatta, abba nagyobb számú őrséget helyezett el és 11-én tovább folytatta útját Nándorfehérvár felé. A hónap első felében a török csapatok elhagyták Magyarországot, ugyanakkor csak az előző nyáron elfoglalt Duna menti várakban maradt török őrség, a Szerémség nagy része pedig véglegesen török uralom alá került. Ezzel Magyarország déli vonala jórészt megsemmisült, és az ország nyitva állt az ellenség előtt.³¹ A török had október 11-én ért Nándorfehérvárra, s megkezdődött a foglyok eladása. A szultán csak az értékeesebb zsákmánnyal sietett Isztambulba, ahová november 22-én vonult be.³² Szulejmán még Péterváradnál azt parancsolta, hogy jelentős erőket hagyjanak Pétervárad és Szerémújlak³³ váraiba. Érdekes azonban, hogy nem hagytak török helyőrséget például Szalánkeménben, Zimonyban, Bácsott, Eszéken, Valkóváron, Erdődön. A magyar katonaság azonban csak Bácsba merészkedett vissza, a többi erősség még 1527 tavaszán is üresen állt.³⁴

Bács és környéke 1527–1541 között

A török hadjárat borzalmait csak ekkor tűntek fel igazán a maguk teljességében. Alig három hét alatt a Duna–Tisza közén 400 000 ember halt meg, s az előbb oly népes és gazdag vármegye sivataggá lett.³⁵ A szultán naplója, valamint Kemalpasazádé török történetíró *Mohács Námé-je* tárják eléink teljes valóságában Bácska pusztulásának borzasztó képét. Maguk a török történetírók is kiemelik azt a példátlan kegyetlenséget, mellyel a hadjárat folyt. Kemalpasazádé következőképp számol be a borzalmakról: „*Szegedin városon kívül az említett vidéken, mely általánosan*

²⁷ THÚRY 1896. 73.

²⁸ BARTA 1983. 19.

²⁹ ÉRDÚJHELYI 1909. 238–239.

³⁰ REISZEG 1909. 92–93.

³¹ R. VÁRKONYI 1987. 155.

³² BARTA 1983. 19.

³³ Ma Ilok városa Horvátországban.

³⁴ BARTA 1983. 19–20.

³⁵ GYÖRE 2014. 120.

Bácska megye néven ismeretes és arról híres, hogy a mennyi jelentékenyebb erősség, vár, város, falu és művelt föld volt, azokat az országhódító sereg egytől-egyig előzőnlötte árjával. A nyomorult magyarság szerencséjének erős gyökerű fáját e tartományból is kitépte a fenséges pasa erős karja, ki a dicső és szerencsés szultán hatalma várának megdönthetetlen bástyája”³⁶

A törökökkel az 1526. szeptemberi visszavonulásuk óta csak a Szerémségben folytak kisebb harcok. A török csapatok Marót várát ostromolták, a másik oldalon a Magyarországra menekült Radić Božić és Beriszló István, továbbá a Crni (Cserni, Csorni) Jovan vezette felkelők harcoltak. Cserni Jovannak eredetileg Nenad Crnojević volt a neve, a Cserni (crni=fekete) jelzót a bal szemétől egész a lába talpáig húzódo fekete sávtól kapta. Foglalkozására nézve Szapolyai vajda lovásza volt, de a nép őt a szerb fejedelmi ház leszármazottjának tekintve cárnak nevezte.³⁷ Cserni Jovan vakmerő fellépésével a törökök elől a Tisza és a Maros közére menekült szerbeket tudta megnyerni magának. Azt hirdette, hogy megtöri a mohamedánok hatalmát, és mint a szerb despoták leszármazottja visszaállítja a Szerb Fejedelemséget. Az embereket a nagy megrázkódtatásban a tehetetlenség érzése misztikus erők felé irányította. Cserni Jovanban sokat szabadítót, prófétát láttak, és tömegesen csatlakoztak hozzá. Cserni Jovan rövid idő alatt katonailag is értékes, jelentős erővel rendelkezett.³⁸

Mindeközben Szapolyai János vajdát előbb Tokajban királlyá kiáltották ki, majd a székesfehérvári országgyűlésen királlyá választották és megkoronázták. Az ország vezetői egymásután mutatták be neki hódolatukat. Meghódolt Török Bálint, Szabadka akkori földesura, Radić Božić, a naszádosok főkapitánya, valamint Cserni Jovan is, aki Tokajban személyesen felkereste urát és elismerte felsőbbtségét.³⁹ János király lovat, fegyvert, pénzt adott neki és rábízta az elnéptelenedett Bács vármegyét, ahol emberei élelemhez juthattak, egyben katonai erőt jelenthettek a török szomszédságában.⁴⁰ A „fekete embert” Szapolyai udvari papja, Szerémi György is pártfogolta, s munkájában beszámolt a Cserni Jovannak adományozott területről és arról, hogy őt „*ad desolatam terram Bácsmegeye*” küldte.⁴¹ Jovan tehát János király hozzájárulásával még 1526 őszén tényleg birtokába vette Bács vármegyét, mely dús mezeivel alkalmas letelepedő helyül kínálkozott az idemenekült szerbeknek, akik egyre nagyobb tömegekben lepték el az elnéptelenedett területet.⁴²

Cserni Jovan már 1527. február elején Ferdinánd oldalára állt. Jovan, hogy Ferdinándhoz való hűségét bebizonyítsa, sorra pusztítani kezdte a Tisza vidéki földesurak birtokait. Ezzel Bácska egy csapásra elveszett János király számára.⁴³ Egyfelől Jovan és szerbjei, másfelől a naszádosok, Szabadkán pedig Török Bálint is Ferdinánd király pártjára állt.⁴⁴

Mehmed bég 1529. év januárjában már Bács-Bodrog vármegyében táborozott seregével, és sikerült neki áruházzal elfoglalnia Félegyházát⁴⁵ és Bács várát is.⁴⁶ 1529. január 23-án érkezett a

³⁶ THÚRY 1896. 296.

³⁷ Стојковски 2007. 150.

³⁸ R. VÁRKONYI 1987. 171.

³⁹ REISZEG 1909. 94.

⁴⁰ R. VÁRKONYI 1987. 171.

⁴¹ Сремац 1987. 75.

⁴² GYÖRE 2014. 122.

⁴³ Стојковски 2007. 155.

⁴⁴ REISZEG 1909. 94.

⁴⁵ Pontosan nem lehet tudni, hogy melyik várról van szó. Csánki Dezső szerint Félegyháza Doroszló és Szond helységek szomszédja volt a néhai Bács vármegyében (CSÁNKI II. 1894. 149.). Iványi István véleménye szerint Bács városa alatt, Bukin felé elterülő Felícnek nevezett terület őrzi az emléket (IVÁNYI I. 1909. 65)

⁴⁶ A vár török megszállását a történészek különböző évekre teszik. A múlt század elején Reiszeg Ede és Szentkláray Jenő történészek a bácsi vár török kézre kerülését 1529-re datálták. Hozzájuk csatlakozik a szerb történész Olga

hír Budára a Mohács táján táborozó Pavle Bakićtól (Bakity Pál), hogy Beriszló István rác despota emberei a töröknek elárulták Bácsot és Félegyházát. Ezzel lehetségessé vált ellenségnek akár szárazon, akár vízén egész Pestig feljutnia: „*Post humillimam seruitutis mee commendationem, Litere que nunc A Paulo Bakyth sunt allate reddentur Maiestati vestre, ex quibus intelliget Arces Bachiensem et Feleghaz que sole illis in partibus supererant, per deditonem seruitorum Domini Despoti ad Manus Turcarum peruenisse...*”⁴⁷ Szulejmán 1529-es bécsi hadjáratából hazatérve november 4-én már Bács vára előtt állott a török sereg már november 5-én és 6-án, Péterváradnál már meg is kezdte az átkelést a dunai hídon.⁴⁸ A törökök kivonulásával Bács vármegye ismét János király birtokába került, valamint a bácsi vár is, mivel azt csupán török őrség védte.⁴⁹

A török pusztítás következményeképp az elnéptelenedett Bácskába egyre több szerb lakos telepedett le.⁵⁰ A szerbek tehát ekkor már számottevő tényezői voltak a Duna–Tisza közti ország-résznek. Bács városa akkor Frangepán Ferenc kalocsai érsek birtoka volt, akit János király 1528-ban nevezett ki.⁵¹ A város, úgy látszik, kiheverte az 1526. és 1529. évi hadjáratok alatt elszenvedett csapásokat, mert Oláh Miklós 1536-ban, „Hungaria” című művében, Bács városát a kalocsai érsek második székhelyeként említi, és különösen kiemeli a táj termékeny vidékét, valamint azt, hogy halban is igen gazdag ez a vidék: „*Azutáni Bács a kalocsai érsek másik székhelye, mindenben, de kiváltképpen halakban rendkívül bővelkedő vidéken. Szavahihető emberektől hallottam, hogy ezer darab rófnyi csukát és pontyot egy aranyért kaphatni Bács környékén... A bácsi vidék szintén teljesen róna és számos város létezik itt; búza, hüvelyes vetemények stb. gyönyörűen díszlik. Lovai gyorsaság és kitartás tekintetében tűnnek ki. A lakosok szerémi bort isznak.*”⁵²

Bácska a török hódoltságban

A három részre szakadt Szent István-i állam déli és középső részei a török Hódoltság részévé váltak. A békésebb időszak (1541) után az oszmánok számára lehetőséget biztosítottak arra, hogy megszervezzék magyarországi berendezkedésüket. Közigazgatási felosztását tekintve Bácskát a szegedi szandzsákhoz csatolták.⁵³ Bácskát hat náhijere⁵⁴ osztották fel, a bajaira, szegedire, szabadkaira, a zomborira, a bácsira és a titelire. A török térnyerés súlyos következménye volt, hogy a keresztény magyar lakosság nagy számban menekült el ezekről a területekről. A magyarok

Zirojević. A 20. század történései közül Csorba Csaba szerint is a vár eleste Szulejmán 1529. évi hadjáratához köthető. Azonban Vass Elődnél azt olvashatjuk, hogy 1541-ben került a vár az oszmánok uralma alá. A neves turkológus Szakály Ferenc véleménye szerint azonban a várat 1542 ősze és 1543 tavasza közötti hónapokban szállhatták meg a törökök. Az 1542–43-as foglalatást tartja legelfogadhatóbnak Hegyi Klára is. Az 1529. évi elfoglalás illetve az 1542–1543. évi foglalatások mellett is szólnak érvek. Az 1529-es birtokbavétel mellett az a bizonyos Szalaházy levél 1529 januárjából, melyet Ferdinánd királynak küldött. A szerb várvédők ezt akkor is megtehették, amikor Szulejmán 1529-ben a Duna mentén vonult vissza Belgrád felé és Bácsot is érintette. Az 1529-es foglalatás ellen szól azonban egy kémjelentés 1529-ből nem sorolja a török várak közé Bácsot. Az 1542–43-as török foglalatást Szakály és Hegyi török forrásokkal támasztják alá.

⁴⁷ Gévy 1840. 58.

⁴⁸ REISZEG 1909. 96.

⁴⁹ SEKULIĆ 1978. 69.

⁵⁰ GYÖRE 2014. 123.

⁵¹ REISZEG 1909. 96.

⁵² SZAMOTA 1891. 536.

⁵³ РОКАИ et al. 2002. 198.

⁵⁴ Az Oszmán Birodalom kisebb közigazgatási területe, a szandzsák része, adózási és gazdasági egysége.

helyére ekkor, ahogy már fentebb említettem, ortodox vallású délszlávok, főképp szerbek telepednek le. Ez nagymértékben változtatta meg a térség etnikai és vallási képét.⁵⁵

Gazdasági szempontból az oszmánok ügyeltek az adók megfelelő beszolgáltatására, melyeket a népesség gondos számbavétele és a termelési feltételek alapján határoztak meg. Ezért érdekükben állt, hogy a megszállt területek termelőképességét megőrizzék, hiszen ez biztosította berendezkedésük jövedelmezhetőségét.⁵⁶ Mindezek ellenére az egykor virágzó mezőgazdaság a török időben hanyatlani kezdett, és egyre nagyobb jelentőséget kapott a marhakereskedelem. A gazdasági helyzetet tovább súlyosbította, hogy az itt élőknak kellett ellátni élelemmel a török katonaságot, valamint, hogy a térség kettős adóztatás alá került.⁵⁷

Bács olyan területen feküdt, ahol egymástól karnyújtásnyira több, hozzá hasonló török központ sorakozott: Titel, Zombor, Baja, Kalocsa, amelyek azonos esélyekkel indultak. Járási központok kevés hivatallal, néhány tucat katonával, valamennyiben benne rejtett a lehetősége annak, hogy ne katonai őrhelyekké, hanem gazdasági és polgári központokká, városokká váljanak. Mindent összevetve úgy látszik, hogy Bács vitte a legtöbbre. Igazi balkáni-török kisvárossá vált a hódoltságnak abban a déli sávjában, amelynek népessége teljesen kicserélődött.⁵⁸

A keresztények első betörései

Bár a magyarországi török tartományok kétségtelenül az iszlám előretolt bástyái voltak, mégsem váltak olyan részévé a birodalomnak, mint a balkáni vagy az anatóliai vilajetek⁵⁹. Ezt mutatja, hogy a keresztények több alkalommal is betörték a délvidéki területekre. Szakály Ferenc feltevése szerint több betörés is volt már a hosszú háború előtt is.⁶⁰

Már 1549-ben panaszosok érkeztek a portára a Szeged, Karlóca és Pétervárad környéki helységekből, hogy védelmet kérjenek az egriek ellen, akik a hódoltság mélyei felé is kiterjesztették, vagy legalábbis kiterjeszteni igyekeztek hatáskörzetüket. Márpedig ezek a portyázók nemcsak fosztogatták a Bács megyei falvakat. Ezt bizonyítja Magyar Miklós egri katona 1550-es esete. Magyart akkor ejtették fogságba, amikor 35 huszárra élén a szegedi szandzsák területére nyomult, és a kalocsai náhije helységeitől adót és a vár szükségére szekereket követelt.⁶¹ Verancsics Antal magyar történetíró egy 1567-ből származó leveléből a következőket tudjuk meg az eseményekről: „*Szelim szultán azért sürgeti főképp a hódolt faluk kétfelé adózásának megszüntetését, mivel a magyarok eddigelé egészen szabadon jártak le a Duna mindkét partján a Szerémségig s a Tisza túlsó partján Titelig, innen pedig Bácsig és Kalocsáig, hogy raboljanak és (mint ő mondja) zsarlásaikkal sanyargassák az atyja szerzte jobbágyokat*”⁶². Hasonló betörésről értesülünk a budai pasa 1576-

⁵⁵ R. VÁRKONYI 1987. 155.

⁵⁶ KÁLDY 2008. 7.

⁵⁷ SZAKÁLY 1981. 59–74.

⁵⁸ HEGYI 2002. 200.

⁵⁹ A vilajet (elajet, beglerbégység, pasalik) a Török Birodalom legnagyobb területi-közigazgatási egysége. Több szandzsák alkot egy vilajetet, melynek élén, a szultánság idején a pasa rangú beglerbég állt. Magyarországon a török hódoltság legnagyobb területi kiterjedése idején (1664) 6 vilajet (budai, egri, kanizsai, temesvári, váradi és az újvári) létezett.

⁶⁰ SZAKÁLY 1981. 44.

⁶¹ SZAKÁLY 1981. 52.

⁶² SZILÁGYI 1850. 132.

ban kelt leveléből, melyben arra panaszkodik, hogy „a királyi hadak egész Titelig kalandoztak és Bács városát is felprédálták”.⁶³

A tizenöt (hosszú) éves háború (1591–1606)

Az 1591-től 1606-ig tartó tizenöt éves vagy más néven hosszú török háború volt Magyarország első modern háborúja. A Habsburg- és az Oszmán-nagyhatalom ekkor már nem egy-hadjárásban, hanem a hadszíntérré évről évre vezetett, hatalmas hadigépezeteket megmozgató hadjáratok sorában mérte össze erejét.⁶⁴ A háború hihetetlen károkat okozott mind a török-tatár, mind a császári-királyi csapatok részéről a településhálózatban, a termelő- és anyagi erőknél, de a hadakozással együtt járó éhínségek és járványok miatt még emberéletben is. Súlyos következményei évszázados nyomot hagytak az Magyarország fejlődésén, miközben a nagy háború a kialakult erőviszonyokban nem sok változást hozott.⁶⁵ Nem először fordult elő a történelemben, hogy egy nagyhatalom a háborúban keresett kiutat, ez azonban most hiábavalónak bizonyult. 1591-ben újból a keleti világhatalom szabta meg Magyarország sorsát.⁶⁶

Az oszmánok birodalmuk válságából, melyet a túlméretezett hadsereg fizetése, az adó-és pénzrendszer összeomlása, a népességnövekedés, a perzsákkal vívott hosszú háború okozott, belemenekültek a háborúba, mely 1593-ra országos hadakozássá vált. A boszniai és magyarországi török alakulatok már évek óta éhesen vártak a zsákmánnyal kecsegtető expedíciókra. Hasszán boszniai pasa támogatásával mindent megtettek, hogy a hadakozás mielőbb és minél nagyobb területekre terjedjen ki. 1591-ben Kiskomáromot, 1592-ben pedig a horvát kapitányság előretolt bástyáját, Bihácsot (Bihác) vették be. Ezek az események jelezték, hogy a békéhez aligha van visszaút.⁶⁷

A törökök sziszeki veresége (1593. június 22.) után az oszmán hadvezetés a hadüzenet és a teljes mozgósítás mellett döntött. Fő céljuk továbbra is Bécs elfoglalása maradt. Cél eléréséhez azonban nélkülözhetetlen volt a Duna menti hadiút közelében fekvő várak bekebelezése. 1593-1594-ben az oszmánok nagy céljuk megvalósításához Szinán nagyvezír vezetésével két hadjáratban hatalmasat léptek előre.⁶⁸ A már jól bevált stratégiájukat alkalmazva előbb a hódításuk fő csapásvonalától távolabb eső országrészek nagybirtokosait, Nádasdy Ferencet, Báthory Istvánt, Dobó Ferencet ajánlatokkal igyekeztek adófizető vazallusnak megnyerni. Ezekre a felhívásokra azonban ekkor már nem találtak jelentkezőket. Mindezek ellenére a több tízezres oszmán hadak 1593-ban Veszprémet és Palotát, majd 1594-ben Győrt és vele az egész Észak-Dunántúlt elfoglalták. Bécs közvetlen veszélybe került, hiszen egyedül Komárom maradt keresztény kézen.⁶⁹

Az oszmánok a következő esztendőknél mégsem tudtak élni a páratlan lehetőséggel. 1595-ben Báthory Zsigmond erdélyi fejedelem és Rudolf császár-király között kötött szerződés (január 28.), majd Esztergom visszavétele nehéz helyzetbe hozta a törököket.⁷⁰ Általánosan ismert hadjáratokon kívül fontos megemlíteni, hogy a mai Vajdaság területére is be-betörték a keresztény

⁶³ TAKÁTS–ECKHART–SZEKFŰ 1915. 103.

⁶⁴ PÁLFFY 2009. 102–103.

⁶⁵ GYÖRE 2014. 129.

⁶⁶ R. VÁRKONYI 1999. 189.

⁶⁷ PÁLFFY 2009. 103.

⁶⁸ TÓTH 2000. 64.

⁶⁹ PÁLFFY 2009. 104.

⁷⁰ TÓTH 2000. 66.

seregek.⁷¹ Az erdélyi fejedelem az 1594–95. években szerbekből, bunyevácokból, hajdúkból gerilla-csapatokat szervezett, melyek betörték a déli Duna melléki hódoltsági részekbe, ahol évtizedek óta nem járt ellenség és szörnyű pusztítást vittek végbe. Mindezek ellenére a törököknek sikerült a hódoltság területét horvátországi és délnyugat-dunántúli területekkel bővíteniük.⁷²

A hajdúk szerepe a délvidéki hadjáratokban

Eredetileg a hajdúk marhapásztorok, olyan „hajtók” voltak, akik a dél-németországi, észak-itáliai vásárokra szánt magyarországi szarvasmarhákat terelték a külsországi városokba. A marhapásztor hajdúk életmódjának első nagy válsága már a 15–16. század fordulóján bekövetkezett. Ez a válság okozta, hogy a hajdúk az 1514. évi parasztháború katonai bázisává válva Dózsa György leghűségesebb harcosaivá váltak. Az elbukott felkelést úgy is tekinthetjük, mint sikertelen kísérletet a marhahajtó életforma válságának megoldására. A hajdúk előtt a 16. század folyamán már nem volt más út, mint a marhapásztorból katonává válás, ami a század második felében a török hódításai miatt be is következett. A török elleni küzdelem számtalan falu és város pusztulásával járt együtt éppen Magyarország leggazdagabb területén, az Alföldön. A szegény jobbágyoknak vagy egytelkes nemesnek háza felégetése, jószágainak elhajtása után nem volt más lehetősége, mint elmenekülni Erdélybe vagy a királyi Magyarországra, vagy pedig beállni a katonává vált hajdúk közé. Az egykori marhahajtók tömege a 16. században kiegészült a falvaikból elmenekült, elűzött jobbágyok, kismanesek csoportjaival.⁷³

Az egykori források a hajdúkat a törökök valóságos rémeiként emlegetik.⁷⁴ Fontos hangsúlyoznunk azt a tényt, hogy hajdúk nem csak Magyarországon léteztek. A terjeszkedő törökség mindenfelé találkozott a leigázott lakosság ellenállásával.⁷⁵ A hajdúk törökellenes csatározásai az egész háború alatt jellemzőek voltak. Basta György (Giorgio Basta) generális 1597-ben írt levelében elismeri, hogy a hajdúcsapatok a janicsárok ellen olyan erővel harcolnak, amit más nemzetnél soha sem látott.⁷⁶

Török beszámoló az 1595-ös betörésekről

A török történetíró, Pecsevi Ibrahim⁷⁷ 1595-ből származó levelében a hajdúk kegyetlenkedéséről panaszkodik, akik, már oly sokan vannak, hogy szinte az egész Hódoltság területét behálózták. *„Egy másik baj, hogy a ráják között amennyi erőteljes fiatal rája csak volt, az mind hajdúvá lett s innen van, hogy egyik palánkból nem lehet a másikba menni, hacsak öt-hatszáz*

⁷¹ ZIROJEVIĆ 2008. 130.

⁷² REISZEG 1909. 108.

⁷³ RÁCZ 1969. 14–20.

⁷⁴ TÓTH 2000. 22.

⁷⁵ RÁCZ 1969. 29.

⁷⁶ VERESS 1909. 16.

⁷⁷ Török történetíró, aki Pécssett született 1574 körül. Anyai ágon a híres boszniai szerb család, a Sokolovićok leszármazottja volt. Az Oszmán Birodalom számos tartományában dolgozott hivatalnokként. Pecsevi élete legnagyobb részét Magyarországon töltötte, és a tizenöt éves háború majd minden eseményében részt vett. 1595-ben részt vett az esztergomi csatában, amelyről később krónikájában megemlékezett. 1640-es nyugdíjazása után kezdett bele a történetírásba. Leghíresebb munkája a *Tarih-i Peçevi* egy kétkötetes mű, mely 1520-tól 1640-ig taglalja az oszmánok történetét.

ember együtt nincs; továbbá amennyi vár és város van, azt mind feldúlták s Belgrád átellenében Zimonyt kétszer is felgyújtották, a belgrádi malmokból harácsot szedtek s Budától egész Belgrádig a várakat és városokat ostrom alá vették, egyik helyről a másikra már senki sem mehetett. Magam is Pécssett, szegény házunkban, mihelyt beesteledett, felkötöttem a kardot, a puskát ölembe vettem és úgy feküdtem le. Egyszóval e határszéleket ért szerencsétlenség abból keletkezett, hogy a rájákat nem oltalmazták.”⁷⁸ Pecsevi Ibrahim beszámolójából következtethetünk arra, hogy a hajdúk ekkor Bácsot és környékét is bekalandozhatták.

Török és tatár telelések a Hódoltságban

A tizenöt éves háború alatt a törökök tatár segédcsoportokat vontak be a háborúba. A tatárok négy telet töltöttek a háború idején, Magyarországon. Teleléseik alkalmával portyákat is folytattak, melyek elsősorban a török várak élelmiszerral való feltöltését szolgálták.⁷⁹ 1597-1598 telén, Zombor környékén táborozik a tatár, innen messze távolságokat pusztít el. Ettől kezdve a tiszai, az alföldi városok évről-évre kénytelenek vendégül látni a tatár hadakat.⁸⁰ A török-tatár seregek 1598-ban Buda mellett a délvidéken is fosztogattak. A telet a kán Zomborban, katonái pedig a város környékén vészelték át, s már kora tavasszal megkezdték rabló hadjárataikat.⁸¹

A török csapatok hasonlóképp a Hódoltság különböző pontjain vészelték át a telet. Kjátib Cselebi⁸² feljegyzéseiből tudjuk, hogy „a nagyvezír Budára jött és hét napig ott tartózkodott. ... A merási, szivászi, diarbekiri, narekai, halebi és damaskusi csapatok engedélyt kaptak és vilájetjeikbe mentek. Szeged, Zombor, Bács a bal-szárnyon lévő csapatoknak, Prizren és Mardin a jobbszárnynak rendeltettek”⁸³ Joseph von Hammer munkájából pedig az derül ki, hogy az ázsiai seregeket hazaküldték a tél beállta előtt, míg a lovasság a telet délvidéki városokban, Pécssett, Bácsban, Eszéken és Zomborban töltötte.⁸⁴ Ezeket a fosztogató seregeket ütöttek rajta a délvidéki hajdúcsapatok, melyről a török források is említést tesznek.

⁷⁸ KARÁCSON 1916.113–114.

⁷⁹ IVANICS 1994.163.

⁸⁰ HÓMAN–SZEKFŰ 1935. 425.

⁸¹ IVANICS 1994. 167–168.

⁸² Valódi neve Musztafa bin Abdullah, általában azonban Kjátib Cselebi néven ismeret. Gyakran Hadsi Khalfa néven is említik őt. A hadsi, vagyis zarándok nevet azért kapta, mert elzarándokolt Mekkába a próféta sírjához, a khalfa pedig hivatali elnevezés, mint a kjátib is, ami számvevőségi titkárt jelent. Kitént, mint történetíró, bölcsész, teológus, matematikus, geográfus, természettudós, sőt járatos volt az orvostudományokban is. Tanulmányai végeztével 1622 körül az anatóliai hadseregnél a katonai számvevőségi osztályban kapott alkalmazást. Állandó hivatala ugyan Konstantinápolyban volt, de mint katonasági tisztviselő sokat utazott a hadsereggel s ezek az utazások alkalmat szolgáltattak földrajzi, történelmi, és természettudományi ismeretei kibővítésére. Szerény viszonyok között, de tudományos foglalkozásában nagy örömet és megelégedést találva, csendes visszavonultságban töltötte élete javarészét. Összesen tizennégy munkája maradt ránk, melyek közül öt történelmi. Kjátib Cselebi alapos, komoly történetíró, aki gondos kritikával írta meg munkáját, és abban tér el a többi török történetírótól, hogy azok a gyalázkodó kifejezések, szidalmak, melyeket a többi török író a keresztények neve mellett használnak, nála nem fordulnak elő. Még a hitetlen szót is ritkán használja, többnyire csak ellenségnek nevezi a keresztényeket.

⁸³ KARÁCSON 1916. 232.

⁸⁴ HAMMER 1978. 135–140.

Az 1599-es déli irányú hadjáratok

A szultáni főseregnek 1596-ban sikerült legyőznie a császári csapatokat Mezőkeresztesnél egy fordulatokkal teli döntő csatában.⁸⁵ Mindez nem szegte kedvét a hajdúknak és a portyázó hadjárataikat folytatták. A következő jelentősebb rajtaütés Pálffy Miklós hajdúcsapataihoz kapcsolható.⁸⁶ 1599-re Buda és Pest környéke annyira elpusztult, hogy a hódoltság déli részéből kellett a törököknek biztosítani az élelmiszer és fegyver utánpótlást. Pálffy Miklós hajdú csapattal és naszádosaisal ezeket a szállítmányokat támadják. Három ütközetről van tudomásunk.⁸⁷ A győzelmek után Pálffy Miklós felosztja katonáit és újabb támadásokat szervez. Sok hajdú kíván részt venni e jelentős prédával járó hadjáratokban. A számos harcra kész hajdúból három csapatot alakítanak, akik három különböző irányba indulnak portyázó hadjáratra.⁸⁸

Az egyik hajdúcsapat a Duna bal partján Kalocsa, Baja, Zombor, Bács irányban indult. Ennek a hadjáratnak az volt a célja, hogy megakadályozzák a török utánpótlás feljutását a Dunán Budára.⁸⁹ A gazdag utánpótlást Végszendrőből⁹⁰ és Nándorfehérvárról kezdték a Dunán felfelé küldeni 5000 kísérő katonával. A hajdúk a Duna egyik szigetén vártak a rajtaütésre.⁹¹ Istvánffy leírásában ez a sziget „*Kolocsához nem messze, melybe Erdőd vára, mely most pusztá és elromlott meglátszik, mennének. Az szándékkal, hogy valamely részére a folyóvíznek tartana az ellenség, abból az szigetből arra az szükségre magoknak mindenfelől öszvekeresett hajókkal rárohannának*”.⁹²

Erdőd várát szintén a hajdúk foglalták el a törököktől, erről Illésházy István munkája tanúskodik: „*Ezek a hegyekben és erdőkben laktak Baranyában és Somogyban, sok vitézséget műveltek és sok károkat tettek a pogányoknak. Erdődöt és egyéb sok kastélyokat csak szablyával megvették. A végbeli törökök egynehányszor reájok gyűltek és vélek megvittak, de mindenkor megverték a törököket*”.⁹³ Mivel a hajdúk támadására számítani lehetett a törökök szárazföldön is kíséretet biztosítottak a Dunán felfelé hajózó rakományoknak. A szárazföldi kíséretet a portyázó hajdúk szláv útonállók segítségével gyorsan felszámolták, majd megtámadták a török hajókat. A török ellátmány ötvennyolc hajóból állt, melyen gabonát, sózott húst, kétszersült kenyeret, valamint puskaport szállítottak.⁹⁴

Mivel a környék várai (így a bácsi vár is) török kézen voltak, az ellátmányt nem tudták megszerezni és biztonságos helyre szállítani a hajdúk, így megsemmisítették azt. Ezek az események után a hajdúk déli és nyugati irányba indultak és pusztításokba kezdtek. Egy részük Eszék felé indult, ahol sikerült legyőzniük az eszéki béget, majd lerombolták a törökök számára oly fontos eszéki híd egy részét. Másik részük a szerbek által lakott vidék felprédálására lett elküldve.⁹⁵ Pálffy Miklós 1599. július 3-án írt levelében a következőket írja az események kapcsán: „*A 2000 hajdú újra megtámadta a legyőzött törököket, kik közül csak 300 menekült meg. Több várat is*

⁸⁵ TÓTH 2000. 227.

⁸⁶ Dankó 1967. 186–187.

⁸⁷ SZENTKLÁRAY 1917. 111.

⁸⁸ SZENTKLÁRAY 1917. 113.

⁸⁹ ШМИТ 1939. 44.

⁹⁰ A mai Smederevo városa Szerbiában a Duna partján.

⁹¹ SZENTKLÁRAY 1917. 112–114.

⁹² BENITS 2008. 325.

⁹³ KAZINCZY 1863. 76–80.

⁹⁴ SZENTKLÁRAY 1917. 114.

⁹⁵ SZENTKLÁRAY 1917. 114–115.

elfoglaltak, ... és Belgrádig mindent daakarnak pusztítani”⁹⁶ A hajdúk sorozatos győzelmeiket követően a Dunán feléle hajóztak, sikerült eljutniuk egészen a Tisza torkolatáig (Titel), majd a Tiszán felfelé hajózva Becsét felprédálták és végigrabolták a bácskai városokat.⁹⁷

Egy részük Zombort és Bácsot is felprédálta, sőt Palánkát, amit akkor Pestnek neveztek, és amelyet a törökök csak 1593-ban erősítettek meg, bevette és felégette. Azt, hogy 1599-ben Bács városát is felprédálták és kifosztották Pálffy leveléből tudjuk. Levelében arról számol be, hogy „1600 hajdú a bácsi bégnél kótyavetyét tartott...”⁹⁸ Amennyiben a portyázó csapat különböző végvárak legénységéből állt össze, és jelentős zsákmányt, illetve nagyszámú rabot ejtett, mindezek elosztására és értékesítésére a végváriak – korabeli kifejezéssel élve – „kótyavetyét (latinul auctio, németül Beautverkaufung vagy Austeilung) hánytak” azaz a vállalkozásban való részvételük arányában szétosztották, illetve eladták a hadi nyereséget, a portékát, a barmokat, továbbá a vagyontárgyaknak számító rabokat. Ebből következtethetünk arra, hogy a várost kifosztották és a zsákmányt szétosztották egymás között.⁹⁹ Mikor bácskai útjukból visszatérve, a zsákmányon megosztottak, egy-egy hajdúnak 1000 ezüst tallérnál is több jutott.¹⁰⁰

A XVII. század első éveiben a törökök nemcsak a váraik közé eső területet, hanem önmagukat sem voltak képesek megvédelmezni a hódoltságban szerén-szerzte kóborló hajdúk állandó támadásaival szemben, s ha a Bocskai-felkelés nem jön közbe, éhen haltak volna várfalaik mögött. „Mert Bocskai fejedelmet isten által én egyedül inducáltam vala a császár [=szultán] hűségére – figyelmeztette a saját érdemeire 1627-ben a Porta urait –, mely fejedelem által, mint szabadulnának az császár végházai, Tömösvár, Csanád, Gyula, Szeged, Bácsi, Szolnok, Eger, Hatvan s az többi apró palánkok, kiknek az hajdúság úgy betötte vele kapujokat, hogy még máléban sem ehetnek vala eleget”¹⁰¹ Azt, hogy a törökök igyekeztek megvédeni a váraikat az ellenségtől és a portyázóktól, bizonyítja Kjátib Cselebi beszámolója, amiből tudjuk, hogy „négy nagy ágyúját az iszlám katonaság maga húzta s azok közül kettőt Zomborban, kettőt Bácskában helyeztek el s azután a péterváradhi hidon sietve keresztülmentek és Belgrádba bevonultak”¹⁰²

Fontos megemlíteni, hogy Iványi István szerint a hajdúcsapatok 1604. szeptember 12-én is megostromolták és fosztogatták Bács városát¹⁰³, ezt a Sárospataki krónika egy mondatával támasztja alá „Die 12. sept. Bácsbul a magyarok a vezér basa előtt kijönnek, porral felvetették és pusztán hagyják. Hatvanbul is kijönnek és török száll belé.” Az adat hitelessége azonban igencsak megkérdőjelezendő, hisz a krónika előszavában a mű szerkesztője és kiadója, Toldy Ferenc megjegyzi, hogy ezzel az adattal kapcsolatban hiba történt és Bács helyett Pestre vonatkozik „12. septemb. alatt Bácsbul helyett teendő: Pestbül”¹⁰⁴

Hegyi Klára a török kori várakról és a várkatonaságról írt munkájában a bácsi várral kapcsolatban megemlíti, hogy 1604-ben a várkatonaság száma megnőtt a háború miatt. E növekedésnek köszönhetően a bácsi vár katonasága rekordnagyságú. Ez az adat jelentheti azt, hogy a várat gyakran támadták és ezért küldtek oda több katonát.¹⁰⁵ Az sem elhanyagolandó tény, hogy a Borus József által szerkesztett Magyarország Hadtörténete című munkában található

⁹⁶ MARCZALI 1878. 907.

⁹⁷ SZENTKLÁRAY 1917. 115.

⁹⁸ MARCZALI 1878. 907.

⁹⁹ PÁLFFY 1997. 25–26.

¹⁰⁰ MARCZALI 1878. 907.

¹⁰¹ SZILÁGYI 1879. 440.

¹⁰² KARÁCSON 1916. 349.

¹⁰³ IVÁNYI 1907. 13.

¹⁰⁴ TOLDY 1857. 47.

¹⁰⁵ HEGYI 2007. 932–933.

térkép Bács városánál ütközetet jelez a hosszú háború idejéből.¹⁰⁶ Mindamellet, ha figyelembe vesszük a fent említetteket, akkor teljes bizonyossággal nem zárhatjuk ki ennek az 1604. évi Bács megyei betörésnek a lehetőségét.

A háború hatása a szegedi szandzsák déli részére

A tizenöt éves háború időszakában mind a hadjáratok, mind pedig a telettetések leginkább a magyarlakta területeket érintették és sújtották. A középkori Magyar Királyságban az össznépesség 75–80%-át kitevő magyar ajkú lakosság ugyanis lényegében egy tömbben, az ország középső sík- és dombvidékein lakott, valamint a hegyes keleti és északi peremvidékekre is csak a folyó-völgyekbe és a dombhátak vonalában hatolt be.¹⁰⁷ Rovásukra egyedül az Oszmán Birodalom előrenyomulása miatt egyre inkább északra és nyugatra menekülő, sőt erőszakosan betelepített rácok (szerbek, vlachok és bosnyákok) tudtak teret nyerni a királyság déli vármegyeiben, sőt szórványosan egészen a néhai Bács, Bodrog és Csongrád vármegyékig.¹⁰⁸

A várháborúk időszakát (1541–1568) ugyan a magyar népesség és településhálózat nagyobb károsodás nélkül átvészelte és képes volt a regenerálódásra, ám a tizenöt éves háború első tényleges évétől, 1593-tól kezdődően az ország hadszíntérré vált, és az évről évre ismétlődő csapásoknak már képtelen volt ellenállni. Ez időtől kezdve jelentősen csökken a bácskai népesség száma is.¹⁰⁹ A háború, a szerbek tömeges bevándorlása, a tatárok és hajdúk betörése és pusztításai egyre inkább apasztották a magyar lakosság számát.¹¹⁰ A XVII. század első felében, amikor Bács megye Zombor és Bács városának környéke az egri vár eltartására szolgál, a rájuk „szállásokban” laknak, azaz félnomad állattenyésztők, és az egri basa küldöttei néhány kocsira való embert emelnek ki közülük, hogy földművelés végett magukkal vigyék őket Buda felé, nézetük szerint a „Bácskából pusztaság lett”.¹¹¹

A tizenöt éves háború 1606-ban ért véget a zsitvatoroki békével. A háború utolsó két évében a harcok a délvidéki területekről fokozatosan az északabbra fekvő vidékekre tevődtek át.¹¹² A hajdúk, akik addig a Délvidéken harcoltak 1604 után átálltak a Bocskai István oldalán harcoló hajdú csapatokhoz. Bocskai fejedelem a korponai gyűlésen (1605. december 12.) a hajdúknak kiadott diplomájában, kiváltságlevelében kimondta, hogy „őket egyenként és összességükben a paraszti és nem nemesi állapotból, amelyben születtek, és amelyben eddig éltek, kegyelmesen kiemeljük és elrendeljük, hogy említett katonáinkat törvényes utódaikkal együtt.... igaz nemeseknek tartsák...”¹¹³

*

¹⁰⁶ BORUS 1984. 220.

¹⁰⁷ PÁLFFY 172–173.

¹⁰⁸ SZAKÁLY 1991. 11–18.

¹⁰⁹ ROKAI et al. 2002. 450.

¹¹⁰ SZAKÁLY 1997. 153.

¹¹¹ HÓMAN – SZEKFŰ 1935. 428.

¹¹² GYÖRE 2014. 129.

¹¹³ BENDA 1955. 127.

FORRÁSJEGYZÉK

- B. SZABÓ JÁNOS (szerk.) (2006): *Mohács*. Budapest, Osiris.
- BENDA KÁLMÁN (szerk.) (1955): *A Bocskai szabadságharc*. Budapest, Művelt Nép Könyvkiadó.
- BENITS PÉTER (szerk.) (2008): *Istvánffy Miklós magyarok dolgairól írt históriája Tállyai Pál XVII. századi fordításában*, Budapest, Balassi Kiadó.
- GÉVAY, ANTON VON (szerk.) (1840): *Urkunden und Aktenstücke Geschichte Der Verhältnisse Österreich, Ungern Und der Porte Im XVI. und XVII. Jahrhunderte I*. In Anton von Gévay: *Urkunden und Aktenstücke Geschichte Der Verhältnisse Österreich, Ungern Und der Porte Im XVI. und XVII. Jahrhunderte I*. Wien.
- KARÁCSON IMRE (szerk.) (1916): *Török történetírók III*. Budapest, MTA.
- KAZINCZY GÁBOR (szerk.) (1863): *Gr. Illésházy István nádor följegyzései 1592–1603*, Monumenta Hungariae Historica- Magyar Történelmi Emlékek II. Pest, MTA.
- KATONA TAMÁS (szerk.) (1976): *Mohács emlékezete*. Budapest, Magyar Helikon.
- MARCZALI HENRIK (szerk.) (1878): *Regesták a külföldi levéltárakból*. Budapest, Magyar Történelmi Társulat.
- SZAMOTA ISTVÁN (szerk.) (1891): *Régi utazások Magyarországon és a Balkán- félszigeten 1054–1717*. Budapest, Franklin-Társulat.
- SZILÁGYI SÁNDOR (szerk.) (1850): *Verancsics Antal összes munkái V*. Monumenta Hungariae Historica- Magyar Történelmi Emlékek. VI. Pest, Akadémiai kiadó.
- SZILÁGYI SÁNDOR (szerk.) (1879): *Bethlen Gábor erdélyi fejedelem kiadatlan politikai levelei*, Budapest, MTA.
- Сремац, Ђурађ (1987): *Посланица о пропасти Угарског Краљевства*. Београд, Српска Књижевна Задруга.
- TAKÁTS SÁNDOR – ECKHART FERENCZ – SZEKFFŰ GYULA (szerk.) (1915): *A budai basák magyar nyelvű levelezése I*. Budapest, MTA.
- THÚRY JÓZSEF (szerk.) (1893): *Török történetírók I*. Budapest, MTA.
- THÚRY JÓZSEF (szerk.) (1896): *Török történetírók II*. Budapest, MTA.
- TOLDY FERENC (szerk.) (1857): *Sárospataki krónika*. Pest, MTA. 47.
- VERESS ENDRE (szerk.) (1909): *Basta György hadvezér levelezése és iratai (1597–1607) I-II*. Budapest, MTA.

SZAKIRODALOM JEGYZÉK

- BARTA GÁBOR (1983): *A Sztambulba vezető út 1526–1528*. Budapest, Magvető.
- BORUS JÓZSEF (1984): *Magyarország hadtörténete I, A honfoglalástól a kiegyezésig*. Budapest, Zrínyi Kiadó.
- DANKÓ IMRE (1967): A délvidek és a hajdúk. In Dankó Imre (szerk.): *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve*. Pécs, Janus Pannonius Múzeum. 179–189.
- DUDÁS GYULA (1887): *A szabad hajdúk története a XVI. és XVII. században*. Szeged, Engel Adolf.
- ÉRDÚJHELYI MENYHÉRT (1909): *Magyarország vármegyéi és városai. Újvidék története*. In Borovszky Samu: *Bács-Bodrog vármegye I*. Budapest. Légrády testvérek könyvnyomdája.
- GYÖRE ZOLTÁN (2014): *Ratovii stanovništvo Ugarske 1521–1718*. In Дејан Микавица (szerk.): *Истраживања, 25, Novi Sad, Filozofski fakultet*. 119–137.
- HAMMER, JOSEPH VON (1978): *Historija Turskog carstva II*, Zagreb, Elbookers.
- HEGYI KLÁRA (2002): A török Bács. In Fodor Pál, Pállfy Géza, Tóth István György (szerk.): *Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére*. Budapest, MTA TKI.199–213.
- HEGYI KLÁRA (2007): *A török hódoltság várai és várkatonasága I-III*. Budapest, História.
- HÓMAN BÁLINT – SZEKFFŰ GYULA (1935): *Magyar történet*. Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.
- IVANICS MÁRIA (1994): *A Krími Kánság a tizenöt éves háborúban*. Budapest, Akadémiai kiadó.
- IVÁNYI ISTVÁN (1907): *Bács- Bodrog vármegye történeti-földrajzi helynévtára III*. Szabadka, Szabados

Sándor Könyvnyomdája.

- KÁLDY-NAGY GYULA (2008): *A Szegedi szandzsák települései, lakosai és török birtokosai 1570-ben.* Dél- Alföldi évszázadok 24. Szeged, Csongrád Megyei Levéltár.
- PÁLFFY GÉZA (1997): *Rabkereskedelem és rabtartás Magyarországon.* Budapest, FONS.
- PÁLFFY GÉZA (2000): *A tizenhatodik század története.* Budapest, Pannonica kiadó.
- PÁLFFY GÉZA (2009): *A három részre szakadt ország 1526–1606. Magyarország története 9.* Budapest, Kossuth kiadó.
- R. VÁRKONYI ÁGNES (1987): Magyarország története 1526–1686. In Pach Zsigmond Pál (szerk.): *Magyarország története tíz kötetben.* Budapest, Akadémiai Kiadó.
- R. VÁRKONYI ÁGNES (1999): *Három évszázad Magyarország történetében I.* Budapest, Korona kiadó.
- RÁCZ ISTVÁN (1969): *A hajdúk a XVII. században. Magyar történelmi tanulmányok II.* Debrecen, KLT, Debrecen.
- REISZEG EDE (1909): Magyarország vármegyéi és városai. Bács-Bodrog vármegye története. In Borovszky Samu: *Bács-Bodrog vármegye II.* Budapest. Légrády testvérek könyvnyomdája.
- Рокаи Петер – Бере Золтан – Пал Тибор – Александар Касаш (2002): *Историја Мађара.* Београд, Клио.
- SEKULIĆ, ANTE (1978): *Drevni Bač.* Split, Zbornik Kačić.
- ШМИТ, Рудолф (1939): *Из прошлости Бача.* Нови Сад, Гласник историјског друштва у Новом Саду.
- SZAKÁLY FERENC (1981): *Magyar adóztatás a török hódoltságban.* Budapest, Akadémiai kiadó.
- SZAKÁLY FERENC (1990): *Virágkor és hanyatlás 1440–1711.* Budapest, Háttér lap- és könyvkiadó.
- SZAKÁLY FERENC (1991): *Szerbek Magyarországon – szerbek a magyar történelemben.* In Zombori István (szerk.): *A szerbek Magyarországon.* Szeged, Móra Ferenc Múzeum. 11–48.
- SZAKÁLY FERENC (1997): *Magyar intézmények a török hódoltságban.* Budapest, MTA.
- SZENTKLÁRAY JENŐ (1885): *A dunai hajóhadak története,* Budapest, MTA.
- Стојковски, Борис (2007): Сарадници Јована Ненада. In Ђорђе Сладоје (szerk.): Траг III. VII. Врбас, Народна библиотека „Данило Киш“. 149–163.
- TÓTH SÁNDOR LÁSZLÓ (2000): *A mezőkeresztesi csata és a tizenöt éves háború,* Szeged, Belvedere.
- ZIROJEVIĆ OLGA (2008): *Turci u Podunavlju.* Pančevo, Istorijски arhiv.

PAPP RÓBERT

p.robert@hist.u-szeged.hu
történész (SZTE BTK)

A Ragusa város és I. Lajos magyar király között 1358-ban létrejött megállapodás kapcsán keletkezett oklevelek regesztái¹

— *Extracts of charters concerning the agreement between the Hungarian king,
Loius I and the town of Ragusa in 1358²* —

ABSTRACT Under the peace treaty of Zadar in 18th February 1358, Dalmatia and the Dalmatian cities had got under the rule of king Louis I. After all Ragusa (nowadays Dubrovnik), one of the Dalmatian cities made an agreement with the Hungarian ruler. More diplomatical remembrances of the political event are known, which are published now in a form of excerpts. By the investigation of the charters, researchers can gain knowledge not only about the history of this historical event, but also about the excessive negotiating power of Ragusa. Furthermore one can examine the legal base which established the possibility of separate inner and foreign policy of the city within the Hungarian Kingdom. Unfortunately the original agreement cannot be studied in our country. Refer to József Gelcich the document – which was issued in 27th May – has existed in two different exemplars. One of them surely, the other one maybe is reserved in Ragusa. It will be the task of future research to collect them and make a critical edition of them.

KEYWORDS extracts of charters, Hungarian King, Loius I, Ragusa,

DOI 10.14232/belv.2017.2.6
<https://doi.org/10.14232/belv.2017.2.6>

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article: Papp Róbert (2017): A Ragusa város és I. Lajos magyar király között 1358-ban létrejött megállapodás kapcsán keletkezett oklevelek regesztái. *Belvedere Meridionale* 29. évf. 2. sz. 101–108. pp

ISSN 1419-0222 (print)
ISSN 2064-5929 (online, pdf)

(Creative Commons) Nevezd meg! – Így add tovább! 4.0 (CC BY-SA 4.0)
(Creative Commons) Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0)

www.belvedere-meridionale.hu

¹ Eme publikáció részben a MÖB támogatásával készült. Itt szeretnék köszönetet mondani dr. Almási Tibornak az oklevelek regesztáinak elkészítésére, csiszolására tett javaslataiért és segítségéért, valamint a jelen publikáció lektorálásáért.

² Itt szeretnék köszönetet mondani Rábai Krisztinának az absztrakt angolra fordításáért.

Az 1358. év egyik legfontosabb diplomáciatörténeti eseményének a Raguzai város és I. Lajos király között 1358. május 27-én megkötött megállapodás tekinthető (*l. 2. számú regeszta*). Noha az 1358. február 18-án született zárai békeben³ a velencei dózse lemondott Dalmácia (a Kvarner-öbölről [*Quarnerium*] Durazzoig terjedő rész) és a dalmát városok uralmáról is,⁴ a fennmaradt forrásanyag ismeretében kitűnik, hogy a városok közül csak Raguzai küldött követeket új urukhoz. Ez a tény egyben a Magyar Királyság és Raguzai kapcsolatának különleges jellegére is fényt vet.

A Raguzai középkori történetével több dolgozatában is foglalkozó Juhász Ágnes véleménye szerint az érdekegyeztető tárgyalások már 1357-ben megindulhattak.⁵ Az a városi jegyzőkönyveiből egyértelműen kitűnik, hogy a király követe a zárai békekötés előtt a városban járt,⁶ de a városi tanács csak a békekötés után, 1358. március 1-jén döntött a királyhoz küldendő követek kiválasztásának módjáról és felszerelésükről.⁷ Maga a követség április 14-én indulhatott útnak.⁸ Noha a városvezetés a követség küldetését és felhatalmazását büntető rendelkezések terhe alatt titkosította,⁹ a május 26-i és május 27-i dátummal kiadott oklevelekben (*l. 1–2. számú regeszták*) foglaltak alapján a város elsősorban abból a célból küldte el követeit, hogy az uralkodónak általuk juttassa kifejezésre meghódolását. Ez önmagában az uralomváltásra való reakciónak tűnik, mégsem zárható ki, hogy előzetes tárgyalások a király követével is végbemehettek. Valószínűsíthető, hogy a követséget nem már egy, minden pontjában előzetesen teljesen kimunkált szerződés megkötésére küldték el. Erre utal, hogy május 26-án kibocsátottak egy királyi oklevelet, amelyben a megállapodás tervezetét rögzítették azzal a céllal, hogy a raguzai követek a király követének, a boszniai püspöknek a társaságában városukba visszatérve bemutassák az iratot a tanácsnak. Ők lettek volna hivatottak dönteni a végül be nem nyújtott egyezségtervezet elfogadásáról (*l. 1. számú regeszta*), ám mert nem hagytak időt a történéseknek az eredeti szándékok szerinti kibontakozásra, már másnap, május 27-én sor került a végleges megszővegezésű egyezség kiadására (*l. 2. számú regeszta*). Noha formailag a város alávetette magát I. Lajos király uralmának, Juhász Ágnes arra hívja fel a figyelmet, hogy e szerződés az önálló kül- és belpolitika lehetőségét biztosította a város számára,¹⁰ persze csak az egyezségben foglalt kötelezettségek teljesülése mellett. Ezt követően az uralkodó május 28-án már Lagusta sziget comesének kinevezését engedte át Raguzai számára (*l. 3. számú regeszta*), majd június 3-án került sor a boszniai bán követi meghatalmazásának kiadására, miszerint a város részéről a királynak teendő hűségeskü fogadására őt küldte hozzájuk Lajos király (*l. 4. számú regeszta*). Nem kétséges, hogy ez utóbbi aktus megtörténte jelentette a magyar király fennhatóságának gyakorlatba ültetését, amelyre talán még júniusban sor is kerülhetett.

³ KRISTÓ 1988. 144. A békekötés I. Lajos király által kiállított szövegét lásd WENZEL 1875. 501–505., Ljubić 1872. 368–371., BRKOVIC 2009. 91–94. (2. szám), fordításban Békeszerződések 125–132. (38. szám).

⁴ WENZEL 1875. 502.; lásd továbbá az előző lábjegyzetben idézett munkákban is.

⁵ JUHÁSZ 2007. 42. Itt szeretném megköszönni Juhász Ágnesnek, hogy felhívta a figyelmem a témában Zdenka Janeković-Römer munkájára és a vonatkozó részeket a rendelkezésemre bocsátotta.

⁶ Mon. Rag. II. 208.

⁷ Mon. Rag. II. 209. A követség felszerelését összefoglalóan leírja: JUHÁSZ 2010. 98–99. Érdekesség, hogy a követek ajándékként 5 szép sólymot vittek a királynak. (Mon. Rag. II. 210., Juhász 2010. 99.) Valószínűleg a sólymok valóban az uralkodó kedvére valók lehettek, mivel a király 1359. október 4-én a solymászt, Lőrinc fia: Mihályt adományban részesítette szolgálataiért (DL 98 069). Talán nem túlzás feltételezni, hogy ez esetben a raguzaitól ajándékba kapott sólymok gondozását lehet a szolgálatok alatt értenünk.

⁸ Erre a városi jegyzőkönyv április 13-i bejegyzése utal, amely szerint büntetést helyeztek kilátásba a követek másnapi indulásának kicsikarása érdekében. A rendelkezés hatásosnak bizonyulhatott, minthogy ezt követően nincs további határozat a követség indulásával kapcsolatban. Mon. Rag. II. 218.

⁹ Mon. Rag. II. 212.

¹⁰ JUHÁSZ 2010. 96.

Sajnálatos módon nem állíthatjuk, hogy minden fennmaradt példány ismeretében vizsgálható az egyezés megkötésének menete. A Raguzai történetének forrásait feltáró és publikáló Gelcich József a maga kiadásában a május 27-én kelt végleges megállapodás esetében két eredeti oklevélpéldányról beszél, amelyet a bécsi Haus-, Hof- und Staatsarchivban (*a továbbiakban: HHStA*) őriztek (miként a többi itt közlésre kerülő oklevél fennmaradt példányait szintén ott tárolták).¹¹ (A Magyar Nemzeti Levéltár [*a továbbiakban: MNL*] Diplomatikai Fényképtárában [*a továbbiakban: DF*] a Gelcich által ismert 2 eredeti, május 27-i keletű diploma kivételével az alábbiakban közreadott oklevelek fényképei mind fellelhetők.) Mivel Gelcich szerint a két eredeti, május 27-én kelt diploma között mind megpecsételésükben, mind pedig megszövegezésükben eltérés mutatkozott,¹² indokoltan vetődik fel az a kérdés, hogy a végleges egyezménynek miért lett volna 2 eredeti, egymástól eltérő szövegváltozata, illetve előfordulhatott-e a végleges szerződés kiadási időpontjában egy attól eltérő, tárgyalási alapul szolgáló másik oklevél előállítás is? Lehetséges magyarázatként az is felvethető, miszerint a május 26-án kelt előzetes tervezetnek szánt, szövegében eltérést mutató okirat eredeti példányát datálták tévesen május 27-re, minthogy a megpecsételésének módja nem látható a fényképén, de ezen hipotézisnek némileg ellentmond, hogy az oklevelek megszövegezésében jelentékenyebb eltérés tapasztalható, míg Gelcich az általa látott eredeti példányok kapcsán – a két királyné pecsétjének hiánya mellett – csak kisebb szövegeltérésre utal.¹³ Jelen pillanatban úgy tűnik tehát, hogy nem lehet a szerződéskötés minden mozzanatával kapcsolatban megnyugtatóan nyilatkozni mindaddig, amíg a raguzai levéltárban őrzött, a témára vonatkozó összes fennmaradó példány összevetése meg nem történik. Belátható, hogy egy ilyen vizsgálat révén lenne ténylegesen nyomon követhető a szerződéstervezet fejlődése, ami egyszersmind a raguzai érdekérvényesítés működésének górcső alá vételét is biztosíthatná az egymástól eltérő összes kiadvány fennmaradt példányai összevetésének eredményeként. Mindenesetre öröndetes fejlemény, hogy az 1358. május 27-én kiállított 11 pecsétes eredeti szerződéslevél pecsétjeinek értékelése már publikálásra került.¹⁴

A MNL fényképein fellelhető vonatkozó oklevelek regesztái:¹⁵

1. 1358. máj. 26. Visegrád

Eredetije: *Istorijskij Archiv Dubrovnik*, LXXVI. Diplomata et acta: Bečke latiničke isprave, br. 90 R.: DF 290 205.

Kiadása: Janeković-Römer 2003. 23–26.

[I.] Lajos király (*Hungarie*) tudatja híveivel, Raguzai város *rector*ával, bíróival, esküdtjeivel, polgáraival, *hospeseivel* és közösségével: a város képviselői és követei, tudniillik Illés (Helyas) raguzai érsek, valamint Ragima-i Péter, Bonar-i János, Gonrido-i János és Zerna-i János élve azzal

¹¹ GELCICH 1887. 7–8. A május 28-án és a június 3-án kiállított oklevelek Gelcich szerinti (rég) őrzési helyére vonatkozóan lásd az oklevelek kiadási adatait Gelcich 1887-nél.

¹² GELCICH 1887. 7–8.

¹³ A Gelcich által jelzett két eredeti, máj. 27-én kelt oklevelek (egykori?) létezését bizonyíthatja az is, hogy amikor 2014 őszén az oklevelek eredeti őrzési helyén, a HHStA-ban megtekintettem a raguzai vonatkozású oklevelek repertóriumát (AB 395/1.: [Rep. XIV. A. Urkunden in Lateinischer Sprache], Ragusinisches Archivs Repertorium [743–1780.]) az eredeti példányok kérdésének esetleges megoldása érdekében, a repertóriumban a 15. oldalon bejegyzést találtam 2 eredeti, 1358. máj. 27-én kelt oklevélre. Érdekes azonban, hogy sem Gelcich, sem a nevezett repertórium nem ismeri az 1358. máj. 26-án kiállított diplomát, így annak eredeti őrzési helye talán a raguzai levéltár lehetett.

¹⁴ LÓVEI-TAKÁCS 2014. 131–145.

¹⁵ A regesztákban [] között az oklevélben nem szereplő információk kerültek betoldásra.

a megbízással, amellyel a Pistorio-beli néhai Parinius rendes bírónak és jegyzőnek a fia, Goffredus városi írnok keze által kiállított közokirat tanúsága szerint (*ex instrumento publico, scripto manu Goffredi condam scilicet Parinii de Pistorio iudicis ordinarii et notarii ac vestri communi iurati scribe*) felruházták őket, színe előtt megjelenvén az ő, továbbá az anyakirályné, nemkülönbön királyi hitvese, valamint a környezetükben lévő főpapok és bárók jelenlétében olyan előterjesztést tettek, miszerint jóllehet Raguzá városnak emberemlékezet óta a magyar királyság fennhatósága alá kellett tartoznia, az mégis, mintegy 120 éve a velenceiek uralma alá került, s amikor Dalmácia újra magyar fennhatóság alá jutott, és a velenceiek lemondtak minden rá vonatkozó jogukról, akkor a város közössége bölcs megfontolás után őket küldte el, hogy urukként őt vagy unokaöccsét (*frater noster*), a néhai István herceg fiát: János herceget elismerjék, így hódolatuk elfogadását kérték. Minthogy kérésük kegyes fogadtatásra talált, a király a Dalmácia területén alapított és ott fekvő Raguzá városát elfogadja uralma alá tartozónak. Ezután akarata szerint a követek a városközosségtől kapott, már említett okirattal felhatalmazva a Szentírás érintésével esküt tettek az ő, továbbá megszületendő fiai, illetve János herceg személye iránti hódolatuk kifejezésére, egyszersmind a következő ígéreteket tették: [1.] Ettől az évtől kezdve alávetettségének jeleként a város évenkénti egy alkalommal 500 megfelelő súlyú dukátot fog fizetni neki és utódainak. [2.] Évente 3 alkalommal a raguzai katedrálisban el fogják énekelni a *laude*st a királyért, a leendő fiáért vagy fiaiért és unokaöccséért, ahogyan ez szokásban van. [3.] Amint a király megparancsolja, onnantól kezdve mindig használni fogják a királyi zászlót vagy jelvényt (*vexillum seu insignum*) mind a szárazföldön, mind pedig hajóikon a tengeren. [4.] Amennyiben a király vagy leendő fia, vagy unokaöccse, illetve más örököse a városba utaznának és oda belépnének, akkor őt vagy őket 100 emberrel együtt királyi fenségéhez illően fogják fogadni, és a város közössége 2 reggelit és 2 ebédet ad neki, avagy nekik. [5.] Ha a király saját költségén hadsereget szerel fel a királyság tengerein, akkor a város 30 gályát meghaladó hajószám esetén 1-et a költségek átvállalásával a király szolgálatába fog állítani és fenntartani a hadjárat végéig. [6.] Amikor a király a dalmát városok lakóiból – zsoldfizetés nélkül – sereget állít ki, akkor minden 10 gálya után 1-et maguk adjanak, oly módon, hogy az általa kiválasztott gálya kerüljön a rendelkezésébe. A király a város részéről iránta megnyilvánuló eme jóindulat és tisztelet viszonzásául megígérte: [1.] Raguzá városát és lakóit megvédi Szerbia (*Rasscia*) királyának, Bosznia (*Bozna*) bánjának – a király hívének –, és másoknak az esetleges támadásaitól. [2.] Azt is megértve, hogy a városnak nagyobb területre volna szüksége, a követek által közvetített kérésnek eleget téve a király örökjogi birtoklásra odaadja a Raguzá fennhatóságába tartozó térség (*comitatus*) határáról, nevezetesen a Curilla nevezetű helytől a Stagnum nevezetű helyig kiterjedő, tenger melléki lakatlan részt. [3.] Továbbá azt is meghagyja, hogy a város, valamint minden birtokában lévő szárazföldi terület kormányzata és felügyelete a szabályozás, a jövedelmek, a szokásjogok, illetve a fennhatóság (*statuta, introitus, consuetudines dicte civitatis ac districtus*) tekintetében maradjanak a város polgárainak hatalmában. [4.] A tengeri szigeteket illetően ugyanúgy rendelkezzenek és éljenek eddigi jogaikkal, ahogyan abban az időben tették, amikor Velence uralma alatt álltak. [5.] Elhatározta azt is, hogy ha valakinek a Magyar Királyságból peres ügye támad egy raguzabeli emberrel, avagy épp fordítva, akkor a felperes köteles az ügyben illetékes törvényszékhez fordulni (*actor teneatur sequi forum rei*) – hacsak az érintett személyek nem a büntett vagy ügylet helyszínén találhatók –, és akkor kölcsönösen megfelelni tartoznak egymásnak ama hely bírāja előtt, de ez nem vonatkozik a dalmát városokra, Holm földre, Brezna-ra és Zentha-ra, amelyek viszonylatában – állításuk szerint – Raguzá város a maga polgárainak és a felsorolt területek [lakóinak] akaratából érvényes egyezményekkel rendelkezik és bevett gyakorlatot követ (*cum quibus dicta civitas Ragusina habere dicitur certa pacta et consuetudines de voluntate dictorum*

civium et terrarum approbata). [6.] Továbbá azt is megengedi, hogy olyan esetben, amikor a király vagy utódai, illetve unokaöccsei és Szerbia (*Rascia*) királya, avagy a velenceiek közössége között ellenségeskedés támadna, akkor a raguzaiaknak ettől függetlenül szabadságukban áll, hogy kereskedők mind Szerbiában, mind Velencében gyakorolják mesterségüket, amíg ezzel ellentétbe nem kerülnek a király tiszteletével. Mindezen rendelkezések megtartására a raguzai követek a maguk és a város nevében esküt tettek. Minthogy a király szükségesnek tartotta a fentieket további feltételekkel is kiegészíteni, ezért a főpapokkal és bárókkal együtt az alábbiak teljesítésére nézve is esküvel kötelezte új alattvalóit: [1.] Miként Raguza város képviselői és követei hűségesküt tettek a királynak, a fiának vagy fiainak, avagy az unokaöccsének, úgy a város közösségének is örök esküt kell tennie az előbb mondottak, illetve a király más utódjai számára és az ő szolgálatukra. [2.] Továbbá, amennyiben a király a várost képes megvédelmezni Szerbia (*Rascia*) királyától és a bosnyák bántól, valamint más támadóktól is, akkor azt a 2500 arany *iperperumot*, amelyet zaklatásuk elkerülése érdekében Szerbia királyának, és azt az 500-at, amelyet a bosnyák bánnak szoktak fizetni, ezentúl a királynak és utódainak tartoznak szolgáltatni. [3.] A város köteles a király által a maga hívei közül kiválasztott *comest* elfogadni, és részére a megfelelő járandóságot és a szokásjogok szerinti illetékeket biztosítani (*cum sallario competentis et consuetudinibus oportunitis*). [4.] Ha a király valamely dalmáciai alattvalója vagy más város, esetleg más terület lázadni merészelne, akkor ennek visszaszorítására a tengeren egy gályát szolgáltatassanak ellátással. [5.] A király barátait barátokként, az ellenségeit ellenségként kell kezelnie a városnak. Az uralkodó az utóbbi pótlásokat tanácsadója, Péter boszniai püspök útján függőpecsétje alatt elküldi a címzettek és a város közössége számára, hogy hozzájárulásukat elnyerje, mivel ezek elfogadásával kapcsolatban a város képviselői és követei tagadták, hogy megfelelő felhatalmazásuk lenne. Továbbá a király a boszniai püspök társaságában visszaküldi a követeket is annak érdekében, hogy tőlük uralkodói szándékairól teljesebb felvilágosítást nyerve a város vezetői könnyebben beleegyezésüket és hozzájárulásukat adják a létrejött egyezséghez, noha amint a követek elmondták, őket azzal küldték el hozzá, hogy csak a rendezendő ügyek végleges lezárása esetén legyen bátorságuk visszatérni. *Datum in Vissegrad, mensis Maii, die 26., Indictionis XI., anno domini 1358*. Azon akaratát is kifejezi a király, hogy a továbbiakban olyan rendelkezések és határozatok szülessenek a városban, amelyek az ő uralkodói tiszteletét és a város érdekeit egyaránt előnyösen szolgálják. Fentebbiek akkor nyerik el érvényüket, amikor a rendelkezések elfogadása, illetve a rájuk vonatkozó eskütétel az említett módon megtörténik.

2. 1358. máj. 27. Visegrád

Átírásai: Beneventói Miklós raguzai érsek, 1403. dec. 17-i átírásában: *Istorijskij Archiv Dubrovnik*, LXXVI. *Diplomata et acta*: Bečke latiničke isprave, br. 90 C.: DF 290 207. Az irat alján 3 közjegyzői záradék. Beneventói Miklós raguzai érsek, 1403. dec. 17-i átírásában: ugyanott, mint az előbbi: 90. V.: DF 290 206. (Az utóbbi jelzethez önálló kézirati fényképfelvételek nem kapcsolódnak; átutal az előbbi jelzet megjelenítéséhez.)

Kiadásai: SMÍČIKLAS 1914. 480–484. (370. szám); GELCICH 1887. 3–8. (1. szám) (10 függőpecséttel megerősített Eredetiről); Janeković-Römer 2003. 11–15. (Eredetiről).

Regesztája: *Doc. Rom. Hist. C. XI.* 274. (274. szám) (román nyelven)

[1.] Lajos király (*Hungarie, Dalmacie, Crouacie, Rame, Servie, Galicie, Lodomerie, Comanie, Bulgarieque, princeps Salernitanus, et honori montis Sancti Angeli dominus*) tudtul adja: Illés raguzai érsek, valamint Ragnina-i Péter, Bona-i János, Gondula-i János és Cereua-i János raguzai polgárok városközösségük képviselőiként és követeiként megjelenvén színe előtt, élve azzal a

teljes körű felhatalmazással, amellyel a Pistorio-beli néhai Parinius császári felhatalmazású rendes bírónak és jegyzőnek a fia, Soffredus [!] felesküdtött városi írnok keze által kiállított közokirat tanúsága szerint (*ex instrumento publico, scripto manu Soffredi condam scilicet Parinii de Pistorio auctoritate imperiali iudicis ordinarii et notarii ac vestri communi iurati scribe*) felruházták őket, az ő, továbbá az anyakirályné, nemkülönben királyi hitvese, valamint a környezükben lévő főpapok és bárók jelenlétében olyan előterjesztést tettek, miszerint jóllehet Raguzai városnak emberemlékezet óta a Magyar Királyság fennhatósága alá kellett tartoznia, az mégis mintegy 120 éve a velenceiek uralma alá került, s amikor Dalmácia újra magyar fennhatóság alá jutott, és a velenceiek lemondtak minden rá vonatkozó jogukról, akkor a város közössége bölcs megfontolás után őket küldte el, hogy urukként őt vagy unokaöccsét (*frater noster*), a néhai István herceg fiát: János herceget elismerjék, így hódolatuk elfogadását kérték. Miután kérésük kegyes fogadtatásra talált, a király a Dalmácia területén alapított és ott fekvő Raguzai városát elfogadja uralma alá tartozónak a következő feltételek mellett: [1.] a város közössége kijelölt polgárai révén testületileg esküt tartozik tenni a király és utódainak hűségére a Szentírás megérintésével a kijelölendő királyi képviselő előtt, mint ahogyan az érsek és társai is képviselői minőségükben esküt tettek az ő, továbbá a megszületendő fiai, illetve János herceg személye iránti hódolat kifejezésére. [2.] Évenként egyszer hódolatuk jeleként fizessenek 500 megfelelő súlyú (*bonus et iustus ponderis*) dukátot. [3.] Azt a 2500 arany *iperperumot*, amelyet zaklatásuk elkerülése érdekében Szerbia királyának (*regi Rascie*), és azt az 500-at, amelyet a bosnyák bánnak, az ő [tudniillik a magyar király] hívének szoktak fizetni – amely fizetségek esetében 2 *iperperumot* tekintenek a forinttal egyenértékűnek –, s nemkülönben minden más, bárki számára ez ideig nyújtott teljesítést, ahogyan megígérték, ezentúl minden évben a királynak és utódjának szolgálattal, minthogy ő fogja őket a nevezettek támadásaitól megvédelmezni a továbbiakban. [4.] Évente 3 alkalommal a raguzai katedrálisban énekeljék el a *laudes*-t a királyért és örököseiért, ahogyan ez szokásban van. [5.] Amint a király megparancsolja, onnantól kezdve használják mindig a királyi zászlót vagy jelvényt (*vexillum seu insignum*) mind a szárazföldön, mind pedig hajóikon a tengeren. [6.] Amennyiben a király vagy fia, vagy unokaöccse, illetve más örököse a városba utazna, és oda belépne, akkor fogadják királyi fenségéhez illően, és a város közössége adjon 2 reggelit és 2 ebédet neki. [7.] Ha a király saját költségén hadsereget szerel fel a királyság tengerein, akkor a város köteles 30 gályát meghaladó hajószám esetén 1-et a költségek átvállalásával a király szolgálatába állítani és fenntartani a hadjárat végéig. [8.] Amikor a király a dalmát városok lakóiból – zsoldfizetés nélkül – sereget állít ki, akkor minden 10 gálya után 1-et maguk adjanak, oly módon, hogy a király 2 gálya közül választhassa ki az akaratának megfelelőt. [9.] Mindezekért cserébe a király megígéri, hogy a várost és lakóit megvédi Szerbia (*Rascie*) királyától és a boszniai bántól – a király hívétől –, valamint másoktól is. [10.] Azt is megértvén, hogy a városnak nagyobb területre volna szüksége, kérésüknek eleget téve a király örökjogi birtoklásra odaadja a Raguzai fennhatóságába tartozó terület (*comitatus*) határától, nevezetesen a Cureilla nevezetű helytől a Stagnum nevezetű helyig kiterjedő, tenger melléki lakatlan részt. [11.] Királyi akaratától a város, valamint minden birtokában lévő szárazföldi terület kormányzata és felügyelete a szabályozás, a jövedelmek, a szokásjogok, illetve a fennhatóság (*statuta, introitus, consuetudines ac districtus*) tekintetében maradjanak a város polgárainak hatalmában. [12.] A tengeri szigeteket illetően ugyanúgy rendelkezzenek és éljenek eddigi jogikkal, ahogyan abban az időben tették, amikor Velence uralma alatt álltak. [13.] A város köteles elfogadni a király által, a hívei közül kijelölt *comest*, akinek a megerősítése is a király hatáskörébe tartozik (*comitem autem illum assumptum tenebuntur, quem ex fidelibus regni nostri duxerint* [! helyesen: *duxerimus* (?)] *eligendum, cuius confirmatio ad nostram pertinebit*

maiestatem). [14.] A *comes*nek kötelesek a sójárulékból (*de sallario*) és más jogokból és tisztségekből a város szokásjoga szerint kijáró részt megfizetni. [15.] A *comes*nek úgy kell ellátnia hivatalát, ahogyan az szokásban volt abban az időben, amikor a város még Velence fennhatósága alá tartozott, együttműködve a Ragusa város nagyobb tanácsa által megválasztott, bírákból, tanácsnokokból és tekintélyes polgárokból alkotott testülettel (*consilium*), semmilyen körülmények között nem lépve túl azon a hatáskörön, amelyet közöttük a teendők ellátását illetően a szokás kialakított. [16.] Az uralkodó megerősíti a várost mindenben, amelyet mind a szárazföldön, mint a tengeren eddig birtokolt. [17.] Ahhoz is engedélyét és hozzájárulását adja, hogy ha valakinek a Magyar Királyságból peres ügye támad egy raguzabeli emberrel, avagy épp fordítva, akkor a felperes köteles az ügyben illetékes törvényszékhez fordulni (*actor teneatur sequi forum rei*) – hacsak az érintett személyek nem a büntett vagy ügylet helyszínén találhatóak –, és akkor kölcsönösen megfelelni tartoznak egymásnak ama hely bírása előtt, de ez nem vonatkozik a dalmát városokra, [[K.: Holm földre]], Chelme földjére, Bozna-ra és Zenta-ra, amelyek viszonylatában – állításuk szerint – Ragusa város a maga polgárainak és a felsorolt területek [lakóinak] akaratából érvényes egyezményekkel rendelkezik és bevett gyakorlatot követ (*cum quibus dicta civitas Ragusina habere dicitur certa pacta et consuetudines de voluntate dictorum civium et terrarum approbata*). [17.] Végezetül a szóban forgó város polgárai és közössége esküvel tartoznak afelel, hogy a király szövetségeseit (*amicus*) szövetségesnek, az ellenségeit pedig ellenségnek tekintik. [18.] Abban az esetben, ha alattvalói közül vagy Dalmácia földjéről valaki lázadásba kezdene a királlyal, avagy utódjával szemben, és visszaverésére az uralkodó sereget állítana a tengeren, akkor támogatásképpen egy gályát adva kötelesek őt megsegíteni, amelyet a saját költségükön 3 havi időtartamra kell a király szolgálatában tartaniuk. [19.] Továbbá, olyan esetben, amikor a király vagy utódjai és Szerbia (*Rascia*) királya, avagy a velenceiek közössége között ellenségeskedés támadna, akkor a raguzaiaknak ettől függetlenül szabadságukban áll, hogy kereskedőik mind Szerbiában, mind Velencében gyakorolják mesterségüket, amíg ezzel ellentétbe nem kerülnek a király tiszteletével. Mindezek megtartására a király, valamint a jelenlévő főpapok és bárók a Szentírás érintésével esküt tettek. Az eskütevők között voltak: Miklós kalocsai érsek, a királyi aula kancellárja, István nyitrai, Tamás szerémi, Péter boszniai püspök, továbbá László választott és megerősített veszprémi püspök, s egyúttal királyi kápolnaispán, hasonlóképpen Konth Miklós nádor, a kunok bírása, Ciko tárnokmester, Leusták szlavón bán, János horvát-dalmát bán, Olivér királynéi udvarbíró, szatmári és máramarosi ispán, Miklós királynéi tárnokmester. Azon akaratát is kifejezi a király, hogy a továbbiakban olyan rendelkezések és határozatok szülessenek a városban, amelyek az ő uralkodói tiszteletét és a város érdekeit egyaránt előnyösen szolgálják. Minderről a király a maga, valamint a két királyné – anyja és hitvese –, nemkülönben az említett főpapok és bárók autentikus függőpecsétjeivel megerősített oklevelet ad ki. *Datum in Visegrad, VI. Kalendas mensis Iunii, anno domini 1358., Indictionis XI.*, uralkodásának 17. évében.

3. 1358. máj. 28. Visegrád

Eredetije: *Istorijski Arhiv Dubrovnik*, LXXVI. *Diplomata et acta*: Bečke latiničke isprave, br. 91.: DF 290 208. (Hátlapi, középkori tárgymegjelölése olasz nyelvű. Kerek pecsét lenyomata látható rajta.)

Kiadása: LJUBIĆ 1874. 2-3. (7. szám); GELCICH 1887. 8. (2. szám); SMIČIKLAS 1914. 485. (371. szám).

[I.] Lajos király (*Hungarie*) tudatja Lagusta sziget polgáraival és lakosaival: János bántól értesülvén a sziget *comesi* tisztségének megüresedéséről, úgy határozott, hogy eme tisztséget Ragusa város választottjára bízta, amiért is meghagyja a sziget lakosságának, hogy az új *comest* kellő tisztelettel fogadják, és neki mindenben adjanak szabad kezét. *Datum in Vyssegrad, 2. die festi Sancte Trinitatis, anno domini 1358.*

4. 1358. jún. 3. *Visegrád*

Eredetije: Istorijiski Archiv Dubrovnik, LXXVI. Dipl. et acta: Bečke latiničke isprave, br. 92.: DF 290 209. (Alul szalagon a királyi függőpecsét.)

Kiadásai: Smičiklas 1914. 485-486. (372. szám); Gelcich 1887. 8-9. (3. szám) (Az oklevél másolatát is ismerte, amelyet közlése szerint a raguzai levéltárban őriztek.)

Regesztája: Acta Bosnae 32. (180. szám).

[I.] Lajos király (*Hungarie*) tudatja, hogy Ragusa város *hospeseinek*, polgárainak, esküdtjeinek, bírónak és *rectorainak* azon hűségesküjéhez, amellyel a királynak és utódainak tartoznak, azon feltételek mellett, amelyeket Ragusa város a követei révén a királynak és utódjainak, valamint az unokaöccsének ígért, s a királyi függőpecséttel ellátott oklevelében (*l. 2. számú regeszta*) rögzítettek, Péter boszniai püspököt választotta megbízottul, aki ily módon királyi megbízottként járt el a fentebb mondottakban. *Datum in Vyssegrad, 3. die mensis Junii, XI. Indictionis, anno domini 1358.* *

FELHASZNÁLT IRODALOM

- BRKOVIĆ, MILKO (2009): *Isprave o Zadarskom miru 1358. godine*. In *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*. Zagreb. Vol. 51. 69–107.
- Documenta Romaniae Historica*. C. Transilvania. Vol. XI. (1356–1360.) Sub redacția.: Pascu, Ștefan. Întocmit de: Dani, Ioan-Raduțiu, Aurel-Pervain, Viorica et alii. București, 1981.
- FERMENDŽIN, EUSEBIUS (1892): *Acta Bosnae, potissimum ecclesiastica cum insertis editorum documentorum regestis ab anno 925 usque ad annum 1752*. Zagrabiae.
- GELCICH JÓZSEF (1887): *Ragusa és Magyarország összeköttetéseinek oklevéltára*. Diplomatarium relationum rei publicae Ragusanae cum regno Hungariae. Budapest.
- ZDENKA JANEKOVIĆ-RÖMER (2003): *Višegradski ugovor temelj Dubrovačke Republike*. Zagreb.
- JUHÁSZ ÁGNES (2007): A raguzai tisztségviselők a XIV. század közepén. In Révész Éva-Halmágyi Miklós (szerk.): *Középkortörténeti tanulmányok 5*. Szeged. 41–53.
- JUHÁSZ ÁGNES (2010): A raguzai (dubrovnikai) diplomácia a XIV. század közepén. In G. Tóth Péter – Szabó Pál (szerk.): *Középkortörténeti tanulmányok 6*. Szeged. 95–108.
- KRISTÓ GYULA (1988): *Az Anjou-kor háborúi*. Budapest, Zrinyi kiadó.
- LJUBIĆ, ŠIME (1872-1874): *Listine o odnošajih izmedju južnoga slavenstva i mletačke republike: Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium*. III-IV. Zagreb.
- LŐVEI PÁL – TAKÁCS IMRE (2014): Egy 1358. évi dubrovnikai sokpecsétes oklevél pecsétjei. In Bárány Attila – Dreska Gábor – Szovák Kornél (szerk.). *Arcana Tabularii*. Tanulmányok Solymosi László tiszteletére. I. kötet. Budapest – Debrecen. 131–145.
- Monumenta Ragusina*. Libri Reformationum. In *Monumenta spectantia historiam Slavorum Meridionalium*. Vol. 13. Tomus II. Zagrabiae. 1882.
- SMIČIKLAS, TADIJA (1914): *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae ac Slavoniae*. Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije. XII. Zagrabiae.
- WENZEL GUSZTÁV (1875): *Magyar diplomáciai emlékek az Anjou-korból*. Acta extera Andegavensia. II. Budapest.

ORMOS BÁLINT

castrumbalwanus@gmail.com
történész (SZTE BTK)

Haszonelvűség, esztétikum, moralitás

A római villa irodalmi képe történeti szemszögből

— *Utility, Aesthetics, Morality*
Literary Picture of the Roman Villa from Historical Aspect —

ABSTRACT The paper discusses the complex roles of the Roman villa in ancient Italy between 2nd century BC and the turn of the 1st and 2nd centuries AD. The villa was originally a farmstead of the Romans, designed for agricultural production. As a result of the changing economic and social environment, from the 2nd century BC the structure of production in the villas shifted to meet luxury needs, which resulted in an increasingly grand design for these facilities. In contrast to this latter process, little villas/farms survived that continued small-scale production. The owners of the villas with specialized or large-scale production were Roman senators, knights, and emerging, wealthy homines novi and libertii. After a while elite villa owners wished to establish their villas as quality homes that nurture the mind as well, where production has a lower priority. Villas existed in the city and also in the countryside, and high quality rural villas increasingly ensured urban convenience and offered a sophisticated aesthetic experience to their owners. These properties, with their interior and exterior architectural design, created an artificial landscape, and as a poetic metaphor the villa also appeared in literature.

KEYWORDS villa, luxury, production, literature, agriculture

DOI 10.14232/belv.2017.2.7

<https://doi.org/10.14232/belv.2017.2.7>

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article:

Ormos Bálint (2017): Haszonelvűség, esztétikum, moralitás. A római villa irodalmi képe történeti szemszögből. *Belvedere Meridionale* 29. évf. 2. sz. 109–132. pp

ISSN 1419-0222 (print)

ISSN 2064-5929 (online, pdf)

(Creative Commons) Nevezd meg! – Így add tovább! 4.0 (CC BY-SA 4.0)

(Creative Commons) Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0)

www.belvedere-meridionale.hu

Bevezetés

A római irodalom bővelkedik olyan megnyilatkozásokban, melyekben az írók és a költők a vidéki élet szépségeit ecsetelik. Ifjabb Plinius egyik levele¹ alapján ebben a kontextusban – úgy tűnik – a vidéki *villa* a pihenés, kikapcsolódás és öröm színhelye volt. A köztársaságkor végi és a császárkori eleji irodalmi források egy csoportja pedig azt sugallhatja, hogy a korabeli szerzők alig várták, hogy végre eljussanak vidékre, s ottani *villáikban* töltsék az idejüket.

A ránk maradt irodalmi források befutottabb és csiszoltabb íráskészséggel rendelkező szerzői gyakran szemléletes elragadtatással írtak *villáik* szépségéről. Ezzel a tevékenységgel a szerzők egyben társadalmi presztízst is kívánták hirdetni, vagy törekvésüket egy általuk favorizált társadalmi rétegbe. Az előbbi csoporttól azonban elkülöníthetünk további személyeket is. E halmaz szerzői, azaz a római mezőgazdasági szakírók az előbbiekkal ellentétben a termelés helyszínéként tekintettek a vidékre, s nem mellesleg a *villára*, ahol kemény szervezőmunka és biztos tudás alapján állították szolgálatba a földet, vizet, erdőt növényeivel és állataival együtt.²

Számukra³ – hangzatos kijelentéseik első olvasata alapján – egyenesen megvetendőnek számított, ha egy szabad római a kényelem szempontjait tartotta elsődlegesen szem előtt birtokán. Itt ugyanis nem a szabadidős tevékenység (*otium*), hanem a dolgozó és egyben hasznot hajtó termelés kellett, hogy domináljon. A gazdasági szakírók,⁴ akik a vállalkozói attitűdöt is képviselték a földbirtoklással kapcsolatban, dörgedelmes írásokban bizonygatták a vidéki földművelés morális elsőbbségét a városias kényelmű henyéléssel szemben. Még Ifjabb Plinius⁵ is – aki *villáira* mint az *otium* helyszíneire tekintett – megemlékezett azok gazdasági aspektusairól, illetve arról, hogy egy tevékeny római előkelő számára a városhoz köthető *negotium* elvileg előrébb való volt a vidéki *otiumnál*.

Társadalmi norma, egyéni igény és haszon. Ezeket a tényezőket érdemes megvizsgálni, mivel gyakorta kereszttezték egymást a római társadalom- és gazdaságtörténetben. Tanulságos, hogy utóbbi tényezők milyen formában jelentek meg a fentebb idézett szakírók és a korabeli moralisták műveiben. Feltehető az is, hogy a gazdasági szakírók és moralisták mellett a római költők (például: Vergilius, Tibullus, Ovidius, Horatius, Statius, Martialis) a vidékkel kapcsolatos táji ábrázolást, illetve a hozzá társított tevékenységeket és létesítményeket az eszméiknek rendelték alá, azaz a külső környezetet igazították ideáik világához. De vajon tényleg csak a fantázia termékei voltak a versben megörökített *villák*? A római költőknél ugyanis megfigyelhető a realitás megragadására való törekvés,⁶ azaz az általuk versbe foglalt *villák* több ponton kapcsolódhattak a valósághoz.

¹ Plin. *Ep.* 5.6.45–46.

² MARZANO 2007. 90–93.; POLLARD 2016. 334.

³ Cato *Agr. Praef.*; Col. *Praef.* 1.3–21; Plin. *Nat.* 18.4–24; Var. *r. r.* 3.1.

⁴ Varro csodás madárháza bemutatása mellett számon tartotta a Róma városi felvásárlási árakat a hizlalt galambok tekintetében, s tisztában volt azzal, hogy egy városi közebed, vagy egy diadalmenet révén fel lehetett verni az árakat a lakomákra küldendő rigók esetében. Lásd: Var. *r. r.* 3.5.8; 3.7.10. Vö. Plin. *Ep.* 5.6.11–12. Ifjabb Plinius figyelemmel kísérhette a közeli felvevő piacok kínálta lehetőségeket is, mivel megemlítette, hogy az etruriai birtoka mentén folyó Tiberis viszonylag hajózható volt, a környező birtokok (köztük valószínűleg saját birtokairól származó) terményeit ősszel és tavasszal hajóztatták le a folyón, feltehetőleg Róma felé. Ifjabb Pliniusnak a hajózható folyóval kapcsolatos kiemelése, s az ebben rejlő gazdasági érdekelttség/tájékozottság köthető Col.1.3.3–4. meglátásaihoz is. GRÜLL 2013. 84–85 megerősítette, hogy a Tiberis felső szakasza érinti az egykori Etruria, Campania és Sabinum termékeny területeit, melyeknek áruait a folyón szállították le Rómába, illetve a provinciák importtermékeit Ostiából és a fővárosból visszafelé irányba ezekre a területekre.

⁵ Plin. *Ep.* 3.1; 4.23; 7.25.

⁶ ADAMIK 2009. 25–26. Mindehhez érdemes hozzávenni Martialis is, aki egy kijelentése (Mart. 10.4.10.) szerint „emberszagú” verseket kívánt alkotni.

Az idealizálás és a tényleges szaktudás sajátos összekapcsolására jó példa Vergilius *Georgicája*,⁷ melyből Columella⁸ is előszeretettel idézett. Vergilius a nagyon is „földhözragadt” gazdálkodói feladatokat költői leleménnyel ünnepélyes keretek közé helyezte, s olyan írói kontextust hozott létre, melyben a köznapi tevékenységeket átvitt jelentésekkel ruházta fel. Megemlíthető még a *Moretum* című vers, melynek realisztikusan ható sorai⁹ mögül egy rabszolgát tartó és a piaci felvásárlási lehetőségeket szem előtt tartó „szerény” földműves lép elénk. Ez a vers utalhatott a falusiak már ismert megélhetési stratégiájára, a római társadalom ideáljára, továbbá kicsiben modellezhette a műveltebb és vagyonosabb olvasók számára a rabszolgatartó gazdálkodást.

Ebben a dolgozatban a Kr. e. 2. század második fele és a Kr. u. 2. század eleje közti válogatott és elemzett római szép- és tudományos irodalom, illetve a témával kapcsolatos vonatkozó szakirodalom alapján mutatom be az Itálián belüli *villákat*. Ez az összefoglalás egyben reflektálni kíván az irodalmi alkotás, mint lehetséges történelmi forrás szerepére is.

A villa

Havas, Maróti és Mielsch áttekintésében az intenzív mezőgazdasági művelésre való átállás – főleg a tőkeerős földbirtokosok révén – a 2. pun háború (Kr. e. 218–201) egyik következményeként is értelmezhető. A háború befejezése után közvetlenül Kr. e. 200-ban a római állam vezetése értékes, a Város közelében elterülő földeket utalt ki állami hitelezőknek. Az újdonsült tulajdonosoknak a soraiban kell keresni azokat a vállalkozó szellemű birtokosokat, akiknek érdeklődése később a specializált termelés felé fordult. A római–pun konfliktusokat követő további külső háborúskodások és belső polgárháborúk szintén hozzájárultak a földbirtokok koncentrációjához, ezen belül pedig a *villagazdaság* kialakulásához. A paraszti birtokok gazdái a megtermelt felesleget szintén piacra vitték és értékesítették, ugyanakkor a kisbirtokok termékkínálata mind mennyiségben, mind pedig változatosságban messze elmaradt a *villagazdaságban* előállított javaktól, melyhez a folyton háborúskodó parasztkatonák tönkremenetele is hozzájárult. A *villagazdaságokban* folytatott intenzív gazdálkodást már a karthágóiak is ismerték. Eljárásukat alkalmazták Szicíliában, melyet átvettek és egyben továbbfejlesztettek Itália gazdálkodói. A *villagazdaság* látványos felfejlődését a Kr. e. 2. században lezajlott földbirtok-koncentráció, illetve a rabszolgák tömegessé válása is elősegítette. A Kr. e. 2–1. századra pedig az önellátás mellett létrejött a tömegtermelés és a városias luxus diktálta igények kielégítése az Appennini-félszigeten.¹⁰

Társadalmi szempontból a fentebb említett tőkeerős földbirtokosok egyrészt a régi arisztokrácia soraiból, másrészt a feltörekvő katonai vagy hivatali „új emberek” köréből kerültek ki. A jövedelmező *villagazdaságok* első itáliai propagálója, Idősebb Cato maga is egy vállalkozó kedvű *homo novus* volt, akárcsak az eredetileg lovagi rangú Cicero. E két személy, mikor szuperlatívuszokban nyilatkozott a földművelésről, (mely hagyományos római erénynek számított) tette ezt azért is, hogy minél könnyebben beilleszkedhessen a nagy múltú és presztízsű szenatori elit körébe. Walker rámutatott arra, hogy a köztársaság belső válsága idején élt politikus hadvezérek, illetve a megalakuló *principatus* nem feltétlenül szavaztak bizalmat a Róma városából származó előkelőknek, s ez szintén hozzájárult az ambiciózus és tehetséges *homo novusok* feltörekvéséhez. A régi, nagy múltú előkelők sorait egyébként is megtizedelték a polgárháborúk és a proskripciók. A *princeps* ezért, mikor hozzálátott saját hivatalnoki és katonai tisztikarának a kialakításához, egyéb társadalmi rétegekhez fordult. E társadalmi csoportok képviselői már alacsonyabb rendű

⁷ Verg. G.

⁸ Col. 1.3.8, 1.4.4, 2.8.1, 2.9.12, 3.1.9, 7.1.3, 9.4.1.

⁹ Mor. 3, 31–32, 66, 79–83.

¹⁰ HAVAS 2007. 259., 261–263., 272.; MARÓTI 1981. 29–30.; MARÓTI 2007. 163., 271.; MIELSCH 1987. 9., 15.

itáliai és provinciabeli családokból származtak, s a felemelésük révén a lekötelezettségükre is számíthatott a császár. A gazdálkodói mellett katonai pályafutást is magáénak tudható Columella például Hispania Baetica nevű tartományából származott, ugyanakkor ő is beállt a régi erények védelmezőinek a sorába, hiszen maga is lovagrendű személy volt. Akadt arra is példa, hogy a felszabadított rabszolga¹¹ szintén bekapcsolódott a gazdasági termelésbe, s nagy vagyonra tett szert. A *liberti*, *homines novi*, és a provinciák feltörekvő lakossága alkotta azt az újgazdag réteget, melyet ugyan lenézett a régi birtokos arisztokrácia, de egyben kihívásként is értékelt a hagyományos társadalmi renddel és felfogással szemben. Utóbbiakat viszont a római intellektüelek kötelezőnek tartottak megvédeni értekezéseikben. Ezeknek az értekezéseknek pedig különös színezetet ad, ha szerzőjük (például Columella) társadalmi pozíciója átfedést mutat legalább két társadalmi besorolás között, mivel a szerző egyszerre reflektált művében¹² az újításra és a hagyományos normákra. Megemlíthető Horatius is, aki szintén hirdette az egyszerűség eszményét a *villával* kapcsolatban, ugyanakkor szerette a kényelmet is élvezni. Horatius nem melleleg egy felszabadított rabszolga fia volt, aki gondos nevelésben részesült s utóbb előkelő körök elismert költője lett.¹³

A régi előkelők és az újgazdagok egyaránt törekedtek arra, hogy kényelmes otthonként vagy jól menő gazdaságként funkcionáló *villáik* nagyobb városok, legfőképpen Róma vonzáskörzetében helyezkedjenek el az ottani felvevőpiacok, hivatali intézmények és társasági élet miatt. Az újabb kutatás szerint Rómán kívül az alábbi területeken voltak még elterjedtek az itáliai *villák*: az Appennini-félsziget nyugati partvidéke, azon belül is az Etruriától Campaniáig húzódó tengerparti vidékek a beljebb eső, szárazföldi részekkel, a szabin és albai magaslatokkal.¹⁴

A *villa* terminus¹⁵ – ahogy arra már fentebb történt utalás – többfunkciójú szerepe miatt a régi rómaiak számára is többértelmű volt. Varro¹⁶ már a Kr. e. 37 körül keletkezett munkájában szükségesnek tartotta, hogy különbséget tegyen egy Mars-mezőn álló, műalkotásokkal teli *villa*, illetve egy mezőgazdasági üzemként működő *villa* között, mely nélkülözte a művészi igényeket. A *villa* régebben a városfalak előtti ingatlanok számított, tehát a vidék tartozéka volt, ugyanis

¹¹ Plin. *Nat.* 14.49.

¹² Col. 1. Praef.13–14 összekapcsolta az ősi morált a férfias életvitellel, s olyan, a római történelemből jól ismert személyekhez kötötte őket, akik katonáskodtak, politikai szerepet vállaltak és földműveléssel is foglalkoztak életük során. S tették mindezt szerény, példamutató és az állam jólétét szolgáló formában. E három tevékenység gyakorlása egyben a római állam legfontosabb feladatai közé tartozott. Vö. Col. 1.4.4.; 1.8.15.; 3.3.8–14 hivatkozott ugyan a gazdálkodói irodalom tekintélyeire, viszont hangsúlyozta a kortárs és saját módszerét (mely eltérhetett a tekintélyek felfogásától) nemcsak az egyes haszonnövények jövedelmezősége, hanem a személyzettel történő bánásmód kapcsán is.

¹³ ADAMIK 2009. 188–189.; 318.; CHRISTMANN 1997. 85.; WALKER 2004. XX.

¹⁴ POLLARD 2016. 338.; SÁNDOR 2012. 82–83., 90. szerint a vagyonos római polgárok tavasszal elutaztak Rómából vidékre. A tavaszi időnyben a tengerparti *villák*, míg a nyári időszakban a hegyvidék kínálkozott kellemes tartózkodási helyszíneknek, s a polgárok ősszel költöztek vissza Rómába. A főváros közelsége egyaránt előnyös volt a termelő birtokosok és a politikusok számára.

¹⁵ MARZANO 2007. 92 felhívta a figyelmet Var. *r. r.* 1.2.14. szövegére, mely szerint a „termelést végző táj” fókuszpontjaként a *villa* mind a valóságban, mind pedig a róla alkotott elképzelésekben az a hely volt, ahol a termelő munka gyümölcsseit felhalmozták, tehát egy központ, ahová összegyűjtötték a vidék termését, hogy aztán a felhasználás függvényében szétosszák. Emiatt nem véletlen, hogy Varro egy olyan etimológiát vázolt fel, mely szerint a *villa* fogalma a *vehere*=viz, szállít igéből származott, mivel „a terményeket oda szállítják be és el”. Bár saját megjegyzése szerint a falusiak szóhasználata, a *vella* kapcsán arra a feltevésre jutott, hogy a *via*, az előbbi szóhasználat alapján: *veha* (út) kifejezésből is származtatható a *villa* terminus, éppen a vele összefüggő szállítmányozás miatt. Maróti 1981. 31–32 szemléletesnek, de egyben tévesnek minősítette ezt az etimológiát. A Kr. u. 7. sz.-i Isid. *Etym.* 15.13.2. meghatározása szerint a gazdaság (*villa*) a földszánt (*vallum*) kifejezésből eredt, mely olyan földhalom volt, ami a birtok határvonalainak a kijelölésére szolgált.

¹⁶ Var. *r. r.* 3.2.5.

a Kr. e. 2. század második fele előtt a *villát* inkább a paraszti életvitel lakó- és gazdasági létesítményeként értelmezték. A Kr. e. 1. században a *villa* fogalma összerosódhatott a városfalak előtt elterülő kertekkel (*horti*) is, melyek a városon kívüli, ideiglenes tartózkodást tették lehetővé. Ezek a kertek pedig lehettek annyira kiépítettek, mint a távolabb fekvő *villák*.¹⁷

Egy ilyen kiépített kertre lehet példa Ovidius ingatlana. Ovidius nem kívánt egy elszeparált vidéki birtokra visszavonulni, sőt még az *urbs* vonzáskörzetén belül is közel kívánt maradni a városhoz.¹⁸ Horatius Tibur környéki búvóhelye mellett így egy új alternatíva tűnt fel: egynapi járót a város szélére, mely magában foglalta a monden, élvezeteket habzsoló Ovidius „kiskertjét” (ami valójában egy kedélyes birtok lehetett, dísz- és piacra termelő kertekkel) a Rómát övező zöldterületeken. Alig öt kilométerre a fővárostól a Milvius-híd után, a *Via Flaminia* és a *Via Clodia* találkozásánál levő helyszín ugyanis az ott éjszakázás nélküli, kényelmes oda és visszautat kínálta Ovidius számára. 2000-ben azonosítani véltek egy Ovidius korabeli, fényűző mozaikpadlós épületet a költő *villájával*, melyet a *Pontusi levelek*¹⁹ egyik versében megjelölt helyszínen ástak ki. Cowen szerint azonban ez a létesítmény csak egy különálló része volt Ovidius *villájának*, s a konkrét *villaépületet* még nem sikerült azonosítani.²⁰

A *villa* városi vagy falusi jellege kapcsán érdemes Vitruviust is megemlíteni, aki építészeti témájú értekezésének hatodik könyvében²¹ feljegyezte, hogy vidéken is épültek városi stílusú házak. Vitruvius vidéki gazdaságnak tartotta a *villát*, ugyanakkor engedményt tett abban a tekintetben, hogyha a tulajdonos választékosabb kialakítást kívánt meg, akkor a *villa* építése követhette a városi házakra vonatkozó szimmetriákat.²² Az antik irodalomban fellelhető közlések alapján viszont tekinthetünk úgyis a *villára*, amely létesítmény alapvetően ellentétben állt a városi *domusszal*. A *villák* tipológia-kísérleteinél azonban látni fogjuk, hogy a vidéki *villa* és a városi *villa* jelentésköre is összekapcsolódhatott.²³

Havas *villával* kapcsolatos szócikke nem állított fel egymástól jól elhatárolható tipológiát a *villa*-típusú létesítményekkel szemben, mivel elsősorban gazdaságként²⁴ definiálta a *villát*, melyhez különféle gazdasági funkciójú épületek járultak. Ez a gazdaság rendelkezhetett lakrésszel, mely időnként túlsúlyba kerülhetett a termelő funkciójú gazdasági elemekkel szemben, aminek következtében a *villa* mezőgazdálkodást folytató jellege háttérbe szorulhatott, s fontosabbá vált a kényelmes ott tartózkodást biztosító szerepe.²⁵ Marzano hasonlóképp használta a *villa* fogalmát, azzal a különbséggel, hogy a kiépítettebb *villákat* egyértelműen a római elithez utalta, melynek körébe nemcsak a császárokat, szenátorokat vagy lovagokat értette, hanem mindazokat, akik valamilyen társadalmi, vagy pénzügyi erőforrás révén a római társadalom ranglétrájának magasabb fokain álltak.²⁶

¹⁷ HÖCKER 2002. 211.; MIELSCH 1987. 7.; ÜRÖGDI 1969. 49–50.

¹⁸ Ov. *Pont.* 1.8.33–34. „... majd meglátom a szép Városban a házamat ismét, / s házamból ismét városomat figyelem...” (Ford. Kartal Zsuzsa)

¹⁹ Ov. *Pont.* 1.8.41–44. „Vissza az elvesztett telket lelkem se kívánja, / Paelignum mezejét meg sose lássa szemem, / és fényövelő dombon kertem, ligetem, hol / Fláminius útját Clódia útja szeli.” (Ford. Kartal Zsuzsa) Ov. *Pont.* 1.8.45–50. Ovidius birtokán vetések és gyümölcsfák voltak megtalálhatóak. A költő Tomiban egy kiskerttel is megelégedett volna, hogy valamiképp visszaidézza a tovatűnt édent.

²⁰ COWAN 2016. 66–68.; OWEN 2000; WULFRAM 2011. 163, 165–166.

²¹ Vitr. 6.5.3.

²² Vitr. 6.6.5.

²³ POLLARD 2016. 331.

²⁴ POLLARD 2016. 330. pedig úgy vélte, hogy a *villát* alapvetően vidéki rezidenciaként kell értelmezni.

²⁵ HAVAS 2001. 461.

²⁶ MARZANO 2007. 9–10.

Robert a *villát* majorságnak tekintette, mely ingatlan helyet adhatott egy fényűző nyaralónak is a gazdasági létesítmények mellett. A vidéki birtok körüli teendőket rabszolgák látták el, s a birtokon folytatott termelőmunkát szintén rabszolgák, szabadjogállású idénymunkások vagy bérlők (*coloni*) végezték. Az egyre fontosabbá váló hivatali vagy katonai karrier miatt azonban a jómódú *villatulajdonosok* már nem tartózkodtak tartósan vidéki birtokaikon, holott a Kr. u. 1. században alkotó Columella²⁷ továbbra is a hosszabb vidéki megtelepedést, vagy a vidéki *villák* gyakori látogatását hangsúlyozta.

A *villa* egyre igényesebb kiépítettsége a hellenisztikus királyi nivót és életérzést hivatott kifejezni, azonban az effajta kialakítást a hivatalos társadalmi felfogás elítélte. Tényként kell azonban kezelni, hogy a Kr. e. 2. század második felétől a növekvő gazdasági és társadalmi jólét visszavonhatatlanul átalakította a tehetősebbek egykori vidéki tanyáit fényűző *villákká*.²⁸

A magyar diskurzusban Castiglione – Havastól eltérően – különbséget tett az egyes *villák* típusai között, így elválasztotta egymástól a *villa rusticát*, a *villa urbanát* és a *villa suburbanát*. Castiglione úgy vélte, hogy a Pompejiben feltárt *villaszerű* építmények kapcsán a *villa* mint fogalom, kettős funkció (termelés és kényelem) alapján definiálható. Jellemzésében szintén kiemelte a természet, a tájolás, a panoráma és a művészet meghatározó szerepét a fényűzőbb *villák* esetében.²⁹ Firnigl további típusokkal egészítette ki a *villákat* a funkció szempontjából, a *villa* terminust pedig gyűjtőfogalomként kezelte, mely egyszerre volt mezőgazdasági termelőegység és lakóhely.³⁰

Pollard szerint³¹ a *villa* kifejezésen a gazdaság épített részét értjük, nem pedig a birtok vagy a termőföld egészét, ennek ellenére a *villa* összekapcsolódott a birtokkal, s bár maguk az agrárszakírók is megpróbálták bizonyos elnevezésekkel különbséget tenni a *villa* egyes típusai között, az általános használatban ez közel sem lehetett ilyen következetes. Egy gazdasági jellegű birtok ugyanis magában foglalta a termőföldet, a személyzettel, a gazdasági felszereléssel, a lakó- és gazdasági célú *villaépületekkel*, haszonnövényekkel és haszonállatokkal, melyek külön-külön, de akár egyben is értéket képviseltek és részei voltak a termelői tevékenységnek. E pontnál indokolt Cicero Tirónak írt egyik levelét felidézni.³² Cicero említést tett a tusculumi *villájában* található virágoskertből származó haszonra. Marzano szerint Cicero úgy írt erről a *villabeli* kertről, mely jelentékeny tőkét jövedelmezett annak bérbeadásából, vagy termékeinek közvetlen eladásából. Mindebből pedig arra lehet következtetni, hogy a *villához* tartozó birtok (és egy meghatározott része: a virágoskert), továbbá a termékei külön is értékesíthetőek voltak, de a birtok és terményei összefüggésben álltak magával a *villával*. Cicero ebben a levelében ugyanis kiemelte, hogy melyik *villája* virágoskertjéről van szó.³³

Marzano szerint a *villák* akár szerényebb gazdaságok, akár az elit székhelyei voltak termelő vagy reprezentatív funkciókkal, igen fontos szerepet tölthettek be a római társadalomban, annak sajátos jelenségei voltak. A változó társadalmi, gazdasági és kulturális viszonyokon belül a *villák* rendszere – mint eszköz – részben hatással volt arra a folyamatra, ahogy Itália vidéki tájait és földjeit kiaknázták. Sőt, a *villa* még a morális, ideológiai, illetve filozófiai eszmecserek tárgyává

²⁷ Col. 1.2.1.

²⁸ ROBERT 2006. 137., 242., 254.

²⁹ CASTIGLIONE 1973. 78.; CASTIGLIONE 1979. 34.

³⁰ FIRNIGL 2012. 16.

³¹ POLLARD 2016. 331. ehhez idézte Cato Agr. 3.1, 2; 4.1. A *villát* a birtok kiterjedésével arányosan kellett kialakítani. Már Cato különbséget tett a *villa* gazdasági és urasági traktusa között, ahogy megtette Var. r. r. 1.13.6–7; 3.2.10. és Col. 1.6.1. is.

³² Cic. Fam. 16.18.

³³ MARZANO 2007. 74–75.

is válhatott. Felidézhetjük Ifjabb Plinius levelének egy részletét,³⁴ melyben a szerző rámutatott, hogy a *villának* milyen sokrétű kapcsolódási pontjai voltak a társadalommal és a gazdasággal. A rövid részlet elegendő ahhoz, hogy a levél kontextusában a *villa* összefüggésbe kerüljön a birtok lehetséges elhelyezkedésével, a tulajdonlás formájával, a birtok irányításának és termelékenységeinek gyakorlati tudnivalóival, vagy éppenséggel a római elit szokásaival. A *villák* rendszere – mindezek mellett – a köztársaság kori felfutástól kezdődően a római területiális expanzió társintézményének is számíthatott Itáliában, s később a provinciákban.³⁵

Marzano alapján érdemes megközelíteni Varro³⁶ különbségtevését egy másik szemszögből is, mely szerint Varro is megállapította, hogy még a kortársak között sem volt teljes megegyezés a *villa* fogalmának használatát illetően. Varro e megjegyzésével arra is rámutatott, hogy ez a típusú szembeállítás már utalt egy bizonyos rangsor meglétére a rómaiak *villával* kapcsolatos konstrukcióiban. Mindenesetre a különböző korszakokban élő és alkotó agrárszakírók és szépírók esetében is megfigyelhetők különbségek a *villával* kapcsolatos felfogásukban. A *villából* nyerhető profit pedig egyaránt számított földműves eredetűnek, vagy éppenséggel a hagyományos földművelői termelésen kívüli gazdasági nyereségnek, (például: hal- és peletenyésztés), de ezeken kívül intellektuális haszonnak is.³⁷ Érdemes ennek kapcsán visszautalni Ifjabb Pliniusra,³⁸ aki ha némileg felületesen, de érintette laurentumi *villája* gazdasági szerepkörét a művelt kikapcsolódást nyújtó érdeme mellett.

A modern kutatás több elnevezést is használ a *villák* funkcióbeli megkülönböztetésre: *villa rustica*, *villa urbana*, *pseudourbana*, *villa suburbana*, *villa maritima*, *villa publica*, *refugiumvillák otium-villa*.³⁹ Utóbbi tipológiát kérdőjelezi meg, s egyben alátámasztja a korábbi, Havas-féle meghatározásban a specializált osztályozás negligálását White és Witcher⁴⁰ eljárása is, mely szerint a funkció és a fekvés elé a régiót (például: Campaniát vagy Etruriát) helyezték mint besorolási kategória. E felfogás szerint az adott régió által megkülönböztetett *villa*-típusokról

³⁴ Plin. *Ep.* 3.19.1–4. „[...] Eladó egy birtokaimmal szomszédos [...] földdarab. [...] Egyesíthetném birtokaimat; [...] így mindkettőt [...] egy költséggel meglátogathatom; egy jószágigazgatóval s szinte ugyanazzal az intézőkkel irányíthatom; az egyik lakóházat kényelmesen berendezhetem, a másikat csak fenn kell tartanom. Számításba jön még itt a berendezés költsége, a házi személyzet, kertészek, kézművesek bére, de még a vadászfelszerelés is. [...] Ezzel szemben aggaszt, hogy nem megmondhatlan-e ilyen nagy értékű birtokot ugyanannak az éghajlatnak, ugyanazon véletlen eshetőségeknek kitenni. Biztosabbnak látszik a szerencse szeszélyét a jószágok felaprózásával próbára tenni. Sok gyönyörűséget is okoz a táj és az éghajlat váltogatása és a birtokról birtokra való bolyongás is.” (Ford. Muraközy Gyula)

³⁵ MARZANO 2007. IX, 1–2.

³⁶ Var. *r. r.* 3.2.

³⁷ MARZANO 2007. 3., 7. POLLARD 2016. 342. felhívta a figyelmet Ifjabb Plinius két levelének szöveg helyeire (Plin. *Ep.* 2.2.17., 13., 15., 28.; 4.6.1–2.), melyek szerint laurentumi *villája* bizonyos termékekből (például: tej) nem szorult behozatalra, volt zöldegyes kert, borrhaktár és gabonátároló is. Ifjabb Plinius szerint laurentumi *villája* nem számított gazdasági egységnek, mégis ezt tartotta a legtöbb hasznot hajtó ingatlanának, mivel itt adhatta át magát a termékeny intellektuális tanulmányoknak.

³⁸ Plin. *Ep.* 2.2.17., 13., 15., 28.; 4.6.

³⁹ Lásd: ACKERMAN 1985. 35–61.; FIRNIGL 2012. 17.; HÖCKER 2002. 210–221.; KRAUSE 1965. 1199–1205.; MCKAY 1980. 95–127.; MIELSCH 1987. 7–8.; POLLARD 2016. 330–355.; WITCHER 2006. 97–98., 102., 115., 117–118.

⁴⁰ WHITE 1970. 434. a földrajzi csoportosításon belül felhasználta és kiegészítette Rostovtzeff funkciószempontú osztályozását a campaniai *villák* kapcsán. 1. csoport: *villák* tartósan ott székelő tulajdonossal, *vilicusszal* és rabszolgákkal, 2. csoport: *villák* időlegesen ott tartózkodó tulajdonossal, 3. csoport: olaj-, vagy bortermelő üzemek, 4. csoport: olyan ingatlan, mely esetében az épület történet legkésőbbi szakaszára koncentrált a kutatás, például Pompeji *villái* kapcsán. Vö. WITCHER 2006. 90., 111–112.

beszélhetünk, másfelől egy *villa* építéstörténetének szakaszolása sem teheti mindig lehetővé, hogy a *villát* egyetlen kategóriába sorolja a mindenkori kutatás.⁴¹

A korábban már említett kiterjedtebb birtokoknak a Kr. e. 2. században történő elterjedése ellenére az önálló kisbirtokok független formában, vagy nagyobb birtokok bérparcelláiként egyaránt fennmaradtak a császárkorban.⁴² A Nápolyi-öböltől beljebb haladva a kutatások számos kisebb *villa*, illetőleg majorság egykori létét mutatták ki, mely *villák* jobban megőrizték mezőgazdasági jellegüket, ami alapján *villa rusticáknak* is lehet őket tartani, s egy részük valószínűleg a nagy, part menti *villákhoz* tartozott.⁴³

A *villa rustica* Columella számára azonban a *villának* csak egyik részét jelentette, mégpedig a gazdasági udvart, a hozzá tartozó termelő és feldolgozó egységekkel.⁴⁴ Megjegyzendő, hogy a modern szakirodalom kezdte el bizonyos *villa*-típusú létesítményeket a *villa rustica* terminussal illetni. Ezek a *villák* (melyek jól kiépített majorságoknak, azaz *villagazdaságoknak* tekinthetők) inkább a gazdasági termelésre (gabona-, olajbogyó- és szőlőtermesztésre, állattenyésztésre, s az ezekből előállítható késztermékekre, például: olaj, bor, hús, tojás, tejtermékek) rendezkedtek be, s nélkülöztek a túlzott mértékben kiépített rezidenciális részt.⁴⁵ A korai időszakban ezért jobbra a vidéki gazdaság szerepét töltötte be a *villa rustica*, mely a városi ház párjaként szolgált a tehetősebbek számára, akik a Rómát közvetlenül határoló környéken rendezték be gazdaságaikat. A *villa rusticák* többnyire egyetlen kompakt épületből álltak, melynek magját egy udvar képezte, s az udvarról nyíltak a különféle helyiségek. A *villa rusticák* esetében a lakó-, háló- és reprezentációs helyiségek rendszerint az alaprajz kevesebb, mint a harmadát foglalhatták el, amennyiben a *villa* gazdasági szerepköre volt túlsúlyban. Egyszerűbb *villa*-típusú majorságok és reprezentatív gazdaságok tehát egyszerre léteztek egymás mellett. A *villa rusticák* az ún. piacorientált mezőgazdasági áruterelésre rendezkedtek be, s egyaránt alkalmaztak rabszolga állapotú és szabad jogállású munkaerőt.⁴⁶

⁴¹ CARO 2005. 382. példának okáért az Oplontisban feltárt és a Poppaea *gensnek* tulajdonított *villa* területe a Kr. e. 1. századot megelőzően inkább egy préházal rendelkező gazdaságnak adhatott helyet, melyhez olajfaliget járult. A Kr. e. 1. századot követően, de különösen a Iulius–Claudius-dinasztia uralkodása alatt a folyamatos építkezések hatására viszont egy reprezentatív, fényűző *villává* vált. CAROLIS 2005. 314.; MCKAY 1984. 102.; NAPPO 1998. 152. alapján idézhető egy másik példa is, a pompeji *Misztérium-villa*. Bizonyos datálásokkal szemben, melyek szerint a *Misztérium-villa* története a Kr. e. 2. században vette kezdetét, más besorolás a Kr. e. 3. század legvége és a Flavius-korszak között vázolta fel a *villa* építéstörténetét, s hat különböző szakaszt különített el. Eszerint a *villa* történetének korai szakaszában a gazdasági jelleg volt meghatározó. A *villa* valószínűleg Kr. e. 80 után vált egy elegáns elővárosi *villává* (*villa suburbana*), ráadásul a Iulius–Claudius-dinasztia korában egyre fényűzőbb lett a kialakítása, s egyben paraszti jellegű lakóhelyeket is létesítettek a területén, és egy második emeletet húztak a *vestibulum* fölé az állandó személyzet elhelyezése érdekében. Kr. u. 62-t követően azonban a *villa* elveszteni látszott reprezentatív szerepét, s mindinkább mezőgazdasági vállalkozásnak, egy borgazdaságnak adta át a helyét. Mindebből látható, érdemes az épület vagy épületek építéstörténetét is felállítani, s ezt követően megvizsgálni, hogy adott szakasszal összefüggő létesítmények funkciójuk, kidolgozottságuk, vagy éppen fekvésük és a távolabbi területekkel, esetleg településekkel való kapcsolatuk alapján, milyen szerepet (gazdasági vagy rezidenciális) biztosítottak a *villának*.

⁴² WHITE 1970. 387.

⁴³ POLLARD 2016. 337–338.

⁴⁴ Col. I.6.1.

⁴⁵ POLLARD 2016. 331.

⁴⁶ FIRNIGL 2012. 16–17.; HÖCKER 2002. 213.; MARÓTI 1981. 23–137. CASTIGLIONE 1973. 80. a gragnanói *villát* egy termelő gazdaság alaptípusaként kívánta jellemezni, azonban a boscorealei *Villa della Pisanello* kapcsán, melyet *villa rusticának* tartott, kiderült, hogy egy *villa rusticában* sem volt egyeduralgó a gazdasági sze-

A *villa urbana* fogalma – az előbbiekből következőleg – Columella mintagazdaságában a létesítmény egy másik szekcióját jelentette, mégpedig a tulajdonos igényesebben berendezett lakóépületét.⁴⁷ Vitruvius, illetve Ackerman, Firnigl, Krause és McGeough alapján a *villa urbana* elnevezés mint a vidéki birtok tartozéka a városi házra is vonatkozott, mely *villaként* lett kialakítva, bizonyos vidéki tartozékok nélkül.⁴⁸

A *villa suburbana* terminusát Krause⁴⁹ az elővárosi *villával* azonosította. Ackerman és Firnigl alapján pedig olyan *villaként* határozható meg, melyet nem mezőgazdasági termelésre rendeztek be, hanem a város közelében történő visszavonulásra vagy pihenésre.⁵⁰ A *villa suburbana* helyzete azonban ennél összetettebb. Cato és Columella egyaránt beszámoltak a *fundus suburbanus*ról,⁵¹ melyen olyan naturáliákat termeltek, melyeket könnyedén lehetett értékesíteni a városi piacon, emiatt gazdasági jelentőségük kiemelt volt a városok előterében.⁵² Catullus azonban csupán pihenőhelyként tekintett az elővárosi *villájára*.⁵³ Ifjabb Plinius egy levele⁵⁴ viszont arról tájékoztatott, hogy az elővárosnak számító területen álló *villa* nem csupán a békés pihenést szolgálta, hanem gazdasággal, vagy akár szőlőültetvénnyel is rendelkezett. A levélből szintén kiderült, hogy a tulajdonos döntésén múlt, hogy a kényelmet, vagy a termelést részesítette előnyben ezzel a fajta *villával* kapcsolatban. Firnigl a *villa pseudourbanát* azonosította ezzel a típusú ingatlannal, mely ugyan vidéki létesítménynek számított, de része volt a földbirtoknak, kialakítása azonban az igényes városi *domushoz* közelített.⁵⁵

A *villa imperialis*, azaz a császári *villa* lehetett akár egy komplett palotakomplexum is: ilyen volt Tiberius *villája*, a *Villa Iovis* Capri szigetén, vagy Hadrianus impozáns *villája* Tiburban.⁵⁶ A *villa maritima* jellemzésében utalhatunk Varro megjegyzésére,⁵⁷ mely szerint a tengerparti gazdaságok inkább költséges haltenyésztő telepek voltak.⁵⁸ Marzano, Pollard és Sándor azonban már árnyaltabban közelítette meg ezt az *villa*-típust. A Kr. e. 2. században intenzív *villa*-építkezés vette kezdetét a Nápolyi-öböl térségében, melynek katalizátora maga a római elit volt. Strabón,⁵⁹ a térség ültetvényekkel és lakóházakkal (melyek lehettek akár *villák* tartozékai is) való beépítettsége okán az egész Nápolyi-öblöt egy összefüggő városként jellemezte. A császárkorban azonban nem csupán a Nápolyi-öböl volt közkedvelt építkezési helyszín, hanem a latiumi Laurentum partvidéke is. Ifjabb Plinius szerint⁶⁰ ugyanis a partvidéket *villasorok* szegélyezték. Egyes szerzőknél a part menti *villák* a hivalkodó fényűzés és pazarló életmód helyszíneiként

repekör. Mindezt bizonyítja az a nagy értékű ezüstkészlet, mely a *villa* fényűzőbb és kifinomultabb felszerelése volt a gazdasági szerszámok mellett.

⁴⁷ Col. 1.6.1. és 1.6.9. megkülönböztetett egy harmadik részleget is. Nála a *villa fructuaria* elnevezés a gazdaság tárolóegységeit fedte.

⁴⁸ ACKERMAN 1985. 42.; FIRNIGL 2012. 17.; KRAUSE 1965. 1200.; MCGEOUGH 2004. 226.; Vitruv. 6.5.3.

⁴⁹ KRAUSE 1965. 1202.

⁵⁰ FIRNIGL 2013. 17–18.; ACKERMAN 1985. 42.

⁵¹ Vö. HOFFMANN 2014. 86., 107. és MARÓTI 1980. 231–239.

⁵² Cato Agr. 7–8.; Col. 3.2.1.

⁵³ Catul. 44.

⁵⁴ Plin. Ep. 1.24.

⁵⁵ FIRNIGL 2012. 17–18.

⁵⁶ HÖCKER 2002. 211.; MIELSCH 1987. 142–147., 149–151.

⁵⁷ Var. r. r. 3.17.2.

⁵⁸ MIELSCH 1987. 96.

⁵⁹ Strab. 5.4.8. Vö. Plut. Lucullus 39. szerint az egykori hadvezér valóságos *villanegyeddal* rendelkezett ebben a térségben.

⁶⁰ Plin. Ep. 2.17.

jelentek meg. A *villa maritima*⁶¹ emiatt az extravagancia és a kicsapongás szimbóluma lett, ellentétben a *villa rusticával*, mely az elit számára helyénvaló mezőgazdasági vállalkozásnak számított, amennyiben részt vettek a földművelői és állattenyésztői tevékenységben. Varro és Columella⁶² szintén kiemelték, hogy ezek a part menti *villák* a fényűző életmód mellett gazdasági tevékenységnek is helyet adtak. Varro⁶³ habár az elit halgazdaságaiként tekintett ezekre *villákra*, másrészt megjegyezte, hogy a haltenyésztésből származó haszonnál is értékesebb volt a *villa* felszereltsége, például: a haltározók (*piscinae*). Marzano arra is rámutatott, hogy ezek a típusú *villák* a haltenyésztés mellett folytathattak mezőgazdasági tevékenységet, s ugyanúgy foglalkozhattak agyagáruval és kőfejtéssel is.⁶⁴

A *villa publica* út menti fogadóként működött, míg a *refugiumvillák* már a késő római kor felé mutatnak, mivel a barbár betörések miatt a védelmi szerepet szem előtt tartva alakították ki őket.⁶⁵

Az *otium-villa*,⁶⁶ azaz leginkább a kikapcsolódásnak és gyönyörködtesnek szentelt *villa* konstrukciója Ifjabb Plinius két *villa*-levele,⁶⁷ illetve építészeti és a kulturális motívumok alapján alkotható meg. Ez az épülettípus sokoldalú építészeti elemekből összeállított létesítmény volt, s emelvények és alépítmények, nem ritkán mesterségesen létrehozott, a hegyoldalakon, tópartokon, sziklákon vagy tengerpartokon létesített teraszok és panorámafekvés révén vált a táj meghatározó elemévé. A tájolással, illetve az egyéb építészeti eljárásokkal pedig a tájat is átfogó módon integrálták az építménybe, melyet építészetiileg bekeretezett, a táj lényeges pontjaira irányított látómezőkkel értek el. A külső táj, a belső falfelületeket fedő, gyakran illuzionisztikus stílusú falfestmények révén (melyek egyfajta fokozó szerepet töltek be) már a zárt térben eggyé válhatott magával az épülettel. A *villában* található képi közvetítők továbbvezették a táj képét az épületen belül, s a perspektivikus elrendezésű, a környező természetet többé-kevésbé imitáló kertekkel, továbbá a szabályozott medrű patakokkal, mesterséges dombokkal, tavakkal, barlangokkal vagy teraszokkal újjáértelmezték a tájat és a természetet a *villa* területén belül. A római alapelv, azaz a természet kultúra által való meghódítása az *otium-villa* esetében így kiterjedt formában manifesztálódott.⁶⁸

⁶¹ MARZANO 2007. 16, 38–46. rugalmasan kezelte a *villa maritima* fogalmát, emiatt ebbe a kategóriába beleértett minden olyan *villát*, mely közel feküdt a tengerhez. Építészeti szempontból azonban összefoglalta, hogy mely létesítmények tartozhattak a *villa maritimához*. E *villákhoz* általában haltározókat (*piscinae*), kikötőt vagy dokkot, fürdőt, gazdasági részt (*pars rustica*), építettek, mely lehetett a teljes komplexum integráns része, vagy attól leválasztott, és a beljebb eső területeken levő gazdasági egység, amely a tengerparthoz közelebb eső térségek, például Fundi olíva- és szőlőtermését dolgozta fel. Utóbbi esetben a *pars urbana* továbbra is a tengerparti épület része maradt.

⁶² Col. 8.16.3–6.; Var. r. r. 3.17.2.

⁶³ Var. r. r. 3.17.2.; 3.17.3.

⁶⁴ MARZANO 2007. 13–14.; POLLARD 2016. 337.; SÁNDOR 2012. 83.

⁶⁵ FIRNIGL 2012. 17.

⁶⁶ ROBERT 2006. 243–244. rámutatott arra, hogy az *otium* nem csupán az intellektuális tevékenységek folytatását jelentette. Az írás, olvasás, vagy eszmecsere kiegészült fürdőzéssel, sportolással, halászáttal, vadászattal, fogadásokkal és lakomákkal is.

⁶⁷ Plin. *Ep.* 2.17.; 5.6.

⁶⁸ HÖCKER 2002. 216–218. Vö. ROBERT 2006. 254. SÁNDOR 2012. 143–145. szerint a rómaiak kedvelték a természeti környezetet, de nem eredeti vad alakjában, hanem az igényeikhez szabottan, domesztikált formában, azaz békés, kifinomult arkádiai díszletként. MIELSCH 1987. 40. és NAPPO 1998. 152–157. alapján a fényűző *villa* belső és külső elrendezésével nemcsak a környező táj képét foghatták be, hanem a belső terekbe továbbírányíthatták a tekintetet, sőt, kifelé is vezethették azt. A *Misztérium-villát* például egy mesterséges pódiumra helyezték az egykori építetők. Az épület egész alaprajzát szimmetrikusan tervezték meg: a belépő a *vestibulumból* a

Mindemellett az *otium*-típusú *villa* esetleges gazdasági szerepköre révén egy mezőgazdasági termelést folytató birtoknak is a középpontja lehetett. Plinius etruriai birtokának⁶⁹ táját hegyek – rajtuk kitermelésre váró erdőkkel – határolták, melyekben sok vad élt. A környező lejtőkre szőlősorok futottak fel, voltak rétek, bővizű patakok, s a közelben folyt a Tiberis. A *villa* belterületén különféle dísznövények, gyümölcsfák, szőlők nőttek, volt halastó, és a környező tájat szántóföldek és legelők tették teljessé. A paraszti-földműves szerepkör mégis visszaszorult, s az *otiumnak* alárendelt épületkialakítás és az ennek megfelelő építészeti elemek és szabadidős tevékenységek domináltak. A gazdaságilag szükségszerű üzemi létesítmények elkülönítve helyezkedtek el a *villa* reprezentatív magjától. A minden elképzelhető díszítménnyel (műgyűjtemény, fényűző falfestészet, gazdag lakberendezés, értékes edények, reprezentatív könyvtár stb.), illetve egyéb extravagáns létesítményekkel (például Baiae-ben, vagy Sperlongában) ellátott *villa* egyben programszerűen utalt az elit képszerű elképzeléseire a beépített, vagy a művelés alá vett táj kialakításával kapcsolatban.⁷⁰ Az *otiumra* berendezett *villa* kedvelt elterjedési helyszínének számított mindenekelőtt a Róma körüli dombság (mely azonban egy napi útra elérhető maradt) környéke, távolabb Latium és Campania déli részének partjai, valamint a nagyobb északi és közép-itáliai tavak partvidékei.⁷¹ Amennyire a jólét és a személyi státusz kifejezőjének számított a kiépített *villa*, mely „civilizálta” a természetet, ugyanúgy megbotránkozást keltett a moralisták részéről, akik a természet elferdítését és zsarnokságot vizionáltak ezekkel a *villákkal* és tulajdonosaikkal kapcsolatban.⁷²

Spivey megállapította, hogy az antik falfestészet az ún. *trompe-l'oeil* (rövidülésben való ábrázolás optikai csalódása) technikája révén manipulálta az emberi tekintetet, illetve a megfestett, s valóságosnak láttatni kívánt természetet. Az Augustus-kori falfestészet egyfajta „szakrális-idilli” Árkádiát jelenített meg, mely zöldellő menedéket láttatott a városi ember számára, ugyanakkor jámborságra is intett. Augustus feleségének, Liviának a Róma közelében elterülő *villája* ebédlőjét egykor impozáns falfestmény díszítette. A fennmaradt kép egy buja kertet ábrázol, egy „tökéletesített” természeti látképet, melyben különböző tenyészidejű növények egyszerre hoztak virágot és gyümölcsöt, s a növények között eltérő költözési idejű madarak repkedtek. E „természeti” képben megszűntek az évszakok, mintegy időtlenné és végtelenné téve a bőséges, áldott termékenységet. A kép így hatásosan fejezhette ki azt az idilli és prosperáló békét, melyet Augustus hozott létre.⁷³

peristylumon keresztül elláthatott a nagyméretű *atrium* hátsó faláig. A teraszos kiképzés mindenekelőtt azt szolgálta, hogy az épület nyugati részét megemelje, hogy a *tablinumból* és az ezzel szomszédos helyiségekből való kilátást kifelé szabaddá tegye. A *villát* úgy alakították ki, hogy remek kilátása volt a tengerre: a szemlélődő a Sorrentói-félsziget hegyeitől egészen Capri szigetéig végigpásztázhatta a tengeri panorámát. A Kr. e. I. század elején egy *exedrát* is építettek a *tablinum* elé, mely egyfajta kilátó helyiségként szolgált.

⁶⁹ Plin. *Ep.* 5.6.1–36.

⁷⁰ POLLARD 2016. 342. felhívta a figyelmet az alábbi szöveghelyekre. Var. *r. r.* 1.2.10 szerint Lucullus (Kr. e. 109–59/56) a tusculumi és Nápoly-öböl *villáiban* képtárakat létesített. Plin. *Ep.* 3.7.8. megemlékezett arról, hogy Silius Italicus (kb. Kr. u. 25–100) író, szónok és politikus több campaniai *villát* is birtokolt, melyekben nagyszámú könyvet, szobrot és mellképet halmozott fel. CASTIGLIONE 191–195.; POLLARD 2016. 342., 344. és SZEKERES 2012. 58–59. összjegyzése szerint a herculaneumi *Papirusz-villa* egykori berendezése, falfestményei, építészeti megoldásai, stukkódíszei, szoborgyűjteménye, kertjei és könyvtára egyedülálló betekintést nyújtanak az elit *villabeli* felszereltségére. A *villa* elővárosi, a tengerpart mentén fekvő ingatlan volt. A teraszos kiképzéssel magát a *villát* is hozzáillesztették a helyszín természetes topográfiájához.

⁷¹ CARO 2005. 379.; MARZANO 2007. 83–84., 95.

⁷² MARZANO 2007. 30–31.

⁷³ SPIVEY 2006. 135–137., 157.; SPENCER 2010. 156, 159–161. többféle értelmezést is adott a Livia ebédlőjét díszítő falfestménnyel kapcsolatban. Ez a tabló a propagandisztikus szerep mellett a korszakban egyre elterjedtebbé

Villa-kultúra

Marzano, Mielsch és Newlands megállapításai alapján a Kr. e. 2. századra tehető a *villa* fogalmában bekövetkező eszmei váltás, melynek következtében a *villa* többé nem pusztán gazdasági egységnek számított. Ezt a váltást egyrészt Scipio Africanushoz kötötték, aki Kr. e. 184-ben politikai kegyvesztettsége miatt vonult vissza a campaniai partvidéken, Liternumban levő *villájába*, s mindehhez hozzávehetjük még a városi kultúra, a városias luxus mind nagyobb térhódítását is a vidéki *villákban*.⁷⁴

Seneca két levele alapján a *villa* a morális eszmefuttatás tárgya és kifejezőeszköze. Egyik levelében⁷⁵ leírta, hogyan látogatta meg Scipio *villáját*, s írásában csupán futólag említette meg, hogy a *villához* tartozott egy fallal kerített erdő, egy nagy víztározó, továbbá bástyák. Ezek után rátért Scipio kamra nagyságú, félhomályos fürdőszobájának a részletes jellemzésére. A

váló botanikai kézikönyvek festett katalógusa is lehetett, egy olyan katalógusé, melyben a tudományos megközelítés átviitt értelemben kapcsolódott össze a nem mezőgazdasági célra természetű növények divatjával. Más szemszögből viszont a falfestmény sematikusan ábrázolta a természet átláthatatlan sokfélesége és a rómaiak rendszerező kedve közt feszülő ellentétet. A helyiség és képei által alkotott három zóna: a szoba, a buja kert és a sétatút egy olyan folyamatra utalt, mely a központi, társadalmi rendből kiindulva abban a világban ért célt, melyben a Természet látszólag magához ragadta az irányítást. A festett kert – az ábrázolt növények révén – Dionüosz/Bacchus tiszteletére szintén felhívhatta a figyelmet, mindemellett a megfestett növények és madarak szerepeltetése akár természetes hangeffektusokat (növények suhogása, madárcsicsergés) is felidézhetett, persze a *villa* ebédlőjében zajló társasági vagy magáneseeménytől függően. CARO 2005. 386. szerint az oplontisi *villa* kapcsán pedig érdemes felhívni a figyelmet arra, hogy a díszkertek létesítése és karbantartása külön mesterségnek számított a rómaiaknál. A geometrikus alakzatokat magában foglaló kert, a nyírott bokrokkal és fákkal, s a közékük helyezett lugasokkal élő műalkotásnak számítottak (*opus topiarium*), így az épület és a növényzet architektonikus egységet alkotott. Az oplontisi *villa* egyik építész a tengeri panoráma ellensúlyozására ösvénnyel kapcsolta össze a középső épületrész szárnyát a kerttel, majd az udvar ablakain és a kapuzat oszlopközein élvezetes látványba vezette a szemlélődő tekinteteket. Ebben a kertben szintén képviseltették magukat a nyírott és megformázott sövények, a fák pedig sétatutakat határoltak el, szobrok hátteréül szolgáltak, vagy oszlopcarnokot imitáltak, melyet a távoli hegyvidék látványa koronázott meg. Marzano 2007. 98–99. alapján a *villák* kertjei nem csupán műalkotások és filozófiai elmélgedések színhelyeül szolgáltak, hanem szimbolikusan utaltak a tulajdonos társadalomban betöltött helyére és önreprezentációjára is, ugyanakkor a *villákban* léteztek gazdasági célból fenntartott zöldeges- és gyümölcsöskertek is. Cic. *Dom.* 24.62 indulatosan idézte fel, hogy száműzetése alatt elkobozták és lerombolták az ingatlanait. Mindamelllett arra is kitért, hogy Aulus Gabinius, aki Kr. e. 58-ban *consul* volt, nem csupán ingóságokat és díszítőelemeket vitetett át saját, Ciceróval szomszédos *villájába* Tusculumban, hanem még fákat is. Ez a megjegyzés pedig nem csupán túlzás vagy retorikai fokozás. Hasonlóan, ahogy a *villát* megfosztották minden értékétől, azaz bútoroktól, műtárgyaktól és mindentől, ami beletartozhatott az *instrumentum* fogalmába, úgy a kertet is megszabadították fáitól. Egy ilyen tettnek azonban egyéb magyarázata is van annál, hogy Cicero ellenségeinek csupán az volt a vágya, hogy mindent elpusztítsanak, ami hozzá tartozott, vagy a közéletben betöltött szerepére utalt. Mindezt gyakorlati megfontolásból is tették. A fáknak ugyanis idő kellett a növekedéshez és mivel utóbbi esetben gyümölcsfákról vagy dísznövényekről, például platánfákról volt szó, eltulajdonításuk egyszerűbbnek tetszett fiatal fácskák ültetésénél, illetve a várakozásnál, amíg a fiatal fák elérik a megfelelő magasságot és gyümölcsöt hoznak. Cicero tusculanumi kertjében levő fáknak így ugyanaz volt a jelentőségük, mint a Palatinuson álló házából elvitt márványoszlopoknak. A *villák* díszkertjeinek fái egyben ritka és egzotikus fajták is lehettek. A Kr. e. 1. század – többek között – az újonnan meghódított területekről származó fák itáliai meghonosításának időszaka is volt. Ilyen fafajták voltak a barack, cseresznye vagy citromfa. Ezeket a fajtákat a keleti hadjáratokról visszatérő győztes hadvezérek hozták magukkal. Még a császárkorban is erős volt az érdeklődés a *villák* kertjeibe ültetendő ritka fafajták iránt. Plin. *Nat.* 15.83 szerint Lucius Vitellius, Vitellius császár apja, syriai helytartósága idején fügefák egzotikus fajtáit gyűjtötte össze albai birtoka számára.

⁷⁴ MARZANO 2007. 85., 87., 91.; MIELSCH 1987. 7., 37.; NEWLANDS 2004. 122–123. Lásd még: Liv. 38.52.1.

⁷⁵ Sen. *Ep.* 86.1–13.

levél egyharmad része ennek a szegényes helyiségnek a leírásával, második harmada a korabeli, hivalkodóan kialakított fürdőknek a jellemzésével, végül pedig a múltbeli személyek szerény hozzáállása és a kortársak túlfinomodott igényességének a szembeállításával folytatódott. A levél kapcsán érdemes elgondolkozni azon, hogy Seneca milyen kevés mondandót szánt a *villa* többi részének a leírására. Nem tudható biztosan, hogy Scipio halála (Kr. e. 183) és Seneca saját kora között mennyire alakították át a *villát*.⁷⁶ Mindazonáltal Suetonius közléseiből⁷⁷ tudjuk, hogy nem volt ismeretlen a rómaiak számára, hogy egy-egy fontosabb személyiség otthonát úgy őrizték meg az utókornak, ahogyan az illető után maradt halálát követően. Ez a tény és Seneca megfogalmazása, ahogy az egész épületkomplexumot Scipio *villájának* tartotta, megengedi azt a következtetést, hogy Seneca Scipio otthonát annak viszonylagos érintetlenségében láthatta még, emiatt ronthatott volna a Luciusnak szánt filozófiai-etikai lecke hatásfokán, ha Seneca leírásából az derül ki, hogy Scipio visszavonultságában tekintélyes és igényesen kialakított birtokkal rendelkezett. Másik levele⁷⁸ szerint Servilius Vatia, egy *praetori* tisztséget betöltött személy házáat is megtekintette egy alkalommal Baiae mellett. Seneca felidézte, hogy a római közvélemény akkoriban irigyelte Vatiát, amikor a Tiberius alatt elkövetett túlkapasok idején ő megengedhette magának, hogy visszavonuljon vidéki *villájába* és a nyugodt életnek szentelhesse magát. Seneca azonban úgy gondolta, hogy Vatia inkább eltemette magát *villájában*, ideje pedig jórészt haszontalanul telt. Meggyőződése szerint ugyanis a megelégedett nyugalom egyedül a bölcsnek juthatott osztályrészül.

Scipio korát követően a *villa* mindinkább összekapcsolódott az *otiummal*, azaz a kényelmes étellel és szabadidővel. Az eredetileg földművelésre berendezett gazdaságban pedig egyre inkább feltűntek a választékosabb termelőegységek,⁷⁹ vagy olyan létesítmények, amelyek már nem a gazdasági, hanem az intellektuális értelemben vett „termelést” segítették elő, utóbbiak így egyaránt szolgálták az egyéni élvezetet és hatásosan fitogtatták a tulajdonos jólétét, befolyását és műveltségét. A vidéki ház mint helyszín az elit számára emiatt lassanként kezdett elválni eredeti, mezőgazdasági kontextusától. Ugyan maradtak fenn egyszerűbb, s inkább gazdasági jellegű *villák* is, de a tehetősebbek – ha módjukban állt – igyekeztek kedélyes vidéki otthonokat berendezni. A római jogban⁸⁰ azonban idővel megjelent a *praedium voluptarium* fogalma, mely a pusztán „élvezeti” birtok elnevezését fedte.

⁷⁶ MIELSCH 1987. 37.

⁷⁷ Suet. *Aug.* 6. „A helyet, ahol nevelkedett, nagyszülei birtokán, Velitraeben, még ma is mutogatják; nagyon kicsi helyiség, olyan, mint valami éléskamra; a szomszédságban azt beszéljük, hogy ott is született. Szentégtörésnek tartják, ha oda bárki szükségtelenül és tisztátlanul belép, és régtől fogva hiszik, hogy ha valaki vakmerően mégis bemegy a helyiségbe, azt rémület és borzalom rettentí vissza; [...]” (Ford. Kis Ferencné) Suet. *Vesp.* 2. „Vespasianus Sabinumban született, Reatétól északra, egy Phalacrine nevű kicsiny faluban, [...] atyai nagyanyja, Tertulla nevelte csoái birtokán. Ezért a helyet, ahol bölcsője ringott, még császár korában is gyakran felkereste, a *villát* pontosan úgy őrizte meg, eredeti alakjában, [...]” (Ford. Kis Ferencné)

⁷⁸ Sen. *Ep.* 55.1–8. szerint a vidéki tartózkodással az ember nem maradhatott távol a világ zajától. A lakóhely ugyanis nem garantálta a nyugalmat, hisz az egyedül a lélektől függött. A bölcs embernek a szabadidejét hasznos tanulmányokkal és helyes életvitellel kellett kitöltenie, s nem tunya kényelemmel. Seneca erkölcsi fejtegetése mellett mindenesetre nem felejtette el kiemelni a *villa* előnyös fekvését, figyelemreméltó grottáit, plátánligetét a csatornával és hosszabb tartózkodásra való alkalmasságát.

⁷⁹ Lásd ehhez Var. *r. r.* 3.5.1–17. A madártenyészet lehetett gazdasági egység, vagy a szórakoztatást szolgáló, rafináltan felépített és berendezett *locus amoenus*. Vö. Col. 9. Praef., mely szövegvehelyen Columella megjegyezte, hogy a vadállatok nem csupán kitűnő fogások alapanyagai lehettek, hanem a szemet is gyönyörködtethették, ezért a gazda szállása mellett kellett elhelyezni a vadaskertetet (*vivarium*).

⁸⁰ Dig. 7.1.13.4. (idézi: Marzano 2007. 91.) Igaz, az erre való utalás a Kr. u. 6. században összeállított *Digestában* olvasható, mely a Kr. u. 3. században élt jogásznak, Domitius Ulpianusnak a közlésére megy vissza. Mindez ugyanakkor azt mutatja, hogy a nem termelő birtok egy sajátos kategóriát képezett a római joggyakorlatban.

Scipio unokája, az Ifjabb Scipio Africanus (Kr. e. 185/4–129) otthonában nemcsak írott művek formájában, hanem élő személyek alakjában is helyt adott a görög kultúrának és művelődésnek. Köréhez tartozott a történetíró Polübiosz és a sztoikus Panaitiosz, de a római költők szintúgy, mint Lucilius és Terentius. Terentius a komédiáit Scipio vagy Gaius Laelius Sapiens Albanus vagy Puteoli környéki *villáiban* olvasta fel, s részben ott is írta őket, amely felolvasásokon maguk a házigazdák is részt vettek.⁸¹

Szintén érdemes megemlékezni a gadarai Philodémosz (kb. Kr. e. 110–40) epikureus filozófus munkásságának egy bizonyos aspektusáról. Tanulmányai után, a Kr. e. 70-es évek közepén Itáliába költözött, ahol a patrónusa lett a szenátori rangú Lucius Calpurnius Piso (*consul* Kr. e. 58-ban). Innentől kezdve egy csoport epikureus gondolkodó vezetőjévé vált, székhelyük pedig Piso valamelyik vidéki házában lehetett Herculaneum területén. (A filozófus munkáinak jelentős része egyébként a herculaneumi *Papirusz-villából* került elő.) Philodémosz gazdagságról szóló tanítása során, különösen a *De Oeconomica*⁸² című műve alapján az epikureus filozófia keretei közé egy új, arisztokratikus ideát illesztett be. Philodémosz epikureus úriembere kényelmes és a tanulmányoknak szentelt visszavonultságban élt, élvezve a tudós szabadidőt (*docta otia*). Philodémosz ajánlata, hogy a római arisztokraták nyissák meg birtokaikat a filozófia előtt, jól alkalmazható volt a Kr. e. 1. század társadalmi és politikai viszonyaira, abban az időszakban, amikor egyaránt képviseltette magát a hatalmas magánvagyon és a politikai anarchia. Ekkoriban a kényelemmel illetve szabadidővel kapcsolatos hozzáállás is változás alatt állt, emiatt a *villa* fontosságában előlépett mint az arisztokratikus kényelem élvezetének a helyszíne.⁸³

Cicero korára az előkelő *villák* már egyre kevésbé csupán a gazdasági termelés és fiziológiai pihenés helyszíneiként szolgáltak. A *villákon* belül a tulajdonos már öntudatosan teremtett magának intellektuális légkört⁸⁴ a műveltség szellemében, melyet képtárak, szoborparkok, vagy könyvtárak létesítésével ért el. A *villa* eme sajátos eszmei vetületének alapján – mint a kultúra és a filozófia otthona – érthető meg, hogy miért szolgált háttérként a *villa* Cicero több, párbeszédben íródott irodalmi művében is, például a *Tusculumi eszmecsere*⁸⁵ (*Tusculanae disputationes*) című írásának esetében. A *szónokról*⁸⁶ (*De Oratore*) című munkájának párbeszédét pedig Lucius Licinius Crassus (élt: Kr. e. 140–90 között, Kr. e. 95-ben *consul*) tusculumi *villájába* helyezte a szerző, megmagyarázva, hogy e helyszín megfelelt kulturális eszmecserek folytatására, mivel Crassus *villáját* olyan, szellemi értelemben vett küzdőtérnek (*palaestra*) állította be, mely hasonlat révén a görög *gymnasionokat* idézte meg.⁸⁷

A vidéki *villa* Cicero számára a kultúra mellett a baráti vendéglátások és a politikai kap-

⁸¹ MIELSCH 1987. 37–38.

⁸² Phil. *De oec.* 138.

⁸³ NEWLANDS 2004. 138.

⁸⁴ POLLARD 2016. 342. szerint Cic. *Fam.* 7.11.2.; 7.23. baráti levelei pedig arról tanúskodnak, hogy legfőbb gondja volt, hogy tusculumi *villája* számára szobrokat és festményeket szerezzen be, de mint a *villa* meghatározott helyiségeinek (leginkább a *palaestra* és a *gymnasion*) szabványos díszítményeiként, semmint egyedi remekműveket.

⁸⁵ Cic. *Tusc.* 1.4.

⁸⁶ Cic. *de Orat.* 1.24–25, 98.

⁸⁷ POLLARD 2016. 341–344.; MARZANO 2007. 97.

csolatok⁸⁸ miatt is meghatározó volt. Cicero cumaei villájában⁸⁹ egyszer Atticus feleségét, Piliát látta vendégül, másszor pedig ő próbált fontos politikai szereplőt meghívni villájába, sikertelenül, Brutus személyében. Cicero leveleiből⁹⁰ kiderül: annak vágya, hogy valaki a társadalmi presztízs érdekében villát birtokoljon egy felkapottabb helyszínen, maga után vonhatta az emberek tömegét. Cicero esetében ezért a társadalomban betöltött szerep jelentette komoly kötelezettségek miatt a csendes visszavonultság és kikapcsolódás ideái időnként ellehetetlenültek.⁹¹

Cicero korában a tehetős és tekintélyes közéleti személyiségek gyakran ugyanabban a térségben birtokoltak villákat, mint a barátaik, politikai ellenségeik, vagy szövetségeseik. E személyek és ismerőseik, illetve az általuk birtokolt villák alkotta hálózatnak köszönhetően gyakran elég közel voltak egymáshoz ahhoz, hogy társadalmi vagy politikai készletéből felkeressék egymást a birtokokon, de tették mindezt azért is, hogy különálló birtokaikon ellenőrizzék a gazdasági tevékenységeket, vagy hódolhassanak az utazás szenvedélyének.⁹²

A villák külső és belső helyiségei egyben a szakrális tér funkcióját is betölthették. Ebben a kontextusban Idősebb Cato⁹³ és Columella⁹⁴ a villában is fellelhető házi szentéllyel, illetve a villával mint a termékenység egyik letéteményesével kapcsolatban fogalmazták meg vallásos tárgyú észrevételeiket és instrukcióikat. Cicero egy levelében⁹⁵ pedig arról tájékoztatta barátját, Atticust, hogy egy kis szentélyt (*sacellum*) kívánt létesíteni arpinumi villájában Amalthea tiszteletére. Pompejiben az ún. *Mozaikoszlopos-villában* is létezett *sacellum*, melyet felszereltek oltárral.⁹⁶ Statius *villa*-versének tájképében⁹⁷ pedig a költői leleménynek köszönhetően a meg-

⁸⁸ Cic. *de Orat.* 1.24–29. Cicerónak a dialógust megelőző bevezetőjében az egyik szereplő, Crassus egy Róma városában még folyamatban levő szenátusi vita idején, de a capitoliumi játékok alatt vonult vissza időlegesen tusculumi villájába, hogy kipihenje fáradalmait. Ez azonban nem „szabadságolás” volt, mivel villájában hamarosan újabb politikai személyiségek és barátok keresték fel. Az első nap beszédtemája az aktuális politikai vita volt. Crassus vendégei „úgy érezték: beszélgetésük a szenátus tanácsstermében zajlott le, lakomájuk pedig a tusculumi villában.” (Ford. Adamik Tamás) Ebben az irodalmi kontextusban a *villa* egyszerre biztosította a nem hivatalos, kötetlenebb és viszonylag zavartalan politikai fórum helyszínét távolabb Rómától, mégis összeköttetésben az ott zajló politikai csatározásokkal, továbbá a kikapcsolódást, persze – Cicero koncepciójának megfelelően – a vendégeket és vendéglátót felüdítő hangnemben és emelkedett beszédtemákkal. Mindenesetre a *villa* politikai jellegű funkciója nem csupán irodalmi fikció volt.

⁸⁹ Cic. *Att.* 12.36.2.; 14.17.1.

⁹⁰ Cic. *Att.* 5.2.1–2. cumaei villájában időnként úgy érezte, hogy egy kisebbfajta Rómának ad otthont. Erre a hasonlatra pedig időnként a közelben nyüzsgő embertömeg is rásegített. Cic. *Att.* 2.14.1–2. Formiában levő villáját egy *basilicához* hasonlította, mivel annyian keresték fel otthonában, mintha kereskedő vagy bíraskodási csarnokot látogattak volna a városban.

⁹¹ ACÉL 2012. 44.; MARZANO 2007. 18.

⁹² POLLARD 2016. 338.

⁹³ Cato *Agr.* 2.1. mikor a birtokos megérkezett a gazdaságba, először is a házi isteneket (*Lares familiares*) kellett, hogy üdvözölje. Cato *Agr.* 141. meghagyása szerint a birtokot, szántóföldet rituális körbejárással lehetett megtisztítani a disznó–juh–bikaáldozat (*souvetaurilia*) révén, s ezt el lehetett végezni az egész háznép javáért is. E szokás egy megelőző szertartás volt bizonyos betegségek elkerülése, illetve a gyarapodás és prosperitás elősegítése végett is.

⁹⁴ Col. 1.8.20. szerint pedig ugyanezt kellett tennie a gazdának a *Penates* felé.

⁹⁵ Cic. *Att.* 1.16.17–18. Atticusnál érdeklődött, hogy ő miként létesített egy ilyen szentélyt saját epirusi villájában. Mindezek mellett Cicero nem csupán a szentély és figurális díszítésének leírását kérte barátjától, hanem Amaltheáról szóló irodalmi műveket is. MARZANO 2007. 98. szerint az elméleti és kulturális vetületek összekapcsolódása a *villákon* belül valószínűleg a *villa*-kultúra legjellemzőbb aspektusa.

⁹⁶ BALCH 2008. 176.

⁹⁷ Stat. *Silv.* 1.3.43–46. „avagy, hogy a fürdők mint gőzölnek gyepvel övezve, / s hogy lángtól melegülnek a hús partok, s a folyónak / istene gőzt lehelő kályhákba befogva a szomszéd / vízárban lihegő nimfákat hogy

személyesített vízi istenségek kedvelt látogatóhelyévé vált a *villa* fürdője. A politikai, uralkodói hatalom és vallás összekapcsolódásának egy sajátos példájának számít Tiberius császár tizenkét, egykori *villája* Caprin, amelyeket a feltevés szerint a tizenkét olümposzi isten után neveztek el. Erről a nagyszámú *villáról* Tacitus⁹⁸ is említést tett munkájában.⁹⁹ A *villák* tágabb területe a sírhelyeknek is teret nyújtott. Ifjabb Plinius¹⁰⁰ feljegyezte, hogy Verginius Rufus egykori alsiumi *villája* területén helyezkedett el a hajdani birtokos síremléke.¹⁰¹

A kései köztársaság korától kezdődően a mezőgazdasági szakírók számára az vált fontossá, hogy a *villa* olyan elméleti konstrukcióját alkossák meg műveikben, ahol a *rustica* és *urbana* részek kialakítása és felszereltsége összhangban van egymással, s egyik sem megy a másik rovására. Ezzel a szintén idealizált, de egyben követendő koncepcióval kívánták a szerzők megnyerni műveik számára címzettjeiket: a vagyonos, konzervatív szemléletű szenátori és lovagi rangú személyeket.¹⁰²

A gazdaságosságának és a kényelemnek a szükségszerű összehangolását már Idősebb Cato is felismerte, ezért javasolta, hogy az épületek külső és belső hasznossága mellett a mindenkori tulajdonos egy úrhoz méltó házat emeltesen magának, hogy minél szívesebben tartózkodjék vidéken.¹⁰³ A következő lépcsőfokot Varro képviseli. Varro lovagrendű személy volt, egyben a szenátus tagja és tekintélyes vagyona révén pedig jól berendezett és egyben reprezentatív gazdaságot tartott fenn.¹⁰⁴ Ő – Columellához hasonlóan – szintén védelmébe vette a régi erényeket, de egyben az új jelenségekre is reagált. Varro ugyanis kénytelen volt konszenzust kialakítani, mivel elismerte, hogy ugyanúgy gazdaságnak lehetett tartani azt a birtokot, mely inkább falusi jellegű volt, ahogyan azt is, melyben az utóbbi mellett a városi jelleg is képviseltette magát.¹⁰⁵ Columella mintagazdaságában¹⁰⁶ pedig a gazda lakása (*pars urbana*) nem kevésbé számított igényesnek, mint egy módosabb városi ház. A *villának* ugyanis ez a traktusa két-két téli és nyári részből állt, s a gazda számára téli és nyári hálóhelyek, fürdő, sétányok álltak rendelkezésre vidéki ott-tartózkodásakor. Mindezek ellenére a két szerző elvben elítélte a szélsőségesen fényűző és nem termelő *villákat*.¹⁰⁷

Az Augustus-kori irodalomban a *villa* jellegzetes kifejezője lett a mértéktelen fogyasztásnak, a túlzott gyönyörnek és az erkölcsi hanyatlásnak. A magánházak ambiciózus építettségének a képe pedig alaptípussá vált a római irodalmi diskurzusban, azaz egy rendkívül kihasznált *toposszá* vált, melyre számtalan ideát lehetett ráaggatni, amelyek utalhattak a fényűzésre, erkölcsi dekadenciára, és az embernek a természetben illetve a társadalomban betöltött helyére. A *villa* és építettségének összekapcsolása a morális dekadenciával részben a versenyszellemű társadalmi rendszer alapján érthető meg, utóbbiban ugyanis az építészeti megjelenítés fejezte ki a feltörekvő úrgazdagok rétegét, ezen kívül a lehetséges fenyegetést a megállapított társadalmi és erkölcsi rend ellen.

kikacagja?” (Ford. Muraközy Gyula) Stat. *Silv.* 1.3.70–75. „Forrását, üregét Anio odahagyva kibújik / zöld köpenyéből, hogyha leszáll a titokzatos éjjel, / s testét itt vagy amott elnyújtja szelíd mohaágyon; / majd belecsobban a vízbe hatalmasan, és ahogy úszik, / ver kristály habot. Itt pihen el Tiburnus az árnyban, / s Albula itt vágyik lemeríteni kénszínű fürtjét.” (Ford. Muraközy Gyula)

⁹⁸ Tac. *Ann.* 4.67.

⁹⁹ MARZANO 2007. 29.

¹⁰⁰ Plin. *Ep.* 6.10.1–4.

¹⁰¹ MARZANO 2007. 32.

¹⁰² MARZANO 2007. 85.

¹⁰³ Cato *Agr.* 3–4.

¹⁰⁴ ADAMIK 2009. 257.

¹⁰⁵ Var. *r. r.* 3.2.10.

¹⁰⁶ Col. 1.63.1–4.

¹⁰⁷ MARZANO 2007. 86–87.

Az erkölcsi aggály pedig szorosan összefonódott a társadalomban bekövetkező változás miatti szorongással. Tény azonban, hogy ugyanebben az időszakban a társadalmi változás maga után vonta a kényelemhez és a fényűzéshez való egyre pozitívabb hozzáállást, melynek következtében a kései köztársaságkori és a császárkor eleji *luxusvilla* egy paradoxonon alapult: habár a vidéki életet a városi fölé helyezték a hivatalos vagy moralizáló jellegű írásokban, a *villa* gazdaságilag, társadalmilag és művészetileg a városi kultúrától függött. Néhány lelkes entellektüeltől eltekintve a tehetős rómaiak már nem becsülték a köztársaság korának végén és a császárkor elején a paraszti egyszerűséget. *Villáik* ugyanazt a kényelmet nyújtották, mint a város, mellőzve annak kellemetlenségeit: a zajt, a mocskot és a tömegeket, emiatt ironikus módon a vidéki *villa* reprezentálta az óhajtott urbánus vágyak betetőzését. Sőt, vidéken még nagyobb hatása is volt az újító formáknak és az építészeti megoldásoknak, mint a városban. Vidéken ugyanis az önkifejezéssel kapcsolatos korlátozások némiképp oldottabbak voltak.¹⁰⁸

Ezt a sajátos helyzetet tükrözik Horatius költeményei is, melyekkel dicsérte Tibur nyugalmát s (időnként némi ironikus felhanggal) a sabin hegyek közti, szerénynek mondott birtokát is, mellyel egyben túl is magasztalta Maecenasnak tőle kapott ajándékát.¹⁰⁹ Ezt az ajándékot *locus amoeneusként* állította be, melyhez szép tájkép és különleges életmód járult: saját rendelkezésére álló *otium*, üdítő nyugalom, hűvösség és egyszerű életvitel.¹¹⁰ Negyven kilométerrel odébb viszont már a *negotium* várta Rómában: zaj, idegesség és gyilkos hőség, társasági kötelezettségek, mint például felolvasások, továbbá a tömeges igyekezet az elismertség, nyereségvágy és a felszínes örömeik után. Horatius viszont utóbbi kellemetlenségek ellenére sem volt képes elszakítani magát a városi közegtől.¹¹¹ A valóságban pedig nem is tűnt annyira összeegyeztethetetlennek az *otium* és a *negotium*, mint azt a szépírói beállítás sugallta.¹¹²

Horatius kortársának, Tibullusnak egy verse¹¹³ kapcsán az eszmei, falusi közeg egy valószínűleg túli költői kép volt, mely többször ütközésbe került a durva realitással.¹¹⁴ A Columellánál olyannyira fontos gazdasági udvar és a hozzá köthető tevékenység Tibullus esetében a beteljesedett szerelem és harmonikus párkapcsolat metaforája lett. Ebben a költői képben¹¹⁵ a gazdasági udvar cserélte le a szerelmi idill háttereként szolgáló bukolikus természetet, s szintén e rusztikus zsánerképben sürgött-forgott a költő kedvese mint gazdasszony a vidéki portán.¹¹⁶ Horatius és

¹⁰⁸ NEWLANDS 2004. 123–125.

¹⁰⁹ Hor. *Od.* 2.18. kijelentette, hogy az ő ingatlanát nem ékítették drága burkolóanyagok, mivel a bölcs nem harácsol hiába, hanem megelégszik a szerényebbel. Hor. *Od.* 1.7.10–14. „Engem nem bővül Lacedaemon, / sem Larissa füves, dús földje, csak Albunéának / visszahangzó kőszirt-kupolái, / csörgedező Anio, s Tibur szent berke, s ázott / földü gyümölcsöskertek a parton.” (Ford. Bede Anna) NEWLANDS 2004. 130–131. szerint Horatius Tiburhoz hasonlóan, saját birtokát költői képként írta le. Hor. *Ep.* 1.15.42–46. ennek ellenére kimondta, hogy a kis vagyonnál mégis jobb volt a nagyobb, s a fényes palota hírnevet és elismerést jelentett tulajdonosa számára.

¹¹⁰ Hor. *Ep.* 1.16.5–7. „Képzeld egy vonuló hegyhátat, amit hűvös, árnyas / völgykatlan választ ketté: balról a kelő Nap / hinti reá mosolyát, jobbról meg az esti, leszálló.” (Ford. Bede Anna) Hor. *Od.* 1.20.1–2. „Csak sabin vinkót iszol itt, peccsétl / zárt edényből...” (Ford. Bede Anna) Hor. *Sat.* 2.6.1–6. „Erről álmodtam mindig: kicsi, egyszerű birtok, / hol házam mellett kert s csörgedező patakocsk / s mindezekon kívül kicsi erdő volna. Nagyobbat, / szebbet kaptam az égtől. Jó így. Többre se kérlek / immár Maia szülötte, csak arra: legyen maradandó / kedves ajándékom.” (Ford. Bede Anna)

¹¹¹ CSER 2004. 191. Hor. *Sat.* 2.6.16–19. „Most, hogy a városból a hegyekbe, e várba vonultam, / mit dicsérjen mást gyalogos műzsám s a szatírám? / Nem kínoz kegyhajhászás, sem a féktelen Auster, / sem szomorú ősz, sem szigorú Libitina kamatja.” (Ford. Bede Anna) Hor. *Ep.* 1.8.12. szerint időnként Tiburban is Rómába vágyott.

¹¹² POLLARD 2016. 341.

¹¹³ Tib. 1.5.

¹¹⁴ ADAMIK 2009. 354–355.; ALBRECHT 2003. 567.

¹¹⁵ Tibullusnál a józan női-férfi viszonyt a hagyományos paraszt házaspár képe idézte fel.

¹¹⁶ Tib. 1.5.21–34.

Tibullus viszont megegyeztek abban, hogy stilizálták Róma városát és a hozzá tartozó vidéket, amit egyfajta tendenciózus módon elszeparált helyszínnek mutattak be.¹¹⁷

A *villa* és a kulturális finomodás közti kapcsolat az aranykor költőit követő időszakban sem évelt el. A Kr. u. 1. század végén élő és alkotó Statius költészete épp arra mutatott rá, hogyan tükröződhetett a vagyonos római magánember életérzése az elegáns *villák* épületeiben. Statius írásművészetében ugyanis a *villák* kertjeikkel és szobráikkal az élet alkotórészeinek számítottak, akár csak a költő versei.¹¹⁸

Newlands szerint a *villaköltészet*, mint újfajta költői műfaj létrehozásával Statius merészen beemelt egy következetlenségekkel telített társadalmi jelenséget a konzervatív irodalomba. A Kr. u. 1. század végén a *villa* messzemenően magában foglalta a jóléttel, társadalmi helyzettel és művészi ízléssel kapcsolatos elképzelések diffúzióját, emiatt a *villa* a fényűzés kiemelkedő szimbólumának számít Statius verseiben. A drága díszítés, s a kendőzetlen építészeti hivatkozás túlnyomóan pozitívnak és csodásnak mutatták be a *villa* jellegzetességeit, ezért Statius a *villában* találta meg azt az erőteljes költői képet, mely kifejező módon jelenítette meg a Kr. u. 1. század végi társadalmi feszültségeket. Szembehelyezkedve a római, s azon belül az Augustus-kori erkölcsi diskurzusok kánonjával, Statius *villa*-versei provokatívnak számítottak a fényűzés nyílt jóváhagyásával. A *villákat* is magában foglaló magánépítészeti, bár gyakori céltáblája volt az Augustus-kori elődök kétes erkölcsösségének, Statiusnál új szerepre tett szert, s a *villa* lett a magasroptú vágyak kifejeződése. A Manilius Vopiscus *villájáról* (melyre illenek az *otium-villára* vonatkozó szakirodalmi megállapítások) szóló vers¹¹⁹ a jóléttel kapcsolatos attitűdök megváltozását hivatott elősegíteni, melynek következtében újra meghatározásra került a fényűzés fogalma, méghozzá olyan kontextusban mint az erény elérésére kínálkozó lehetőség. A gazdagság, a versben alkalmazott vizuális látványelemek,¹²⁰ (melyeket igazoltak a régészet által feltárt egykori fényűző *villák* perspektivikus falképei és építészeti kialakításai), a technológia forrásai, illetve a természet átalakítása, hogy szolgálja az élvezeteket, továbbá a nem öncélúnak láttatott jólét mind-mind azt jelentették, hogy általuk a tulajdonos szabadon művelhette a költészetet és a filozófiát.¹²¹ Az építészeti és irodalmi találékonyság ennek következtében egymást egészítették ki, s egyben hirdették, hogy a *villa*-vers a Flavius-kor új, s fontos műfajává nőtte ki magát.¹²²

A Flavius-kor másik kiemelkedő verselője, Martialis, valószínűleg az egyik legurbánusabb római költő. Legtöbb epigrammája mögött ott érezzük a világváros, Róma lüktetését annak min-

¹¹⁷ WULFRAM 2011. 165.

¹¹⁸ ALBRECHT 2004. 746.

¹¹⁹ Stat. *Silv.* 1.3.

¹²⁰ Stat. *Silv.* 1.3.24–26, 34–46, 57–60. „Mindkét part a tied, ház, s nem szel e legszelidebb ár / kétfele, mindkét partot e nagyszerű épület őrzi, / s nem panasolja, hogy őt idegen víz árja zavarja.” „Hol kezdjem, folytassam a dalt, s mit mondjak utólszor? / Mit bámuljak előbb? Az aranyló mennyezetet vagy / mór ajtók tömegét, ragyogó márványerezetnek / színét, s azt, hogy a víz eljut valamennyi szobába? / Erre szemem, lellem húz arra. Daloljam a tisztes / ős fáknak ligetét? Vagy a termeket: azt, mely a vízen / túlra tekint, vagy mely szemléli a hallgatag erdőt, / hol nem moccan a csend, s orkánt sose látva nyugodtan / hallgat az éj, hol a fák feketén szunnyadva pihennek; / vagy, hogy a fürdők mint gőzölnek gyeppel övezve, / s hogy lángtól melegülnek a hús partok, s a folyónak/istene gőzt lehelő kályhákba befogva a szomszéd/vízárban lihegő nimfákat hogy kikacagja?” „S bámuljam-e most a középső / épületet vagy a két szárnyrészt hármassal? / Vagy téged, fa, amely, megtartva, a ház közepén állsz, / s nyúlás a tető, a gerenda közén fel a híg levegőbe...” (Ford. Muraközy Gyula)

¹²¹ Stat. *Silv.* 1.3.90. „Mert hisz a nagy kérdéseken itt töprenkedik elméd...” (Ford. Muraközy Gyula) Stat. *Silv.* 1.3.99–102. „Tiburi faunus-nép s maga Alcides is elámul, / hogyha dalolsz, s komolyabb lant zengete Catillus, ahányszor / Pindarus ódájával készit vetekedni a kedved, / vagy hősök hadait megzengeni nyúlász az ideghez...” (Ford. Muraközy Gyula)

¹²² NEWLANDS 2004. 125–126.

den fényével és árnyával. Martialisnál azonban szintén megtalálható a városból való menekülés Horatiusnál már jól ismert költői motívuma, ezért elvagyódása jogosságát ironikusan fogalmazta meg Sparsus előkelő *villájával* szemben, mely szőlőskertjeivel egy városba oltott vidék képét mutatta. Hozzátette, Sparsusnak bár szerencséje volt abban, hogy a városban is nyugodtságra lehetett, neki viszont ez nem adatott meg, ezért távozott vidékre, például nomentumi *villájába*.¹²³

Különösen érdekes Martialisnak egy epigrammája,¹²⁴ mely két birtokot hasonlított össze egymással. Ez az összehasonlítás valószínűleg magán viseli a költői beállítás jegyeit, emiatt a két birtok az ideális és elítélendő két végpontját jeleníti meg. Az egyik birtok Baiae mellett helyezkedett el, és prosperált, valószínűleg a divatos nyaralóhely közelsége miatt is. A település ugyanis felvevő piacot jelenthetett az ott üdülő emberek révén. A gazdaság rendelkezett személyzettel, azaz *vilicusszal*¹²⁵ és háznál született rabszolgákkal (*vernae*).¹²⁶ Gabonát¹²⁷ és bort¹²⁸ bőven tároltak a gazdaságban és volt benne kert¹²⁹ is. Tartottak benne szarvasmarhát,¹³⁰ sertést,¹³¹ juhot,¹³² baromfit,¹³³ ludat,¹³⁴ pávát,¹³⁵ numídiái tyúkot,¹³⁶ cholchisi fácánt, többféle galambot.¹³⁷ A gazdaságban helyet kapott a halászat¹³⁸ és a vadászat¹³⁹ is. Az epigramma által megidézett másik *villa* pedig a város előterében terült el és Martialis szerint nem állított elő semmi hasznosat.

Martialisnak ez az epigrammája, amely egyszerre dicsérte Faustinus *villáját* és marasztalta el Bassusét, nyíltan feltette a kérdést utóbbi *villája* kapcsán. Ezek szerint tényleg majorságnak kellett nevezni Bassus elővárosi *villáját*,¹⁴⁰ nem inkább egy városon kívüli városi laknak?¹⁴¹ E kérdéssel pedig a dolgozat szempontjából fontos eszmei problémára mutatott rá Martialis, viszont a saját korában nyitva hagyta ezt a kérdést. E kérdés nyitottságát, s ezzel a város és vidék (ezen belül a kényelem és a termelés) dimenzióinak átfedtségét pedig szentesítette a saját, továbbá elődei és majdan utódai életvitele és felfogása. Ennek kapcsán felidézhetjük Ifjabb Pliniusnak Suetonius *villa*-vásárlásával kapcsolatos levelét, s azt a megállapítást, mely szerint a tulajdonos szabta meg *villája* jellegét, aminek következtében Martialis gúnyos csipkelődése egyszerre hat kötelező morális frázisnak és egyben kihasznált irodalmi *toposnak*.

¹²³ Mart. 4.64.1–10.; 12.57.

¹²⁴ Mart. 3.58.

¹²⁵ Vö. Cato Agr. 5.1–8.; 142. és Col. 1.8.1–14.; 10.1.3–26.

¹²⁶ Vö. Col. 1.8.19.

¹²⁷ Vö. Cato Agr. 3.2. és Col. 1.6.9.; Var. r. r. 1.11.2.

¹²⁸ Vö. Cato Agr. 3.2. és Col. 1.6.9.; Var. r. r. 1.11.2.

¹²⁹ Vö. Cato Agr. 8.2. és Col. 10. könyv; 11.3.1–65. és Var. r. r. 1.7.9.

¹³⁰ Vö. Cato Agr. 4.; Col. 6.1–26. és Var. r. r. 2.5.2–18.

¹³¹ Vö. Col. 7.9–11. és Var. r. r. 2.4.1–22.

¹³² Vö. Cato Agr. 96.1–2.; Col. 7.2–5. és Var. r. r. 2.2.2–20.

¹³³ Vö. Cato Agr. 89., 90.; Col. 8.2–7.; Var. r. r. 3.9–11.

¹³⁴ Vö. Col. 8.13. és Var. r. r. 3.10.1–7.

¹³⁵ Vö. Col. 8.9. és Var. r. r. 3.6.1–6.

¹³⁶ Vö. Col. 8.2.1–2. és Var. r. r. 3.9.18.

¹³⁷ Vö. Col. 8.8. és Var. r. r. 3.7.1–11.

¹³⁸ A szervezett haltenyésztésről lásd Col. 8.16.1–10. és Var. r. r. 3.17.1–9.

¹³⁹ A szervezett vadtartásról lásd Col. 9.Praef., 1.1–9. és Var. r. r. 3.12.1–2.

¹⁴⁰ Mart. 3.58.45.

¹⁴¹ Mart. 3.58.51.

Összegzés

A rómaiak két alapkategóriába sorolták a tulajdonosnak a birtokából származó javak típusait. Ezek szerint létezett a terméshozam (*fructus*), azaz anyagi többlet, melyet a gazda a birtok növény- és állatvilágából nyerhetett, továbbá az esztétikai élvezet (*delectatio*). Ideális esetben a két alapelv kiegészíthette egymást, így az ingatlanon végzett bármilyen változtatás a terméshozam növelése érdekében, még vonzóbbá tehetette azt. És fordítva: az esztétikai alapokon álló bármely tökéletesítés megemelhette a termelékenységét anyagi és intellektuális szinten is. Egy, a termelés és az élvezet szempontjából egyaránt kiépített *villa* és a hozzá tartozó tájban fellelhető mesterséges vagy természetesnek ható látványosságok pedig mind ezt szolgálták.¹⁴² A *villákat* ezért nem a város és a vidék kettősségében érdemes értelmezni, hanem az utóbbiakkal összefüggő, de mégis különálló, harmadik típusú tájként/helyszíneként.¹⁴³

Róma világbirodalommal válásával a professzionálisabbá váló gazdasági rendszer és az egyre inkább urbanizálódó társadalom (melyet meghatároztak az éppen aktuális kulturális irányvonalak) következtében a piacképes és jövedelmező gazdálkodásra beállított *villákban* a termelés és a kényelem, a gazdasági racionalitás és a komfortosság igényei nehezen szétválasztható egységgé forrtak. A termelés volumene ugyanis egyaránt reflektált a *villatulajdonosoknak* a társadalomban elfoglalt helyére, s ha e tulajdonosok az elit tagjai között voltak, ez a státusz visszaköszött *villáik* kialakításában vagy számában is. A fényűző kialakítás és berendezés egyben a gazdasági és társadalmi hatalom kulturális-irodalmi szimbólumai is voltak. A *villák* bár eltérhettek funkcióikban, megjelenésükben, összetettségükben, mégis alapvetően a tulajdonosok presztízsére utaltak¹⁴⁴ még az alacsonyabb rangú vidéki, de lokális szinten kiemelkedői előljárók esetében is, akik igyekeztek kisebb és szerényebb formában követni a nagyvárosi elit életmódját és gazdasági tevékenységeit.¹⁴⁵

A köztárság korának végén élő Varro¹⁴⁶ ugyan megörökítette, hogy kortársai számára milyen fontos volt egy *villa* díszítettsége, azonban a régi eszmék érdekében úgy állította be az esztétikum és hasznosság kapcsolatát, hogy szemrevalóbb látványként jellemezte a *villa* igényesen kialakított gyümölcstárolóit (*aporothecae*), mint azokat a királyi palotákat utánzó *villákat*, melyek műgyűjteményekkel voltak felékesítve.¹⁴⁷

S ahogy Varrónál, úgy Columellánál is találhatóak utalások a *villán* belüli esztétikai és kényelmi élvezetekre is.¹⁴⁸ A Kr. u. 1–2. század fordulóján azonban annak ellenére, hogy Statius¹⁴⁹ Alkinoosz ligetéhez hasonlította az általa leírt tiburi *villa* tulajdonosának gyümölcsösét, vagy

¹⁴² THIBODEAU 2011. 61–64.

¹⁴³ SPENCER 2010. 112–113.

¹⁴⁴ POLLARD 2016. 342. Plin. Nat. 22.12. közlésére hivatkozik. Ezek szerint egyes esetekben ez elég nyilvánvaló módon nyerhetett kifejezést. Sulla (Kr. e. 138–78) tuscolumi *villájában* (melyet később Cicero birtokolt) őrzött egy festményt, mely őt magát ábrázolta, amint hadserege fűből font ostromkoszorúval (*corona graminea*) koszorúzza meg.

¹⁴⁵ POLLARD 2016. 341.

¹⁴⁶ Var. r. r. 1.59.2.

¹⁴⁷ MARZANO 2007. 87. SZEKERES 2012. 57. recenziója alapján Varro méltatlankodása ellenére a római elit bízott saját pénzügyi, társadalmi hatalmában és kulturális érdeklődésében, mely át volt hatva görögös műveltségi elemekkel. A vagyonos rómaiak teret engedtek az ún. *asiaticus luxus* divatjának, melynek köszönhetően grandiózus lakóházaik és *villáik* a hellenisztikus királyi rezidenciák kialakításait követték.

¹⁴⁸ Lásd: 5-ös, 58-as lábjegyzetek

¹⁴⁹ Stat. Silv. 1.3.81–82.

Ifjabb Plinius¹⁵⁰ említést tett a haszonnövényekről *villájában* és a környező területeken, mégis, utóbbiak csupán a „falusi díszlet” funkcióját töltötték be.¹⁵¹

Mindebből arra lehetne következtetni, hogy idővel a római irodalomban megörökített *villák* kapcsán a hangsúly a korábbi termelői funkció helyett az előkelő épületek kényelmére helyeződött át a kijelölt időintervallum irodalmi ábrázolásaiban. Ezzel szemben a forrásokban olyan irodalmi közlésekre is akad példa (lásd Ifjabb Plinius vagy Martialis), melyek a *villákkal* kapcsolatos gyakorlatiasabb tájékozottságról árulkodnak,¹⁵² emellett pedig – szépírókról lévén szó – e motívumok a hallgatóság által is elvárt stiláris eszközként, például a rendezett, hagyományos és tisztességes életvitel metaforáiként szolgáltak az idézett művekben. Ezek az irodalmi művek pedig, mint történelmi források, tovább képesek árnyalni a *villával* kapcsolatos történeti koncepciókat. *

BIBLIOGRÁFIA

Források

- Cato *Agr.* = M. Porcius Cato: *A földművelésről. Latinul és magyarul.* Ford., jegyz. Kun József. Bev. Maróti Egon. Budapest, 1966, Akadémiai Kiadó.
- Cic. *Att.* = Marcus Tullius Cicero: *Epistulae ad Atticum (English)* <http://perseus.uchicago.edu/perseuscgi/citequery3.pl?dbname=LatinAugust2012&query=Cic.%20Att.&getid=0> Hozzáférés: 2016.07.18. 12:43
- Catull. = *Caius Valerius Catullus összes versei.* Ford. Devecseri Gábor. Budapest, 1967, Magyar Helikon.
- Cic. *Dom.* = M. Tullius Cicero. *The Orations of Marcus Tullius Cicero.* Literally translated by C. D. Yonge, B. A. London, 1891, George Bell & Sons, York Street, Covent Garden.
- Cic. *de Orat.* = Cicero: A szónokról. In *Cicero összes retorikaelméleti művei.* Ford., jegyz. Adamik Tamás et al. Pozsony, 2012, Kalligram Kiadó. 203–452.
- Cic. *Fam.* = Marcus Tullius Cicero: *Epistulae ad Familiares (English)* <http://perseus.uchicago.edu/perseuscgi/citequery3.pl?dbname=LatinAugust2012&query=Cic.%20Fam.&getid=1> Hozzáférés: 2017.02.28. 12:07
- Cic. *Sen.* = Cicero: *Az öregségről. A barátságról.* Ford., jegyz. Szabó György. Bukarest, 1987, Kriterion Könyvkiadó.
- Cic. *Tusc.* = Marcus Tullius Cicero: *Tusculumi eszmecsere.* Ford. Vekerdi József. Budapest, 2004, Allprint Kiadó.
- Col. = Lucius Iunius Moderatus Columella: *A mezőgazdaságról.* Ford., jegyz. Hoffmann Zsuzsanna. Szeged, 2005, Lectum Kiadó.
- Hor. *Ep., Od.* = *Horatius összes művei.* Ford. Bede Anna. Budapest, 1989, Európa Könyvkiadó.
- Isid. *Etym.* = *The Etymologies of Isidore of Seville.* Translated with introduction and notes by Stephen A. Barney, W. J. Lewis, J. A. Beach, Oliver Berghof with collaboration of Muriel Hall. New York, 2006, Cambridge University Press.
- Liv. = Titus Livius: *A római nép története a város alapításától I–IV.* Ford. Kis Ferencné, Muraközy Gyula. Budapest, 1982, Európa Könyvkiadó.

¹⁵⁰ Plin. *Ep.* 5.6.35.

¹⁵¹ MARZANO 2007. 89.

¹⁵² Ezek az ismeretek ugyanakkor lexikális (kisebb vagy nagyobb mértékben mellőzve a tényleges gazdálkodói szaktudást) műveltségi elemek is lehetnek, melyek autentikus és idealizáló szemléltetőeszközként funkcionáltak az idézett szépírók műveiben, s inkább az utalások szintjén maradvá reflektáltak a mezőgazdasági témájú művek által is kiemelt pontokra. Lásd fentebb a Cato–Columella–Varro–Martialis és Columella–Ifjabb Plinius párhuzamokat.

- Mart. = Marcus Valerius Martialis epigrammáinak tizennégy könyve a Látványosságok könyvével. Bev., ford., jegyz. Csengery János. Budapest, 1942, Magyar Tudományos Akadémia Klasszikus Filológiai Bizottsága.
- Supplementum ad M. Valerium Martialem. Csengery János magyar Martialisának kiegészítése. Budapest, 1942, Magyar Tudományos Akadémia Klasszikus Filológiai Bizottsága.
- Marcus Valerius Martialis: *Válogatott epigrammák. Electa epigrammata.* Ford. Adamik Tamás et al. Vál., szerk., jegyz. Adamik Tamás. Budapest, 2001, Magyar Könyvklub.
- Mor. = *Moretum.* In: *Vergilius összes művei. Appendix Vergiliana.* Ford. Szabó Kálmán. Budapest, 1967, Magyar Helikon Könyvkiadó. 517–521.
- Ov. *Pont.* = Ovidius: *Levelek Pontusból.* Ford., jegyz. Kartal Zsuzsa. Budapest, 1991, Európa Könyvkiadó.
- Strab. = Strabón: *Geographika.* Ford. Földy József. Előszó: Balázs János. Budapest, 1977, Gondolat Könyvkiadó.
- Phil. *De oec.* = Philodemus: *On property managment.* Translated with an introduction and notes by Voula Tsouna. Atlanta, 2012, Society of Biblical Literature.
- Plin. *Ep.* = Ifjabb Plinius: *Levelek.* Ford. Borzsák István et al. Budapest, 1981, Európa Könyvkiadó.
- Plin. *Nat.* = Idősebb Plinius: *Természetráz (XXXIII–XXXVII). Az ásványokról és a művészetekről.* Ford., jegyz. Darab Ágnes és Gesztelyi Tamás. Budapest, 2001, Enciklopédia Kiadó.
- C. Plinius Secundus: *Naturalis historia. Természetráz (XIV–XVIII).* Ford., jegyz. Hoffmann Zsuzsanna. Szeged, 2009, JatePress Kiadó.
- C. Plinius Secundus: *Naturalis historia. Természetráz. XX–XXVII. könyv. Római medicina és farmakológia.* Ford., bev., jegyz., utószó: Hoffmann Zsuzsanna. A 24. könyv fordítását Rába Krisztina készítette. A fordítást az eredetivel egybevetette: Galántai Erzsébet. Szeged, 2012, Quintus Kiadó.
- Plut. *Lucullus* = Plutarkhosz: *Párhuzamos életrázok I.* Ford., szövegmagyarázatok, jegyz. Máthé Elek. Utószó: Borzsák István. Budapest, 1978, Magyar Helikon.
- Tac. *Ann.* = Publius Cornelius Tacitus: *Évkönyvek.* In *Összes művei.* Ford. Borzsák István. Jegyz.: Zsolt Angéla. Szeged, 2001, Szukits Kiadó.
- Tib. = Tibullus és Propertius összes költeményei. Ford. Babits Mihály et al. Budapest, 1976, Magyar Helikon Könyvkiadó.
- Sen. *Ep.* = Lucius Annaeus Seneca: *Erkölcsei levelek.* In *Seneca prózai művei I.* Ford. Bollók János et al. Budapest, 2002, Szenzár Kiadó. 229–232, 241–243.
- Stat. *Silv.* = Publius Papinius Statius: *Erdők. Latinul és magyarul.* Ford., jegyz. Muraközy Gyula. Budapest, 1979, Akadémiai Kiadó.
- Suet. = Caius Suetonius Tranquillus: *Az isteni Augustus. Az isteni Vespasianus.* In *Suetonius összes művei.* A Császárelétrázokat Ford. Kis Ferencné, Átdolg. Kopeczky Rita, Jegyz. Patai-Horváth András. Budapest, 2004, Osiris Kiadó.
- Var. *r. r.* = M. Terentius Varro: *A mezőgazdaságról. Latinul és magyarul.* Ford., jegyz. Kun József. Bev. Maróti Egon. Budapest, 1971, Akadémiai Kiadó.
- Verg. *G.* = Publius Vergilius Maro: *Georgica.* Ford., utószó, jegyzetek: Lakatos István. Budapest, 1981, Magyar Helikon.
- Vitr. = Vitruvius: *Tíz könyv az építészetéről.* Ford. Gulyás Dénes. Szeged, 2009, Quintus Kiadó.

Szakirodalom

- ACÉL ZSOLT (2012): Contextus és corpus. A korpusz-metafora kialakulása és Cicero könyvgyűjteményei. *Ókor* 11. évf. 4. sz. 43–50.
- ACKERMAN, JAMES S. (1985): *The Villa. Form and Ideology of Country Houses.* Princeton. Princeton University Press.
- ADAMIK TAMÁS (2009): *Római irodalom. A kezdetektől a Nyugatrómai Birodalom bukásáig.* Pozsony. Kalligram Kiadó.
- ALBRECHT, MICHAEL VON (2004): *A római irodalom története II.* Ford. Tar Ibolya. Budapest. Balassi Kiadó.
- BALCH, DAVID, L. (2008): *Roman Domestic Art and Early House Churches.* Tübingen. Mohr Siebeck Verlag.

- CASTIGLIONE LÁSZLÓ (1973): *Pompeji*. Budapest. Corvina Kiadó.
- CASTIGLIONE LÁSZLÓ (1979): *Pompeji. Herculanum. A Vezúv kitörésének ezerkilencszázadik évfordulójára Sugár Lajos felvételeivel*. Budapest. Gondolat Kiadó–Magyar Helikon Kiadó.
- CHRISTMANN, ECKHARD (1997): s.v. Columella. In *Der neue Pauly. Enzyklopädie der Antike. Altertum. Band 3. Cl–Epi*. Herausgegeben von Hubert Cancik und Helmuth Schneider. Stuttgart–Weimar. Verlag J. B. Metzler. 85–88.
- COWAN, ROSS (2016): *Milvian Bridge AD 312: Constantine's battle for Empire and Faith*. Oxford. Osprex Publishing Ltd.
- CSER LÁSZLÓNÉ (2004): *A halhatatlan Maecenas*. Pécs. Pro Pannonia Kiadó.
- DE CARO, STEFANO (2005): Oplontis. In Marisa Ranieri Panetta (szerk.): *Pompeji: Az eltemetett város történelme, mindennapi élete és művészete*. Ford. Getto Katalin. Pécs. Alexandra Kiadó. 373–400.
- DE CAROLIS, ERNESTO (2005): A Misztérium-villa. In Marisa Ranieri Panetta (szerk.): *Pompeji: Az eltemetett város történelme, mindennapi élete és művészete*. Ford. Getto Katalin. Pécs. Alexandra Kiadó. 314–372.
- FIRNIGL ANETT (2012): *Római kori villák történeti környezetének vizsgálata a Balaton-felvidéken. Doktori értekezés*. Budapest. Corvinus Egyetem.
- GRÜLL TIBOR (2013): *A Római Birodalom történeti földrajza. 5. Gazdaságföldrajz. Egyetemi jegyzet*. Pécs. Pécsi Tudományegyetem Történettudományi Intézet–Ókortörténeti Tanszék.
- HAVAS LÁSZLÓ (2001): s.v. villa. In Havas László – Németh György – Szabó Edit: *Római történeti kézikönyv*. Budapest. Korona Kiadó. 461–463.
- HAVAS LÁSZLÓ (2007): A res publica libera története a 2–1. században. In Havas László – Hegyi W. György – Szabó Edit: *Római történelem*. Budapest. Osiris Kiadó. 253–372.
- HEGYI GYÖRGY (1979): Statius, a költő, akit Apollo és Domitianus ihletett. In Publius Papinius Statius: *Erdők. Latinul és magyarul*. Ford., jegyz. Muraközy Gyula. Bev. Hegyi György. Budapest. Akadémiai Kiadó. 5–57.
- HOFFMANN ZSUSZANNA (2014): *Mezőgazdaság és agrárviszonyok az ókori Rómában*. Szeged. JatePress Kiadó.
- HÖCKER, CRISTOPH (2002): s.v. Villa. In *Der neue Pauly. Enzyklopädie der Antike. Altertum. Band 12/2*. Herausgegeben von Huber Cancik und Helmuth Schneider. Stuttgart. Verlag J. B. Metzler. 210–221.
- KRAUSE, C. (1965): s.v. Haus. In *Lexikon der antiken Welt*. Redaktion: Klaus Bartels und Ludwig Huber. Stuttgart–Zürich. Artemis Verlag. 1196–1208.
- MARÓTI EGON (1980): A fundus suburbanus problémái Catónál. *Antik Tanulmányok*. 27. évf. 2. sz. 231–239.
- MARÓTI EGON (1981): *Az itáliai mezőgazdasági áruterelés kibontakozása*. Budapest. Akadémiai Kiadó.
- MARÓTI EGON (2007): A villicus és az itáliai villa-gazdaság. Munkaszervezés és ellenőrzés Columellánál. In Hoffmann Zsuzsanna (szerk.): *„Feci quod potui”. „Tettem amit tudtam”. A nyolcvanéves Maróti Egon tiszteletére*. Szeged. Lectum Kiadó. 159–177, 269–291.
- MARZANO, ANNALISA (2007): *Roman Villas in Central Italy. A Social and Economic History*. Leiden. Brill.
- MCGEOUGH, KEVIN M. (2004): s.v. Villa. In Uő.: *The Romans. New Perspectives*. Santa Barbara. ABC–CLIO. 226–227.
- MCKAY, ALEXANDER G. (1984): *Römische Häuser und Paläste*. Luzern–Herrsching. Atlantis Verlag.
- MIELSCH, HARALD (1987): *Die römische Villa. Architektur und Lebensform*. München. Verlag C. H. Beck.
- NAPPO, SALVATORE CIRO (1998): *Pompeji. Az eltemetett város*. Ford. Görög Lívia. Budapest. Gabo Kiadó.
- NEWLANDS, CAROLE E. (2004): *Statius's Silvae and the Poetics of Empire*. Cambridge. Cambridge University Press.
- OWEN, RICHARD (2000): Ovid's Love Nest Found By Banks of the Tiber. *News Digital Media 2000* <http://users.telenet.be/daedalus/Ovid/Ovid'sLoveNestFound.htm> Hozzáférés: 2017.01.19. 10:14
- POLLARD, NIGEL (2016): Villas. In Alison E. Cooley (szerk.): *A Companion to Roman Italy*. Hoboken. John Wiley & Sons Ltd. 330–355.
- ROBERT, JEAN-NOËL (2006): *Az ókori Róma*. Ford. Tótfalusi Ágnes. Budapest. Korona Kiadó.
- SÁNDOR TIBOR (2012): *Ókori utak. Ókori utazók*. Budapest. Corvina Kiadó.
- SPENCER, DIANA (2010): *Roman landscape: Culture and Identity*. New York. Cambridge University Press.
- SPIVEY, NIGEL (2006): *Világteremtő művészet*. Ford. Szabados Levente. Budapest. Gabo Kiadó.

- SZEKERES CSILLA (2012): Mantha Zarmakoupi (szerk.): A Villa dei Papiri Herculaneumban. Archeológia, recepció és digitális rekonstrukció. (recenzió) *Klió* 21. évf. 2. sz. 54–61.
- THIBODEAU, PHILIP (2011): *Playing the Farmer. Representations of Rural Life in Vergil's Georgics*. Berkeley–Los Angeles. University of California Press.
- ÜRÖGDI GYÖRGY (1969): *Róma kenyere, Róma aranya*. Budapest. Gondolat Kiadó.
- VESSEY, DAVID T. (2001): s.v. P. Papinius S. In *Der neue Pauly. Enzyklopädie der Antike. Altertum. Band 11. Sam–Tal*. Herausgegeben von Hubert Cancik und Helmuth Schneider. Stuttgart–Weimar. Verlag J. B. Metzler. 925–928.
- WALKER, JOHN HENRY (2004): Introduction. In Valerius Maximus: *Memorable Deeds and Sayings. One Thousand Tales from Ancient Rome*. Translated, with introduction by Henry John Walker. Cambridge–Indianapolis. Hackett Publishing Company, Inc. XIII–XXIV.
- WHITE, KENNETH D. (1970): *Roman farming. Aspects of Greek and Roman life*. London. Thames & Hudson Ltd.
- WITCHER, ROBERT (2006): Settlement and society in early imperial Etruria. *The Journal of Roman Studies* 96. évf. 88–123.
- WULFRAM, HARTMUT (2011): Stadt und Land in einem Tag. Zu einem poetischen Motiv von Horaz bis Ausonius. In *Noctes Sinenses. Festschrift für Fritz-Heiner Mutschler zum 65. Geburtstag*. Herausgegeben von Andreas Heil, Matthias Korn, Jochen Sauer. Heidelberg. Universitätsverlag WINTER. 162–168.

JUHÁSZ PÉTER

pjuhasz2003@gmail.com
PhD-hallgató (SZTE BTK)

Baskírok és magyarok a muszlim forrásokban

— *Bashkirs and Hungarians in Muslim sources* —

ABSTRACT One of the most investigated and debated problems regarding Hungarian prehistory is the identification of the Hungarians with the Bashkirs in some 9th-13th century Muslim sources. The so called Ġayhanī-tradition named the Hungarians as “Mağğar” and „mahfariya/mağğariya” which is a derivative of the name Magyar. The other group of Muslim authors used the name Bashkir for the Hungarians, following the 9th century writer al-Balḥī. Earlier research explained this identification with the theory that the Bashkirs originally spoke the Hungarian language. However, this possibility is absolutely unlikely, because the linguistic and geographical data about the medieval Bashkir people and their territory did not refer to a linguistic transformation of the Bashkirs. The chronological and geographical data concerning the 9-10th century Hungarians and Bashkirs refer to their contemporary appearances on the east bank of the Lower Volga. These facts, together with the well-known Turkic connections of the old Hungarians, have been linked to their coexistence in this area and period. There is a possible etymology of the name Magyar based on the name Bashkir. This explanation for the emergence of the name Magyar has a historical background, in contrast with the traditional explanations deriving it from the names “Mansi” and “Mon”. Therefore I think that the name «Magyar» became the common name of the Hungarian tribes in the time of the Bashkir and Hungarian cohabitation.

KEYWORDS Muslim sources, Bashkirs and Hungarians, cohabitation, Lower Volga.

DOI 10.14232/belv.2017.2.8

<https://doi.org/10.14232/belv.2017.2.8>

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article:

Juhász Péter (2017): Baskírok és magyarok a muszlim forrásokban. *Belvedere Meridionale* 29. évf. 2. sz. 133–139. pp

ISSN 1419-0222 (print)

ISSN 2064-5929 (online, pdf)

(Creative Commons) Nevezd meg! – Így add tovább! 4.0 (CC BY-SA 4.0)

(Creative Commons) Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0)

www.belvedere-meridionale.hu

Régóta vita tárgya a szakirodalomban, hogy 9-13. századi muszlim forrásaink egy része milyen okból használja a magyarok megnevezésére a „baskír” népvetet. A kérdés megválaszolásához a muszlim források keletkezési körülményeinek és belső összefüggéseinek alapos vizsgálata szükséges.

A 9. századi Ibn Hordābeh és a 9. századra visszamenő Ğayhanī-hagyomány szerzői (Ibn Rusta, Hudūd al-Ālam, Gardīzī, al-Bakrī, al-Marwazī) nem használják a baskír nevet a magyarokra. Gardīzī, Šukrallah és Ibn Rusta a ’Maġġar’ alakot használja a 9. század második felének kelet-európai magyarságára.¹ Al-Bakrī 1068-ban a Ğayhanī-hagyomány alapján írt a ’mahfariya/maġġariya országáról de ibn Ya’qūb nyomán ismerte már az ’al-Unqaluš’ országot is, lakói törökök (al-atrāk), akik Khoraszánból származnak. Azonosságukról nem tud, a baskír nevet nem ismeri.²

A baskír név a 10. századból származó al-Balḥī-hagyományban (al-Iṣṭahri, Ibn Hauqal) jelöli a magyarságot. Al-Balḥī 934 előtt írta művét, a 10. század második felében ennek alapján al-Iṣṭahri két féle basġirt-okról tud, az oguzok mellett, a volgai bolgárok mögött az erdőkben, és a Fekete-tenger északi partján, a besenyők és Bizánc szomszédságában, a nyugatiakat ’belső basġirt’ névvel megkülönböztetve. Ibn Hauqal ugyanerről írva a basġirt alakot használta.³ Al-Mas’ūdī a 934-es Bizánc elleni magyar-besenyő hadjárat leírásában használta a baġġird alakot a magyarok egyik nevéként, a másik az [o]nūkarda név.⁴ Abu Hamid al-Ġarnāti 1150-1153-ban Unkurīya ország népét a Volga-vidékiekhez hasonlóan bāšġird-nak nevezte. Két, a népesség zömétől elkülönülő etnikai csoportról ír, az ezerszámra ott élő maghrebi származásúakról és megszámlálhatatlanul sok hwarizmiról (kálizok). A maghrebieket a besenyőkkel azonosítják, a hwarizmiak a bizánci forrásokban is szereplő szerémségi kálizok lehetnek.⁵ Yāqūt 1224-es földrajzi szótárában a bāšġird, bāšġird, bāšqird alakokat hozza, amely egy ország neve Konstantinápoly és Bulgária között. Aleppóban bāšġird-októl tudta meg, hogy Konstantinápoly és Bulgária között élnek a keresztényektől elkülönülve, és nevük hunkar. Hivatkozása alapján a Balḥī-hagyományhoz tartozó al-Iṣṭahri művéből ismerhette a baskír nevet.⁶ Al-Qazwīnī a 13. század közepén a keleti és nyugati Bāšġirt-okat szintén azonosnak tekinti, de a tatárjárásról való közvetlen ismeretei ellenére más nevékről nem szól.⁷ A mongoloknál élő perzsa Ğuwaynī (1260) Batu magyarországi hadjáratával kapcsolatban a kelār, bāšqird névpárt használja, nyomában ugyanígy Rašīd al-Dīn. Rašīd al-Dīn ismeretlen forrásból származó másik leírásában a tatárjárás kapcsán nem csak a bāšqird uralkodó legyőzése szerepel Batu által, hanem a Bāšqird, Māġār és Sāsān területek elfoglalása is a mongol hercegek által. Zimonyi szerint a magyar „király” szóból származó kelār a hadban jártaktól származhat, a bāšqird a Yāqūt közvetítette muszlim irodalmi hagyományból származhat.⁸ Abū-l-Fidā’ a 13. században a Tunā (Duna)-folyó mentén említi az al-Māġār-t, de ismeri az al-maġġariya alakot is. Ugyanakkor arrébb a Dūmā-folyó mellé, valószínűleg Kővár ad környékére, tehát a Szerémségbe helyezi al-bāšqird országát, és tőle keletre testvérnépe, az al-hunqar országát.⁹ A Ğayhanī-hagyományhoz tartozó Abū-l-Fidā’ a Jaik

¹ Kmoskó 1997. 198., 202.

² Kmoskó 2000. 10. töredék 256–258., 8. töredék 242. 246.

³ Kmoskó 1997. 74.; Kmoskó 2000. 31., 33., 79., 80.

⁴ Kmoskó 2000. 182–185.; Zimonyi 2005. 73. P. GOLDEN nyomán.

⁵ BOLSAKOV–MONGAJT 1985. 56–58.; KMTL 28. Zimonyi István

⁶ Kmoskó 2007. 18.

⁷ Kmoskó 2007. 96.

⁸ ZIMONYI 2014. 53–54., 116. lj.

⁹ Kmoskó 2007. 125., 148., 134–135.

(Urál)-folyó vidékén kereshető, Büdös Földnek nevezett sivatagtól északra is tud egy Basğirt nevű országról.¹⁰ Al-Magribi a 13. században a „basgird” népnevet a magyarországi muszlimokra használta, míg a keresztényeket „magar”-nak nevezte.¹¹

Lehetséges, hogy a baskír név a magyarországi nem magyar származású muszlimok önelnevezése volt? A magyarokat és a baskírokat elkülönítő Abū-l-Fidā’ a Ğayhani-hagyomány nyomán ismerte a „magyar” népnevet is, a nála baskírnak nevezett csoport földrajzi elhelyezkedése alapján a muszlim hitű szerémségi kálizokkal hozható kapcsolatba, éppúgy, mint al-Magribi esetében. A Yāqūt által baskírnak nevezett muszlim hitű magyarok azonban magukat „hunkar” néven nevezték, így aligha tekinthetjük bármelyik magyarországi muszlim csoport önelnevezésének a „baskír” nevet. Zimonyi úgy véli, al-Isṭahri tudósítása az alapja Yāqūt koncepciójának a két bāšğird/bāšqird országról, ám e terminus használatának oka nem világos.¹² Yāqūt a két baskír országot azonosnak vélte Bizánc és a dunai bulgárok között.¹³ Al-Ğarnāti a 12. század közepén Unkuriya ország népét nevezte a Volga-vidékiekhez hasonlóan bāšğird-nak, az elkülönülten élő muszlimokat azonban maghrebinek és hwarizminak (kálizok) mondta. A „baskír” nevet tehát nem gondolhatjuk sem a magyarországi muszlimokra használt külső elnevezésnek, sem önelnevezésüknek. A „baskír” név világosan a „magyar” név egyenértékűje a muszlim szerzők szóhasználatában.

Zimonyi István úgy véli, hogy a baskír-magyar rokonság teóriájának minden egyes eleme a 10-13. századi volgai magyarokkal áll összefüggésben, nem vezethető vissza a honfoglalást megelőző időre.¹⁴ Yāqūt és Plano Carpini alapján elképzelhetőnek tartja, hogy a 13. századi muszlim és latin források földrajzi közelségük alapján azonosítják a keleti magyarokat és a magyarokat.¹⁵ Megállapítja, hogy a két népnév hasonlóságára felépített elmélet minden ízében középkori tudós elképzelés.¹⁶ 13. századi muszlim forrásainkban az írott hagyományok és az új információk keveredése figyelhető meg. Al-Dimišqi a 13-14. század fordulóján a Don vidékén említi Bāšqird és Māğar vidékeit, majd a Rüs-(Fekete)-tenger partvidékén sorolja fel az al-rüs, al-hunkar, bāšqird, al-qibğāq népeket.¹⁷ A tatárjárás említése kapcsán Zimonyi úgy vélekedik, hogy a kárpát-medencei magyarokról van szó, ám az első adat a Volga vidékére vonatkozik, a második pedig a pontusi steppén élt 9. századi magyarságra látszik utalni.¹⁸ A mongolok titkos története 262. szakaszának a kibcsaut után szereplő bağigit népe, amely 1207-ben a Nyugat-Szibériában kereshető erdei népek között szerepel, Zimonyi szerint biztosan a török baskírokat jelöli. Zimonyi a titkos történetben az oroszok után szereplő madzsarat népet a kerel névvel együtt a nyugati magyarokra vonatkoztatja, ám a madzsarat nép helye a felsorolásban inkább a keleti magyarokra utalhat.¹⁹ A fenti források jól mutatják a helyzet bonyolultságát, a muszlim irodalmi hagyomány régi baskír–magyar azonosítása a mongoloknál működött muszlim szerzők felfogásában az újonnan megismert, egymás közelében élő keleti magyarok és török baskírok közelségével nyerhetett újra megerősítést.

¹⁰ Kmoskó 1997. 127.

¹¹ Zimonyi 2005. 66. 51.

¹² Zimonyi 2014. 56.

¹³ Zimonyi 2005. 66.

¹⁴ Zimonyi 2014. 61.

¹⁵ Zimonyi 2014. 61.

¹⁶ Zimonyi 2005. 66.

¹⁷ Kmoskó 2007. 113.

¹⁸ Zimonyi 2014. 53.

¹⁹ Zimonyi 2014. 58.

A következő kérdés a muszlim irodalmi hagyomány eredeti forrása. A Ğayhanī-hagyomány szerzőinél a baskírok helyén, a Jaik (Urál)-folyó vidékén a magyarok szélső határa szerepel. Egyedül a Sállám jelentés bővebb változatát használó Al-Idrisī-nél szerepelnek azon a tájon a baskírok. Al-Idrisī Ğayhanī-ra hivatkozva írja, hogy Sállám és társai a Bűdös Földet elhagyva érték el a Leásott földet. Abū-l-Fidā' párhuzamos szövegéből derül ki, hogy Basġirt országa a Bűdös Földnek nevezett sivatagtól északra volt.²⁰ A Ğayhanī-nál a magyaroknak a besenyők és a volgai bolgárok között szereplő szélső határát a kutatás a magyarok Volgán túli szállásterületére érti, mert Ğayhanī a magyarok lakóhelyét a továbbiakban a Fekete-tenger északi partjára teszi.²¹ Jóllehet Ğayhanī Ibn Fadlān értesüléseinek is birtokában volt, a baskír nevet mégsem használta a magyarokra, hanem azok saját maġġar önelnevezését ismerte.²² Al-Ğayhanī talán azért nem használta a magyarokra a baskír nevet, mert a nyugatra költözött magyaroktól származtak elsődleges, általa hitelesnek tartott szemtanúktól kapott információi, és azokban nem szerepelt ez a kapcsolat.

Al-Balhī Ğayhanī kortársa volt, személyesen is ismerték egymást, egymás műveit is olvashatták.²³ Mint láttuk, al-Ğayhanīnak nem volt tudomása a magyarok és a baskírok semmilyen közelebbi kapcsolatáról, így munkájából al-Balhī sem vonhatott le erre utaló következtetést. Al-Balhī Zimonyi István szerint Ğayhanīnak a magyarok szélső határára vonatkozó helyét értelmezhetette úgy, hogy a maġġ/far-oknak két lakóhelye van, a népvetet pedig a török basġirt-ra javította, összekeverve a magyar népnév m/baġġir formájával.²⁴ Az al-Balhī munkáját átdolgozó al-Ištaḥri további forrásait nem nevezte meg, értesüléseinek eredete így jórészt ismeretlen. Miután a kazárok leírása al-Ištaḥri-nál egyezést mutat Ibn Fadlān vonatkozó szövegrészével, Kmoskó feltételezte, hogy ugyanazt a régebbi, ismeretlen forrást használták mindketten.²⁵ Al-Balhī térképeire csak rövid magyarázatok tartoztak, így nem lehetetlen, hogy csak al-Ištaḥri részletes leírásaiba került be a két féle basġirt-ok bemutatása. Annyit tudunk, hogy az al-Ištaḥri munkáját bővítve átdolgozó Ibn Hauqal használta al-Ğayhanī és Ibn Hordādbeh munkáit is.²⁶ Ibn Hordādbeh, akinek munkája al-Ğayhanī legfőbb forrása volt, szintén ismeri a baskírokat. Műve két változatban készülhetett el, 854/855-ben, illetve 894/895-ben.²⁷ Ibn Hordādbeh munkájának al-Ğayhanī által használt redakciójában Sállám jelentésének (842-847) rövidebb, a baskírokat nem említő változata szerepelhetett, a jelentés bővebb változatát használó al-Idrisī-nél viszont megtaláljuk a baskírokat, 26 napnyi útra a kazároktól. Róluk tehát Ibn Hordādbeh is tudhatott.²⁸ Ibn Hordādbeh a kīmāk és ġuzz nép után, a baġānāk nép előtt említi a ġ.f.r.-maġġar népet, tehát a Volga-Jaik (Urál)-folyók vidékén.²⁹ Éppen ott, ahol a magyarok szélső határát vagy a keleti magyarokat a Ğayhanī-hagyomány is szerepelteti, és ott, ahol Ibn Fadlān-nál és a Balhī-hagyományban feltűnnek a volgai bolgárok mellett élő baskírok. Ibn Hordādbeh mégsem illeti azonos névvel a magyarokat és a baskírokat.

A Ğayhanī-hagyományba tartozó Gardizi egy 8. század végi forrásból idézi egy Basġirt nevű kazár előkelő történetét, aki két ezer emberrel a kazárok és kimekek között élt, tehát éppen

²⁰ Kmoskó 1997. 127.

²¹ Zimonyi 2005. 57–67.

²² Zimonyi 2005. 19.

²³ Zimonyi 2005. 54–55.

²⁴ Zimonyi 2005. 66.

²⁵ Kmoskó 1997. 49.

²⁶ Kmoskó 1997. 74–75.

²⁷ Kmoskó 1997. 42.

²⁸ Zimonyi 2005. 20. Kmoskó (1997) 123–133.

²⁹ Kmoskó 1997. 108.

azon a tájon, a Volga és az Aral közötti steppén, ahol Ibn Hordādbeh szerint nem sokkal később a magyarok is laktak. Gardīzi idézett tudósításában 2000 lovassal a kazárok és a kimekek között élt „Bsyrt” nevű kazár fejedelmi személy a baskírok népvénét viselte személyneveként, így mondai ősüknek tekinthető. A 8. század végi baskíroknak a Levedi korabeli magyarokéhoz hasonló kazár függése is kiderül a kazár kagán utasításából „Bsyrt” részére egy, az előző kagán által kegyelt „saqlab” férfit elűzésére.³⁰ A Balhī-hagyományban szereplő két baskír nép közül az oguzok mellett, a volgai bolgárok mögött említett csoport Gardīzi tudósításához hasonlóan 2000 emberből állt, szemben a besenyők és Bizānc szomszédságában élt csoport 2000 harcosával.³¹

Gardīzi és a Balhī-hagyomány baskírokra vonatkozó ezen értesülései mögött az azonos létszám és földrajzi hely alapján összefüggés kereshető. Gardīzi az eurázsiai steppe középső részének népeit az arab tudományos próza megalapítója, Ibn Muqaffa’ (i. sz. 720 – kb. 756) fiának a török népek leszármazásáról 780 után írt munkája alapján mutatja be, aki kortársként rögzítette azokat. Leírásai Czeglédy szerint igen értékesek, népetimológiának látszó névmagyarázatai sokszor más forrásokból ismert, valós történeti eseményeket örökítenek meg. A Baskír nevű kazár előkelőhöz kötött baskír eredetmonda is ilyen 8. század végi eseményt örökíthet meg.³² A Balhī-hagyomány Sallām szintén baskír eredetű 840 körüli adatait használta, a két értesülésnek így egyetlen közös forrása jelölhető meg, maguk a baskírok. A nyugatra költözött magyaroknak az Urál-vidéki baskírokkal való azonosítása és mindkét csoport azonos baskír neve tehát a baskíroktól származó hiteles információ lehet.

A két fenti forráscsoport mellett harmadik fontos forrásunk a baġġird alakot szintén a magyarok egyik nevéként használó al-Mas‘ūdī. Névhasználatának háttere szempontjából igen fontos kérdés, hogy műve, a Murūġ milyen viszonyban áll a Balhī- és Ğayhanī-hagyománnyal. Zimonyi szerint a Leásott Föld történetét al-Mas‘ūdī őrizte meg az eredetibb, a déli, Fekete-tenger vidéki tájakra vonatkoztatott formában, ami talán arra utalhat, hogy forrása azonos Ğayhanī-ével, de ő nem használta Ğayhanī-t.³³ A Leásott Föld története Sallām jelentéséből származik Ğayhanī szövegében.³⁴ Al-Mas‘ūdī Ibn Hordādbeh munkájából ismerhette Sallām jelentésének rövidebb, de talán az al-Idrīsī által használt hosszabb változatot is, és a Gardīzi-nél fennmaradt baskír eredetmondát is.³⁵ Al-Mas‘ūdī Murūġ-ja tehát a baskírokra vonatkozóan független forrásnak tekinthető. A magyarokra vonatkozó adatai származására nézve figyelemre méltó tény, hogy al-Mas‘ūdī nem a muszlim irodalomban használatos Unqulus, al-Unkariya alakot (mint Ibrāhīm ibn Yaqūb nyomán al-Bakrī) használta a magyarok másik nevéként, hanem az eredeti török [o]nūkarda (onogur) formát. Al-Mas‘ūdī-nak a szlávokról írt beszámolója a Ğayhanī-hagyományban egyedül a munkáját 1068-ban befejezett al-Bakrī-éhoz hasonló, így al-Mas‘ūdī korábbi, 943–947 között készült munkáját tekinthetjük előbbi forrásának.³⁶ Mindezek közvetlen, a magyaroktól származó információira utalhatnak, azt bizonyíthatják, hogy a magyarok a baskír nevet valóban használhatták önelnevezésüként.

A volgai bolgároktól a magyarokhoz érkezett Al-Ğarnātī névhasználatára nyomán merült fel az a gondolat a kutatásban, mely szerint a baskír név a magyarok volgai bolgár neve lenne.³⁷

³⁰ ZIMONYI 2005. 65–66., 205. HKIF 25–26. A történet a kirgiz eredetmonda, valószínűleg a 8. század végéről származik. VÁCZY 1975. 283–285., 287.

³¹ ZIMONYI 2005. 82.; KMOŠKÓ 2000. 31., 79.

³² CZEGLÉDY 1985. 108–109.

³³ ZIMONYI 2005. 55.

³⁴ KMOŠKÓ 1997. 127.; KMOŠKÓ 2000. 181. 183. lj.

³⁵ ZIMONYI 2005. 20.

³⁶ Al-Bakrī: KMOŠKÓ 2000. 240. Al-Mas‘ūdī: KMOŠKÓ 2000. 199–200. KMTL 77: Zimonyi István. ZIMONYI 2005. 22–24.

³⁷ RÓNA-TAS 1996. 223–229.

Zimonyi István úgy véli, Róna-Tas András értelmezése a magyarok baskír nevének a volgai bolgárokat követő használatáról al-Ġarnāṭīnāl, nem magyarázza meg a keleti magyarok és a baskírok viszonyát.³⁸ A török nyelvekben csak a szókezdő b>m változásra ismerünk adatokat, ellenkező irányú m>b változásra nem. Így nem gondolhatunk arra, hogy egy eredeti „m.dzs.g.r” alakból egy török nyelvben jött volna létre egy „b.dzs.g.r” forma. A baskír és a magyar népnév etimológiai azonossága tehát kizárólag a baskír név eredetiségének feltételezése mellett jöhet szóba. A két etnonim közül a baskír lehet az eredeti, tehát a magyarok származhattak a baskírok közül.³⁹ A muszlim források alapján valószínűsíthető etnikai azonosság mellett a baskír és a magyar népnév etimológiai azonossága is lehetségesnek látszik, amelynek háttérében közös politikai szervezet, a két nép etnikai, de nem feltétlenül nyelvi azonossága állhat. A baskír-magyar kapcsolat háttérét tekintve igen fontos információ Sállām tolmács utazásának 842–847 közé tehető időpontja. A baskírok ekkori feltűnése a magyaroknak a 830-as évek végére tehető Maeotis-vidéki megjelenésével közel egyidejű.⁴⁰ A két népcsoportnak a jelek szerint már Sállām-nál megjelenő azonosítása így kronológiai és földrajzi szempontból is reálisnak mondható, a Volga-Jaik (Urál) közötti steppét mindkét csoport azonos időben hagyhatta el. Az önálló baskír nép kialakulása, feltűnése a forrásokban a Levedi vezette magyarok nyugatra távozásával hozható összefüggésbe.

Az eredetileg iráni nyelvű vasgird nép a Volga-Jaik (Urál) vidékre Közép-Ázsiából, a Ġayhūn (Amu-Darja) menti Folyóntúlról, al-Huttal és al-Wahš szomszédságából, az Amu-Darja északi mellékfolyója, a Wahšāb mellett elterülő al-Wāšġird vidékéről érkezhetett. Ez Horaszánban, Perzsia északkeleti határvidékén található, ahonnan a magyarok származtak a muszlim szerzők szerint.⁴¹ A baskírok elvándorlása bizonyíthatóan látszik az Alsó-Volga vidékére. A 7. századi ún. Örmény Földrajz hosszú változata a Szkítia földjét legeltető népek között a t’urk’astanok mellett csak a „bušx” népet ismeri. Ezzel azonos lehet a „bxux” alakban az Aral-tó vidékén a xorozmi néppel együtt szereplő nép. A szöveg szerint a xazirok és a bwšx-ok erős népe keletről és nyugatról téli szállásra az At’l folyóhoz vonul legeltetni.⁴² A nomád életmódú, a kazárokhhoz hasonló létszámú és erejű bušx/bxux/bwšx (bux, bušx’) nép lakóhelyét az Aral-tó, a Kaszpi-tenger és a Volga alsó szakasza közötti steppére helyezhetjük.⁴³ A baskírok az Amu-Darja felső folyásvidékéről e steppéken át juthattak az Urál közelébe, így azonosításuk az Örmény Földrajz vizsgált népével elfogadható feltételezés. A baskírok és a magyarok elődei hosszabb ideig etnikai-politikai közösségben élhettek, a magyarok önelnevezésüket e kapcsolatnak köszönhetik. Ez esetben a nyelvészeti következtetések az írott források hiteles névalakjain alapulnak és valós

³⁸ ZIMONYI 2014. 61.

³⁹ BERTA 2001. 35–44.

⁴⁰ Annales Bertiniani 839. év. HKIF 183.

⁴¹ KMSÓKÓ 2000. 40–41., 52. A baskírok eredetileg iráni nyelvéről: HARMATTA 1997. 78. ZIMONYI 2005. 73., 79., 81. Ibn Rusta szerint a Ġayhūn mellékfolyója, a Pamír-vidéki Wahšāb jobb, északi partján, al-Huttal mellett található al-Wāšġird határa. KMSÓKÓ 1997. 180. A baskírok nevéként „a baġġurt alak csak Mascūdīnāl bukkan fel a X. század közepén. A korábbi adatok š hangot tartalmazó bašġird névalakról tanúskodnak. Ez az iráni nyelvű väšġird törzscsoport nevére megy vissza, amelynek egy része Közép-Ázsiából, a Ġayāniyān és Xuttal közötti területről érkezett az Ural-vidékre. Eredeti településterületük emlékéért Közép-Ázsiában a Bašġurd day neve őrizte meg. Egy másik részük Irán délkeleti területére sodródott, s nyelvük a baškardī nyelvjárásban él tovább. Az Ural vidéki bašġirdok eltörökösödtek, de nyelvük fonémrendszerében és szóképzésében az iráni szubsztrátum jól tükröződik.” HARMATTA 1998. 139.

⁴² PAULIK 2001. 51., 53., 47.

⁴³ PAULIK 2001. 58: Marquart a volgai bolgárokkal, Eremyan a baskírokkal azonosította őket, Golden egyik azonosítást sem fogadta el. A bolgárok ekkor már nyugatabbra éltek, így inkább a baskírokra gondolhatunk. Felmerülhet még a berszilekkel való azonosságuk is.

történelmi eseményekhez kapcsolhatók. Ezzel szemben a „magyar” népnévnek Reguly Antal hipotézise nyomán a „manyi” népnévből kiinduló magyarázata nélkülözi az írott adatokat és historikus névalakokat, pusztán a két népnévnek az iráni „manusa” szóra történő visszavezetésén alapul, realitása így megkérdőjelezhető.⁴⁴ A baskír-magyar azonosságot a baskírok eredeti finn-ugor nyelvűsége sem magyarázhatja, mert a baskír nyelvben nincsen nyoma hajdani finn-ugor nyelvüknek, Volga-Urál vidéki lakóhelyükön pedig nem mutatható ki nagy tömegű finnugor népesség korábbi jelenléte. A baskír-magyar kapcsolat így nyelvi azonosságuk helyett hosszabb együttélés során kialakult etnikai közösségükkel magyarázható.⁴⁵ *

SZAKIRODALOM

- BERTA ÁRPÁD (2001): Bashkir and Hungarian – and the darázs ‘wasp’. In Károly László – Kincses Nagy Éva (szerk.): Néptörténet – Nyelvtörténet. A 70 éves Róna-Tas András köszöntése. Szeged. 35–44.
- BOLSAKOV, OLEG GEORGIEVICS – MONGAJT, ALEKSZANDR LVOVICS (1985): Abu-Hámíd al-Garnáti utazása Kelet- és Közép-Európában 1131–1153. Budapest, Gondolat Kiadó. 56–58.
- CZEGLÉDY Károly (1985): Gardízi „török» fejezetének magyarázatához. Álmos nevének származtatásaihoz. In E. Schütz - É. Apor. (eds): Magyar őstörténeti Tanulmányok. Series A 3. Budapest, Oriental Reprints. 105–112.
- GULYA JÁNOS (1997): A magyarok önelnevezésének eredete. In Kovács László – Veszprémi László (szerk.): Honfoglalás és nyelvészet. Budapest. 85–97.
- HARMATTA János (1997): Iráni nyelvek hatása az ősmagyar nyelvre. In Kovács László – Veszprémi László (szerk.): Honfoglalás és nyelvészet. Budapest. 71–83.
- HARMATTA János (1998): A honfoglalás mai szemmel. Magyar Nyelv 94. évf. 2. sz. 129–151.
- HKIF: A honfoglalás korának írott forrásai. Olajos Teréz, H. Tóth Imre és Zimonyi István közreműködésével szerkesztette Kristó Gyula. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 7. Szeged, 1995.
- KMSKÓ MIHÁLY (1997): Mohamedán írok a steppe népeiről. Földrajzi irodalom I/1. Magyar Őstörténeti Könyvtár 10. Szerk.: Zimonyi István. Budapest, Balassi Kiadó.
- KMSKÓ MIHÁLY (2000): Mohamedán írok a steppe népeiről. Földrajzi irodalom I/2. Magyar Őstörténeti Könyvtár 13. Szerk.: Zimonyi I. Budapest, Balassi Kiadó.
- KMSKÓ MIHÁLY (2007): Mohamedán írok a steppe népeiről. Földrajzi irodalom I/3. Magyar Őstörténeti Könyvtár 23. Szerk.: Zimonyi István. Budapest, Balassi Kiadó.
- KMTL: Korai Magyar Történeti Lexikon. Főszerkesztő: Kristó Gyula. Szerkesztők: Engel Pál és Makk Ferenc. Budapest, 1994, Akadémiai Kiadó.
- PAULIK ÁGNES (2001): „A világ bemutatása”. Egy 7. századi örmény Földrajz a steppe népeiről. In: Források a korai magyar történelem ismeretéhez. Szerk.: Róna-Tas András. Magyar Őstörténeti Könyvtár 16. Budapest 2001. 28-68.
- RÓNA-TAS ANDRÁS (1996): A honfoglaló magyar nép. Budapest, Balassi Kiadó.
- VÁCZY Péter (1975): A magyarok vándorútja keletről nyugatra. Antik Tanulmányok 22. évf. 2. sz. 283–285.
- VÁSÁRY ISTVÁN (1985): A baskír-magyar kérdés nyelvi vetületben. Nyelvtudományi Közlemények 88. (1985), 369-388.
- ZIMONYI ISTVÁN (2005): Muszlim források a honfoglalás előtti magyarokról. A Ğayhāni-hagyomány magyar fejezete. Magyar Őstörténeti Könyvtár 22. Budapest, Balassi Kiadó.
- ZIMONYI ISTVÁN (2014): A magyarság korai történetének sarokpontjai. Elméletek az újabb irodalom tükrében. Magyar Őstörténeti Könyvtár 28. Budapest, Balassi Kiadó.

⁴⁴ Vö. GULYA 1997. 89., 94., 96.

⁴⁵ VÁSÁRY 1985.

SZMUTKÓ SÁNDOR

szmutko.sandor@gmail.com
PhD hallgató (SZTE BTK)

Mongol–hvárezmi kapcsolatok az otrari incidenst megelőzően

— *The Mongolian–Hwarezmian relations before the incident in Otrar* —

ABSTRACT At the beginning of the 13th century the uprising of the Mongolian Empire was a determining factor in the history of Central Asia and the Hwarezmian Empire, which lived its golden age at this time. The two examined asian empires had common borders from the 1210-s, because of this they became interested in each other. The formal reason of the attack against the Hwarezmian Empire was the incident in Otrar in 1218, in which the traders from the territory of the Great Khan were slaughtered by the order of the governor of Otrar. The Muslim sources mostly from that era (eg.: Juvainí, an – Nasawí, Ibn-al-Athir) usually mediate a different view in the judgement of the circumstances of the Mongolian raid. From the view of the ideology at the Mongol Empire, the raid against the Hwarezmian Empire was the raid of the Great Khan Who reigned due to the will of the Sky against those who worked against His wish. The fall of the Hwarezmian Empire was caused besides the conflicts of the different dynasties and branches of Muslim religion, the excellent Mongolian intelligence service, which realised these weaknesses, and made advantages from them. The empire of the Hwarezmian sultan collapsed during a few years, but occupying the whole area of Hwarezmian Empire took more time from the Mongolians.

KEYWORDS 13th century, Mongolian–Hwarezmian relations, Hwarezmian Empire, Mongolian Empire

DOI 10.14232/belv.2017.2.9 <https://doi.org/10.14232/belv.2017.2.9>

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article: Szmútkó Sándor (2017): Mongol–hvárezmi kapcsolatok az otrari incidenst megelőzően. *Belvedere Meridionale* 29. évf. 2. sz. 140–162. pp

ISSN 1419-0222 (print)

ISSN 2064-5929 (online, pdf)

(Creative Commons) Nevezd meg! – Így add tovább! 4.0 (CC BY-SA 4.0)

(Creative Commons) Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0)

www.belvedere-meridionale.hu

Tanulmányomban a XIII. század elején a Hvárezmi Birodalom bukását megelőző mongol-hvárezmi kapcsolatokat, az otrari incidens körülményeit, s velük összefüggésben a mongol hódítási mechanizmus bizonyos ideológiai vonatkozásait szeretném megvizsgálni.¹

A XIII. század elején Belső-Ázsia pusztáin egy dinamikusan terjeszkedő nagyhatalom, a nomád gazdasági alapokon szerveződött Mongol Birodalom született meg, amely Dzsingisz kán vezetésével nagy területeket hódított meg. A belső-ázsiai török és mongol nyelvű etnikumok (mongolok, tatárok, kereitek, najmanok, merkitek) egyesítése után a mongolok a környező civilizációk ellen fordultak, melynek során hódoltatták az ujgurokat, karlukokat, tangutokat, a Bajkál-tótól északra élő erdei népeket. 1211-től kezdték meg a dzsürcsi Jin-állam (a Középső Birodalom) elleni támadásokat, melynek eredményeként még az első nagykán (Dzsingisz) életében elfoglalták annak központját Dzsungdut (a mai Peking helyén). Nyugat felé fordulva az 1210-es évek közepén foglalták el a Karakitaj Birodalmat miután Dzebe nojon Dzsingisz kán szettepei ellenségének fiát, a najman Gücsülüköt legyőzte.² A Mongol Birodalom közvetlenül határos lett a hvárezmsahok³ államával, mely a Szeldzsuk Szultánátus XII. század végi bukása óta első ízben próbálkozott egy erős birodalmi keret létrehozásával Közép-Ázsiában.⁴ Így kerültek a mongolok a XIII. század elején virágkorát élő Hvárezmi Birodalom⁵ látókörébe, amely élénk érdeklődést tanúsított a Keleten zajló események, a mongol hódítások iránt.

A továbbiakban megkísérlem felvázolni röviden a mongol - hvárezmi kapcsolatok történetét. A hvárezmieket már régóta érdekelték a Kína területén fekvő birodalmak, melyeknek a meghódítására szöttek terveket.⁶ Ez az érdeklődés az 1210-es években különösen élénk volt, hiszen Dzsingisz kán az évtized elején kezdte meg a Jin-birodalom meghódítását, s a hvárezmi szultán szemében ezzel egy veszedelmes rivális képe körvonalazódott. Valószínűleg ez az esemény

¹ Ezúton is szeretnék köszönetet mondani témavezetőmnek Dr. Polgár Szabolcsnak a publikáció megírásában nyújtott segítségével.

² BIRAN 2009. 47.

³ hvárezmsah – A Hvárezmben uralkodó fejedelmek hagyományos címe volt, amely már az iszlám előtti időkben is létezett. A 11. század végétől a mongol hódításig négy dinasztiát tartanak számon. A negyedik dinasztia, az oguz-török eredetű Anustegidák, s egyben az egységes Hvárezmi Birodalom utolsó uralkodója volt Aláaddin Mohamed szultán (1200–1220). Hvárezm történetét részletesen al-Bírúni (973–1048) hvárezmi származású geográfus, enciklopédista írta meg. A Hvárezmre vonatkozó magyar és idegen nyelvű szakirodalom: OLDAL 1987; BUNIHATOV 1986. (ez az orosz nyelvű monográfia Kutbaddin Mohamedtől Dzselaal-ad-dín haláláig tekint át a hvárezmsahok államának történetét).

⁴ ZIMONYI 2012. 22.; GROUSSET 1970. 236.

⁵ A Hvárezmi Birodalom fénykorában magába foglalta Közép-Ázsia nagy részét, beleértve a történeti Iránt, Afganisztánt, a fejlett transzoxianai városokat (Buhara, Szamarkand). Észak-déli irányban az Aral-tótól a Perzsa-öbölig terjedt, kelet-nyugati irányban a Pamirtól és a Szulejmán-hegységtől a Zagrosz hegységig. Hvárezm a VII. századtól vált az iszlám világ részévé, innentől kezdve került a muszlim történetírók és geográfusok látókörébe, akik részletes leírásokat közöltek erről a muszlim országról. A 7-8. századtól nomád török (főleg oguz) népesség beköltözése vette kezdetét, bár az uralkodó elem a városokban az iráni maradt. A 11. század második felétől a hvárezmsahok által kormányzott állam előbb a felemelkedő Szeldzsuk Szultánátus, majd a 12. század közepétől a karakitajok adófizetője lett, amely azonban a két nagyhatalom árnyékában fokozatosan kibújva vazallusi kötelezettségei alól expanzióba kezdett. 1194-ben a hvárezmi uralkodó, Aláaddin Tekish (1172–1200) legyőzte III. Togril szeldzsuk szultánt Nyugat-Iránban, így Hvárezm és Irán egy kézben egyesült. A hvárezmi nagyhatalom fénykora Aláaddin Mohamed szultán uralkodása (1200–1220) idejére tehető, aki folytatva elődei expanzív politikáját a karakitajok segítségével 1215-re végleg szétzúzta az iráni-indiai eredetű gurida államot és elfoglalta a gazdag transzoxianai városokat (Buhara, Szamarkand) miután megölette az utolsó karahanida uralkodót Oszmánt. PETRUŠEVSKIJ 1977. 131.; OLDAL 1987. 120–121; VÁSÁRY 1986. 124–125.; VERNADSKY 1953. 35–36.

⁶ BOYLE 1968. 303.

indíthatta az uralkodót arra, hogy egy küldöttség révén szerezzen megbízható információkat a dzsürcsik területén zajló hódításokról.⁷ Az érdeklődés kölcsönös volt, mert a mongolok is felfigyeltek a keleti muszlim birodalomra, amely a Bizáncból, Kínából és Iránból kiinduló kereskedelmi utak találkozási pontján feküdt.⁸ A nomádok ugyanis érdekeltek voltak a távolsági kereskedelem fenntartásában, a birodalmukon átvezető útvonalak minél nagyobb mértékű ellenőrzésében, a rajtuk áthaladó áruk megvámoltatásában illetve a kereskedők épségének biztosításában. A birodalom fenntartásához és a további hódításokhoz nélkülözhetetlen reguláris hadsereg és adminisztráció fenntartását valamint a nomád birodalmi elit igényeit kielégítő luxuscikkek beszerzését ugyanis csak a kereskedelem támogatása, illetve az alattvalók adói révén tudták biztosítani.⁹ Ha a nomádok a távolsági kereskedelembe – rendszerint közvetítők révén, akik általában valamilyen letelepült életmódot folytató közegekből származtak (pl. szogd vagy muszlim kereskedők) – nem tudtak be kapcsolódni vagy a környező letelepült államok nem szándékoztak velük kereskedni, gyakran folyamodtak erőszakos eszközökhöz, melyek során cserére próbálták kényszeríteni őket, vagy hódító hadjáratokat vezettek az illető államok területére.¹⁰ Ha a muszlim források által nyújtott képből próbálunk meg kiindulni, akkor a Hvárezm elleni mongol támadás is ez utóbbi kategóriába tartozik.

A mongolok és a hvárezmiekek közötti diplomáciai és kereskedelmi kapcsolatok felvételéről, pontos menetéről némileg ellentmondásos adataink vannak. Al-Dzsuzdzsani leírja, hogy 1215-ben Aláaddin Mohamed (1200–1220) hvárezmi szultán parancsára Baha-ad-dín Rázi vezetésével egy küldöttség érkezett Kínába. (A történetíró információit közvetlenül a követség vezetőjétől, Rázitól szerezte). A nagykan fogadta a követeket, akikkel állítólag megüzente a hvárezmi uralkodónak, hogy őt tartja „Nyugat”, magát pedig „Kelet urának”.¹¹ Dzsuzdzsani alapján ez a Kínában tett látogatás tekinthető valószínűleg a nagykan és a hvárezmi uralkodó közötti első „hivatalos” politikai kapcsolatfelvételnek.¹² (Erről az eseményről Dzsuzdzsanim kívül egyetlen más kortárs muszlim forrásban sem találunk adatokat). A XIII. század közepén alkotó Dzsuvaini¹³ (és az

⁷ BARTOL'D 1963. 401.; BOYLE 1968. 303–304.

⁸ Az Aral-tótól délre fekvő Hvárezm területén keresztül vezetett a Selyemút, amely már az ókor óta a Távolsági Keletet kapcsolta össze – Közép-Ázsián keresztül – Európával, valamint az ún. Prémút, mely az orosz és a muszlim területek közötti árucserében játszott kulcsfontosságú szerepet. S emellett Hvárezm a tőle északra élő sztepei népekkel is élénk kereskedelmet folytatott, akikhez egyébként dinasztikus kapcsolatok is fűzték. VÁSÁRY 2003. 125.; VERNADSKY 1953. 35.; FODOR–HEGYI–IVANICS 1993. 64.; PETRUŠEVSKIJ 1977. 109.

⁹ A nomádok kereskedelmi kényszerére és a letelepült államoktól való gazdasági kiszolgáltatottságukra egy a vizsgált korszaknál korábbi példa a nomád eredetű Ujgur Birodalom és a kínai állam viszonya. Az ujgurok birodalmuk fénykorában (VIII. század második fele) képesek voltak arra, hogy a katonailag gyengébb kínaiakat rákényszerítsék arra, hogy szükségen felül vásároljanak a nomádok legfőbb exportcikkének számító lovakat, cserébe viszont selymet követeljenek maguknak. Ugyanez jellemezte a türk-kínai kapcsolatokat is. Ugyanakkor a szakirodalomban olyan vélemény is megfogalmazódott amely a nomád-földműves kapcsolatról, s a nomádoknak a letelepült társadalmaktól való nagyfokú függéséről kialakított sematikus képet némileg árnyalja, s inkább az erdő-steppe-földműves összefüggésében látta. A nomád-földműves kapcsolatról, illetve az eurázsiai lovas és a közel-keleti beduin nomadizmus összehasonlításáról: ZIMONYI 2012. 22.; VÁSÁRY 2003. 87.; SIMON 2003. 323.; ROWTON 1972.

¹⁰ ECSÉDY 1976. 106–108.

¹¹ BARTOL'D 1963. 401.; BOYLE 1968. 303.

¹² BOYLE 1968. 303.

¹³ Aláaddin Atamalik Dzsuvaini (1226–1283) nagy múltú iráni arisztokrata családban született muszlim történetíró és perzsa államférfi. Az 1250-es évek közepén a mongol nagykan székhelyén (Karakorum) járt, ahol elhatározta, hogy megírja a mongolok történetét, mely a Tarikh-i Dzsahangusaj, azaz *A Világhódító története* címet kapta, utalva a Mongol Birodalom alapítójára, Dzsingisz kánra. A mű stílusa sok szempontból a díszes keleti szövegeket követi. Versekkel, morális eszme-futtatásokkal van tagolva. Dzsuvaini (többek között nagy szellemi utódjával Rasidaddinnal szemben) még megélte azt a kettősséget, amelybe mint a mongol hódítással

ő munkáját kivonatoló Rasidaddín szerint) Khodzsendi Ahmed, Huszein emír fia és Ahmed Balcsik vezetésével egy muszlim kereskedőcsoport látogatott Mongóliába vagy Kínába, hogy a kereskedelmi kapcsolatok felvételéről tárgyaljanak Dzsingisz kánnal, mivel a hvárezmi szultán a Gücsülük najman fejedelemmel való háborúja idején a Kelet-Turkesztánba vezető útvonalakat lezárta, ezért azt Mongólián keresztül kellett megkerülni.¹⁴ Bartold feltételezi, hogy a kereskedő csoport Rázi kínai követségéhez csatlakozva jutott el a Jin-birodalomba.¹⁵ Dzsingisz kán szívélyesen fogadta a kereskedőket, elfogadva ajánlatukat, akikkel egyúttal kereskedett is. Naszavi¹⁶ történetíró szerint Dzsingisz kán elküldte a szultánhoz a horezmi *Mahmúdot*, a buharai *Ali Hozsát* és az otrari *Juszuf Kenkát* egy levél kíséretében, amelyben a nagykan többek között elismerését fejezte ki a szultán „sikereit”¹⁷ illetően, majd javaslatot tett egy barátsági- és békeszerződés megkötésére. Ennek a három személynek a kiküldésére valószínűleg a Dzsuzdzsani és Naszavi által említett politikai és kereskedelmi kapcsolatok felvétele után került sor. A mongol uralkodó a kereskedőknek a két immáron szomszédossá vált birodalom területén való szabad áthaladását kívánta elérni, ami a nomádok kereskedelmi érdekei szempontjából érthető.¹⁸ Dzsingisz kán a szultánt „az ő legdrágább fiával egy szinten állónak” és „a muszlimok közül a legjobbnak” nevezte. Erre majd később térek ki. Mohamed az ő szemében pogánynak és barbárnak számító uralkodó közeledését végül is elfogadta, de döntésében, hogy engedélyezi a kereskedők szabad mozgását – Naszavi szerint – szinte kizárólag a mongol hatalom felderítésének szándéka vezette.¹⁹

A Hvárezm elleni támadásra a casus belli az ún. otrari incidens és az azt követő események voltak. 1218-ban egy kereskedő karaván tagjait – Dzsuvaini szerint mintegy 450 muszlimot – akik uruk a nagykan jóvoltából érkeztek a birodalomba, lemészároltatta a Szir-Darja partján fekvő határváros, Otrar kormányzója, akit a források Gair kán vagy Inalcsuk (Naszavinál *Inal-khan*) néven is emlegetnek. Hamarosan Dzsingisz kán parancsára egy követ érkezett a szultánhoz, hogy elérjék az otrari kormányzó kiadatását és elégtételt követeljenek a kereskedők haláláért. Az uralkodó azonban ezt visszautasította és a követet Ibn Kefredzs Bográt két mongol kísérelőjével

együtt járó pusztítást elviselni kényszerülő régi iráni előkelő család tagja és hithű muszlim, ugyanakkor mint a már berendezkedő mongol politikai és katonai uralomnak behódolni kényszerülő iráni adminisztráció egyik tisztviselője került. Ez a kettősség munkájában is tükröződik. Egyrészt leplezetlenül tárja olvasói elé a mongol hódítók sok esetben példátlan kegyetlenségét, – hiszen az iszlám civilizáció (és Irán) története során valószínűleg első ízben élt át a nomád hódítók részéről ilyen elsöprő erejű támadást –, másrészt, mint az isteni büntetés eszközét láttatja, amely a muszlimok, főként a hvárezmsahok gögjét és fennhéjázását volt hivatva büntetni. Méltatja ugyanakkor a mongol birodalomszervezést és a hódítók vallási türelmét, amely a háborúval együtt járó káosznak is véget vetett. Munkáját először D' Ohsson fordította le. A teljes kézirat anyag 1937-ben került publikálásra. Juvaini 1958.; Oldal 1987. 175–176.; Boyle 1962. 133., 134., 136.; EI 1965. 606–607.

¹⁴ BARTOLD 1963. 436., 468.

¹⁵ Az események pontos kronológiája továbbra is bizonytalan. Bartold feltételezi, hogy a kereskedők csatlakoztak Baha-ad-dín Rázi követségéhez vagy követték azt Kínába. BARTOLD 1963. 403.

¹⁶ Siháb-ad-dín Muhammad an-Naszavi az utolsó hvárezmi szultán Dzsasal-ad-dín Mankburni személyi titkára, s életrajzának szerzője volt, aki Horaszánban született. Az uralkodó oldalán mongolelennes harcokban is részt vett. Ő irányította a szultán levelezéseit is. Aleppóban halt meg 1249-50 körül. Fő művét, Dzsasal-ad-dín szultán életrajzát arabul írta, s 1241-42 körül fejezte be. AN-NASAVI 1996.; LEVI – SELA 2010. 125.; EI 1993. 973–974.

¹⁷ Minden bizonnyal a hvárezmi nagyhatalom kiépítésére gondolhatott Dzsingisz melynek során Mohamed szultán egyik legnagyobb tette a gurida állam bekebelezése volt.

¹⁸ BARTOLD 1963.401–402.; GROUSSET 1970. 238.

¹⁹ BARTOLD 1963. 404., 462., 466.; AN-NASAVI 1996. 73–75.

együtt kivégeztette.²⁰ A korabeli jogfelfogásban a követek megölése igen súlyos vétségnek számított, különösen a mongolok szemében, éppen ezért a Hvárezm elleni háború megindítására – formai szempontból is – elegendő indoknak tűnt.²¹ A Hvárezmi Birodalom elleni elsőprő erejű mongol támadás 1219 őszén vette kezdetét²², amely néhány év alatt megsemmisítő csapást mért a birodalom központi (Hvárezm, Transoxiana, Horaszán) területeire. 1220 februárjában foglalták el Otrar és Buharát, márciusban pedig Szamarkandot.²³ 1221-ben esett el a birodalom központja Ürgencs.²⁴ A hadjárat célja a Hvárezmi Birodalom legyőzése volt, illetve a vele szövetségi viszonyban lévő államok, mint potenciális ellenfelek semlegesítése.²⁵ Mindez alapos előkészületekre utal.²⁶ A támadás módszeres volt, az ellenálló városok lakosságát nem kímélték.²⁷ A közép-ázsiai muszlim világ a mongol hódítás első hullámát addig soha nem tapasztalt mértékű pusztításként élte meg. Nem elhanyagolhatóak a gazdasági következmények sem, amelyek a mongol támadások által érintett területek fejlett öntözéses gazdálkodását érték.²⁸ A hódítók helyzetét nagyban megkönnyítette, hogy a Hvárezmi Birodalom egyes tartományai csak laza egységet képeztek, ami abból adódott, hogy eltérő etnikumú és kultúrájú vidékeket egyesített magában, s csak aránylag nem olyan régóta.²⁹ Igen súlyosan esik latba, hogy a szultán és a hvárezmi hadsereg parancsnokai között igen feszült volt a viszony, mely többek között dinasztikus érdekekre is visszavezethető, másrészt mert nem merete vállalni a közvetlen összecsapás kockázatát, a szultán decentralizáltta a hadvezetést, azáltal, hogy a városokban szétszórva helyezte el egységeket.³⁰ A dinasztikus és egyéb ellentétek mellett vallásiak (síita és szunnita doktrína hívei közötti ellentétek, a szultán és a helyi muszlim klérus közötti viszályok) is megosztották a birodalmat, ez utóbbiakat csak súlyosbította a hvárezmi uralkodónak a Bagdadban székelő kalifával 1217 óta tartó ellenséges viszonya, amely nem tett lehetővé együttes fellépést a mongolokkal szemben. A mongol hadsereg

²⁰ Ibn-al-Aszír szerint a két tatár kísérőt elengedte a szultán miután annak parancsára levágták szakállukat. BARTOL'D 1963.; LEVI–SELA 2010. 127.

²¹ RATCHNEVSKY 1983. 111.; SINOR 2003. 311.; BALOGH 2001. 156.

²² Bár ezt megelőzően volt egy kisebb összecsapás a mongol és hvárezmi csapatok között a kipcakok (mivel a források az Aral-tó környékére lokalizálják az ütközet helyét, ezért a kanglik jöhetnek szóba) területére menekült merkitekkel vívott harc közben. Az összecsapást a források szerint Mohamed hvárezmi szultán provokálta ki, aki a mongol csapatok ellen nem ért el sikert. BARTOL'D 1963. 435.; BOYLE 1968. 305–306.

²³ ZIMONYI 2012a. 167.

²⁴ Ürgencs vagy Gurgandzs. Az Amu-Darja bal partján fekvő város már a birodalom székhelyé válása előtt is fontos kereskedelmi központ volt, amely kapcsolatban állt a hajdani Kazár Birodalommal, a Közél-Kelet államaival, az oguzokkal, volgai bolgárokkal. 1221-ben mikor a város alatt egyesült a mongol hadsereg sehogyan sem tudván bevenni azt végül az Ürgencset védő gátat áttörték, elárasztva a várost vízzel. MOLNÁR 1994. 276.; EI 2000. 892–893.

²⁵ Ez utóbbi momentumra utal Dzsocsinak, Dzsingisz kán legidősebb fiának az Aral-tótól északra nomadizáló kanglik elleni hadjárata, másrészt az 1221-23 közötti Kelet-Európába vezetett felderítő hadjárat is, melynek elején a Kaukázusban fekvő államokra (Grúzia, Azerbajdzsán) mérték csapást. Elképzelhető, hogy Szübötej bagatur 1219-es hadjárata a kun Ölberli törzs ellen is ezt a célt szolgálta, legalábbis részben, noha a kínai források szerint a támadás közvetlen kiváltó oka az volt, hogy az Ölberlik vezetője menedéket nyújtott egy Dzsingisz elől menekülő merkit vezetőnek, s nem volt hajlandó kiszolgáltatni a mongoloknak. B. SZABÓ 2007. 18–20.; BALOGH 2001a. 8.; SPULER 1943. 14.

²⁶ A hadjáratokban Dzsingisz kán mindegyik fia részt vett, akik különböző feladatokat kaptak a nagykántól. VÁSÁRY 1986. 37.

²⁷ Kivételt a kézművesekkel tettek, akiket a birodalom belsejébe szállítottak, hogy mesterségbeli tudásukkal a mongol birodalmat szolgálják. VÁSÁRY 1986. 193.; B. SZABÓ 2007. 48.; FODOR – HEGYI – IVANICS 2014. 36–41

²⁸ PETRUŠEVSKIJ 1977. 131.; WAUGH 2000.

²⁹ VERNADSKY 1953. 36.; PETRUŠEVSKIJ 1977. 108.

³⁰ ZIMONYI 2012a. 167.; SPULER 1943.

előrenyomulásával e hajszálrepedések mentén a birodalom politikai és katonai irányítása összeomlott, a hvárezmi uralkodó ellenségei elől menekülve végül a Kaszpi-tenger egy kis szigetén halt meg 1220 decemberében vagy 1221 elején.³¹ A Hvárezm elleni büntetőhadjáratnak³² része volt egy felderítő jellegű expedíció melyet Kelet-Európába vezettek. A Mohamed szultán üldözésével megbízott két parancsnok, Dzsebe és Szübötej miután jelentést tettek a mongol uralkodónak a szultán haláláról, engedélyt kaptak a nyugatra fekvő országok felderítésére.³³ A mintegy 20 ezer főt számláló mongol sereg a Kaukázuson átkelve betört a kelet-európai steppe régióba, ahol a dél-orosz fejedelmek és a kunok egyesült seregére mértek megsemmisítő vereséget a Kalka folyó mellett 1223-ban.³⁴ A hadjáratot egyelőre nem követte hódítás, Dzsebe és Szöbetej seregei ugyanis 1224 elején visszatértek Ázsiába és csatlakoztak Dzsingisz kán főerőéhez.³⁵ Dzsingisz kán turkesztáni és hvárezmi hadjárata lényegében már 1222-ben befejeződött.³⁶

Nem világosak a háborút kirobantó otrari incidens körülményeinek, s a Hvárezm elleni támadás előzményeinek a részletei, ugyanis a különböző források némileg eltérő módon tájékoztatnak az eseményekről, s más és másképpen ítélik meg azokban a szultán és a kormányzó szerepét. Nem egyértelmű a szultán szerepe a kereskedők lemeszárlására vonatkozó parancs kiadásánál. Az általam vizsgált muszlim forrásokat a szultán szerepének megítélése alapján két nagyobb csoportra oszthatjuk: az egyikbe azok tartoznak, amelyek valamiképp a szultán felelősségét kisebbítik, esetleg teljesen figyelmen kívül hagyják. Míg a másikba inkább azok, amelyek ráhárítják a felelősséget, s az otrari kormányzót, mintegy a szultán parancsának végrehajtójaként állítják be. Az egyes csoportok ismertetése előtt érdemesnek tartom megjegyezni, hogy a mongol hódítók szolgálatában álló muszlim szerzők, mint Dzsuvaini és Rasidaddín³⁷ művei hordoznak magukban bizonyos tendenciózus jelleget mint arra már korábban Petrusevskij is rámutatott. Ez többek között abban nyilvánul meg, hogy Dzsingisz kán hadivállalkozását megpróbálták „igazságos” háború gyanánt feltüntetni, amely a „bűnbe esett” muszlim birodalmat sújtotta.³⁸ Tehát

³¹ VÁSÁRY 1986. 37.; B. SZABÓ 2007. 18.

³² A muszlim források – még a hvárezmi szultánokhoz lojális Naszavi is – a Hvárezm elleni mongol invázióknak egyfajta „büntető” jelleget kölcsönöznek, amit megerősíthet talán az a tény, hogy az okozott pusztítások következtében a (mongolok számára is fontos) kereskedelmi útvonalak is elkerülték ezt a térséget. WAUGH 2000; FODOR – HEGYI – IVANICS 2014. 36–41.

³³ ALLSEN1983. 10.; VÁSÁRY 1986. 38.

³⁴ A Hvárezm elleni hadjárat és a kalkai csata érdekessége, hogy ekkor kerültek a mongolok először az európai keresztény történetírók látókörébe. KOVÁCS 2014. 413–420.

³⁵ B. SZABÓ 2007. 24.; KOVÁCS 2014. 413–420.

³⁶ VÁSÁRY 1986. 38; B. SZABÓ 2007. 25.

³⁷ Rasidaddín Fazlallah (1247–1318) perzsa államférfi és udvari történetíró. Hamadánban született. Boyle hangsúlyozza, hogy a történetíró már abban az időben élt, amikor a mongolok által okozott pusztítások távoli eseményeknek tüntek, s az alattvalók lassan kezdték elfogadni a „Pax Mongolicát”, mint a dolgok természetes rendjét, s Dzsingisz kán személyének megítélése is átalakuláson ment keresztül. Történeti munkája a Dzsami at-tavarikh, azaz a történetek gyűjteménye volt, mely lényegében a Tarikh-i Dzsahangusajnak a Dzsingisz kán nyugati hadjárataira vonatkozó részét kivonatolta, ugyanakkor valószínűsíthető, hogy eredeti mongol dokumentumok (Altan Debter) kivonatahoz is hozzáférhetett. A Dzsami-at-tavarikh egyik legfontosabb szerepét a kutatók abban látják, hogy szakítva a korábbi gyakorlattal nemcsak a muszlim világ történetét mutatta be, hanem mindazoknak a népekét is, akikkel a mongolok hódításaik során kapcsolatba kerültek. Rasidaddín munkájáról számos másolat készült, több későbbi szerző is hivatkozott rá. A szakemberek előtt is sokáig ismertebb volt Dzsuvaini művéénél. RAŠID-AD-DIN 1952.; BOYLE 1961.; OLDAL 1987. 181., 182., 179–191.; BUELL 2003. 105.; BOYLE 1967. 133.; EI 1998. 443–444.

³⁸ Ennek egyik legszembetűnőbb példája az amikor Dzsuvaini arról ír, hogy a mongolok eleinte megkülönböztetett tisztelettel bántak a muszlimokkal, később azonban „bűneik” miatt változott meg velük szemben a magatartásuk. Ehhez hasonló analógiák a keresztény Európában is voltak, ahol az egyes Európára törő

Dzsingisz kán fellépését igyekeztek pozitívabb színben feltüntetni, s inkább a hvárezmi szultán és/vagy az otrari kormányzó „bűnösségére” helyeződött a hangsúly. Ennek a büntetésnek - a kor felfogásának megfelelően – természetesen voltak bizonyos „előjelei” is, amelyek a szultán lépéseit kísérték.³⁹ Grousset munkájában rámutatott arra, hogy Dzsingisz és Mohamed személyiségének ábrázolása is sok szempontból ellentétes a forrásokban: az előbbi igazságos, nagyvonalú, bátor, míg az utóbbi uralkodó ezen erények egyikével sem rendelkezik.⁴⁰ Fontos megjegyezni, hogy azok a muszlim történeti munkák, krónikák, amelyek egyiptomi másolóktól, vagyis az ilkanida mongol uralommal ellenséges viszonyban lévő mameluk hatalomtól hagyományozódtak ránk - mint Spuler is rámutatott arra – az általuk képviselt hatalom elvárásainak megfelelően alakítottak az egyes történeteken, ami többnyire abban nyilvánult meg, hogy negatívabb színben tüntették fel a mongol uralmat, mint a már említett szerzők akik a mongol birodalom fennhatósága alatt éltek.⁴¹ Petruszskij a mongol uralommal ellenséges szerzők csoportjába három történetíró sorol: an-Naszavi, al-Dzsuzdzsani és Ibn-al-Aszir.⁴² Közülük ketten mongolelles harcokban is részt vettek.⁴³ An-Naszavi helyzete azért is érdekes, mert a szultán anyjával, a nagyhatalmú Terkhen katunnal és annak egyik hívével, a már említett otrari kormányzóval ellenséges viszonyban lévő Dzsasal-ad-dín szultán titkára, s biográfiájának szerzője volt, emellett részt vett az uralkodó oldalán a mongolelles harcokban.⁴⁴ Ebből feltételezhető, hogy némileg elfogult volt urával, s annak apjával, Mohamed szultánnal szemben, habár sok szempontból tárgyilagos munkájában.⁴⁵ Naszawi szerint ugyanis az egész tragédiáért kizárólag az otrari kormányzó volt a felelős, aki mohóságából akarta a kereskedők vagyonát megszerezni. Értesítette a szultánt a kereskedők érkezéséről, akik szerinte kémeek módjára viselkednek, ezért az uralkodó elrendelte letartóztatásukat, kivégzésük a muszlim szerző szerint viszont már a kormányzó „magánakciójának” tudható be.⁴⁶ A szultán pedig hallgatólagosan tudomásul vette és fedezte Inalcsukot, mivel nem akart összetűzésbe kerülni a mögötte álló katonai arisztokráciával, amely meghatározó erőt képviselt a Hvárezmi Birodalomban, s ennél fogva a szultán mozgásterét jelentősen leszűkítette.⁴⁷ Nem mellékes szempont, hogy mint említettük a kormányzó, Mohamed szultán anyjának, Terkhen katunnak volt rokona, akinek igen nagy befolyása volt az államügyekre, s a szultánnal is szembenállt.⁴⁸ Dzsuzdzsani két helyen Naszavihoz hasonlóan a kormányzó kapzsiságát emeli ki, s a szultán szerepéről nem történik említés, bár az egyik helyen megjegyzi, hogy az áruk, amelyek a kereskedőknél voltak végső soron az uralkodóhoz kerültek.⁴⁹ Ibn al-

nomád hadakat (hunok, magyarok, mongolok), mint Isten ostorait ábrázolták. Itt azonban annyiban másabb a helyzet, hogy az egyes perzsa történetírók az Iránban berendezkedő mongolok, vagyis elvileg az ellenség szolgálatában írtak, ezért a hatalommal szembeni állásfoglalásuk eleve korlátozottabb lehetett. OLDAL 1987. 176.; SPULER 1939. 16–17.

³⁹ Az egyik ilyen előjel az volt, amikor a bagdadi kalifa ellen háborúra készülő szultánt egy hirtelen támadt hóvihár akadályozta meg terve megvalósításában. Lásd lentebb. A versek és a különböző Koránból vett idézetek is ezt a tendenciózus beállítást erősítik. BOYLE 1962. 133.

⁴⁰ GROUSSET 1970. 236.

⁴¹ SPULER 1939. 17.

⁴² PETRUŠEVSKIJ 1977. 107.

⁴³ Al-Dzsuzdzsani a mongol betörés idején részt vett Tulak város védelmében. OLDAL 1987. 139.

⁴⁴ PETRUŠEVSKIJ 1977. 107.; LEVI–SELA 2010. 125.

⁴⁵ AN-NASAVI 1996. 17–423.

⁴⁶ BARTOĽD 1963. 405.; AN-NASAVI 1996. 75.

⁴⁷ AN-NASAVI 1996. 75.; PETRUŠEVSKIJ 1977.

⁴⁸ RATCHNEVSKY 1983. 112.; BARTOĽD 1963. 405.

⁴⁹ BARTOĽD 1963. 466.

Aszir viszont úgy tudósít, hogy miután az otrari helytartó értesítette Mohamedet a kereskedők érkezéséről, a szultán azonnal kiadta a parancsot a kalmárok lemészárlására és vagyonuknak a szultán részére való lefoglalására, aki az azoktól lefoglalt árukat a buharai kereskedőknek adta el.⁵⁰ Ibn al-Aszir információit a buharaiaknak eladott árukról egy buharai vallásjogtudóstól (fakih) nyerte, aki Szamarkandban volt mongol fogságban, de megszökött onnan.⁵¹ Mindez emeli a muszlim szerző forrásának értékét. Bartold valószínűnek tartja, hogy így akarták kárpótolni a buharai kereskedőket azért, hogy a szultán még a Gücsülükkel vívott háborúja idején lezárta a Turkesztánból, a nomádokhoz vezető kereskedelmi utakat. Véleményem szerint ezt erősíti, hogy Dzsingisz kán személyesen vezette azt a hadjáratot, amelynek során seregei szinte a földdel tették egyenlővé Buharát és Szamarkandot, ami talán „bűnrészességük” megbosszulásának is tekinthető.⁵² (Bár ne feledjük a mongolok támadásai más ellenálló városokat sem kíméltek). Dzsuvaini és Rasidaddín annyiban jelentenek többletet az előzőekhez képest, hogy említést tesznek a kormányzónak egy indiai kereskedővel való afféjéről. A kereskedő, aki már régóta ismerte a helytartót azzal, hogy a megtisztelő kán titulust neve mellől (ld. *Inal-han* vagy *Khair-khan*) elhagyva bizalmasan Inalcsuknak (vagyis a személynevet kicsinyítő képzővel látva el) nevezte, valamint urának, Dzsingisz kánnak a méltatásával maga ellen ingerelte a sértett kormányzót. A kutatás általában ehhez az információhoz kapcsolja Naszavinak azon adatát, amely említést tesz arról, hogy Inal kán a szultánnak írt levelében beszámol arról, hogy a kereskedők, ha a köznépből valakivel egyedül maradnak, akkor azt megfenyegetik, elbizonytalanítják azzal a politikai rendszerrel szemben, amelyben él.⁵³ Konkrét személy(ek) neve nem hangzik el, mégis Naszavi szavainak fényében válik érthetővé Dzsuvaini tudósítása az indiai kereskedőről. Ésszerűnek tűnik Petrusevszkij felvetése, hogy a kormányzó vajon miért csak ez utóbbi karaván érkezésénél fedte fel mohóságát, ami ilyen súlyos cselekedethez vezetett, amely egyébként – mint azt kiemeli a szerző – a muszlim világban nagyon is szokatlan jelenség volt.⁵⁴ Ehhez még azt tehetjük hozzá, hogy nyilván azzal maga is tisztában volt, hogy egy ilyen cselekedettel, tudniillik a kereskedők lemészárlásával, vagyonuk lefoglalásával egy háborús konfliktust generálhat, hiszen a kereskedők, követek lemészárlása szinte minden nép korabeli jogfelfogásában súlyosan esett latba. Ezzel csak arra szeretnék utalni, hogy a kormányzó tette mögött alapos megfontolások állhattak, amikor kiadta a parancsot, főleg, ha tekintetbe vesszük, hogy egy a két birodalom határára álló várost kormányzott, vagyis közvetlenül ki volt téve egy esetleges ellenséges támadásnak. Dzsuvaini – Naszavihoz hasonlóan – az indiai kereskedő magatartása miatti sértettség mellett szintén a kapzsiságot emeli ki, mint fő ösztönző erőt a kormányzó tette mögött. A szultánnak Irakba küldött levelében (aki abban az időben ott tartózkodott) amikor a helytartó azt állította, hogy a kereskedők spionok módjára viselkednek, tulajdonképpen csak a saját kapzsiságának ürügyéül szolgált eszerint az értelmezés szerint; a szultán pedig ennek hatására megparancsolta lemészárlásukat és vagyonuk lefoglalását. Tehát, mint láttuk az egyes forráscsoportok esetében a szultán és a kormányzó szerepének megítélésében eltéréseket fedezhetünk fel. Bartold kiemeli, hogy egy valami azonban bizonyosnak tűnik: a helytartó osztozott a zsákmányon a szultánnal, aki a hozzá került árukat a buharai (és részben a szamarkandi) kereskedőknek adta el, az ebből

⁵⁰ BARTOLD 1963. 465.

⁵¹ BARTOLD 1963. 466.

⁵² Buhara elpusztítása a muszlim irodalomban nagyon is ki van hangsúlyozva. Egy történet szerint Dzsingisz kán Buhara bevételét követően beszédet mondott az összegyűlt tömegnek, melyben állítólag kijelentette, hogy ő Isten akaratának végrehajtója.

⁵³ AN-NASAVI 1996. 75.

⁵⁴ PETRUŠEVSKIJ 1977. 107–139.

származó pénzt pedig megtartotta.⁵⁵ A kereskedők kémtevékenységgel való gyanúsítását egyébként Naszavi is megemlíti munkájában.⁵⁶

Hansgerd Göckenjan *Felderítők és kémek* címet viselő tanulmányában Vernadsky és Ratchnevsky nyomán kifejti, hogy a mongolok által küldött kereskedőknek az adott idegen állam gyengeségeinek feltérképezése mellett a mongol uralom propagálása is feladatuk volt, amely többnyire a mongol uralkodó nagylelkűségének és toleranciájának hirdetésében öltött testet.⁵⁷ VÉR Márton egy tanulmányában a mongol birodalmi hírszerzés vizsgálata kapcsán részben érintette a követek, kereskedők szerepének kérdését.⁵⁸ Megállapítása szerint a mongolok rendszerint olyan személyeket alkalmaztak követként, akik az adott ország politikai, gazdasági, kulturális viszonyaival tisztában lévő, több nyelven beszélő világlátott emberek voltak. Többek között ezt a véleményét azzal támasztotta alá, hogy a Julianus barát első útjáról szóló *Riccardus-féle* jelentésben szerepel egy tatár vezér követe, aki tudott magyarul, oroszul, kunul, németül, „szaracénul”⁵⁹ és tatárul.⁶⁰ A felsoroltak alapján tehát olyan népek nyelvén, amelyek a Mongol Birodalom látókörében voltak, s politikai célkitűzése miatt ezen etnikumok fontosak voltak számára. Dzsingisz kán célja már ebben az időben (tehát még az otrari incidens előtt) Mohamed szultán birodalmának elfoglalása lett volna, véleményem szerint nem lehet egyértelműen eldönteni. Talán igaza lehet Bartoldnak amikor a kereskedők szerepét értékelve „nemzetek felett álló” jellegükre mutatott rá, akik foglalkozásukból adódóan – lévén, hogy idegen országokban tartózkodtak, követi megbízást is vállalva – természetesen következett, hogy sok mindent megfigyeltek, több információhoz juthattak, mint nem kereskedő honfitársaik.⁶¹ Ebből a szupranacionális jellegből logikusan következhetne Pritsak nézete, mely a nomád birodalmak fennállásának egyik tartópillérévé teszi a kereskedőket (a nomád fegyveres haderő mellett), akik egy hatalmas transzkontinentális birodalom létrehozásában érdekeltek, amely a távolsági kereskedelem elől elhárítana minden akadályt.⁶² Ugyanakkor talán árnyalja a kereskedők, követek hírszerző tevékenységét mongol sajátosságként láttató képet, hogy a két birodalom, mint említettük az 1210-es évektől egyre inkább határos kezdett lenni egymással, ami elengedhetlenné tette a hírszerzést, egymás megfigyelését. Ezt igazolja, hogy hvárezmi részről is volt igény erre.⁶³ Másrészt ugyancsak árnyalhatják ezt a képet – a különböző európai párhuzamok is. A *koldulórendek* (domonkos, ferences) tagjairól számos nyugati forrás állítja,

⁵⁵ BARTOLD 1963. 466.

⁵⁶ AN-NASAVI 1996. 74.

⁵⁷ GÖCKENJAN 2001. 59.

⁵⁸ VÉR 2012. A mongolok, s általában a nomádok hírszerzéséhez további szakirodalom: GÖCKENJAN 2001.

⁵⁹ „szaracén nyelv” – Ebben az esetben a perzsa nyelvet érthették alatta. VÉR 2012. 146., 12. jz.; Györfy György (szerk.): Julianus barát és Napkelet fölfedezése. Julianus, Plano Carpini és Rubruk útjelentései. Budapest, 1986³, 24. (az általa írt Bevezetőben); Nagy (szerk.) Tatárjárás, 121. o. 28. jz.

⁶⁰ VÉR 2012. 146.; GYÖRFFY 1986³. 44.

⁶¹ A kereskedők és követek „általános” információközvetítő szerepére utal az, hogy a 14. század végén az Arany Horda akkori uralkodója Toktamis a rusz fejedelemségek elleni büntetőháborúra készülve megtiltotta a kereskedőknek és követeknek az említett területekre való utazását az információ kiszivárgásának megakadályozására. Elgondolkodtató az is, hogy a volgai bulgárok kereskedőpartnerük a hvárezmi birodalom bukásáról viszonylag gyorsan tudomást szereztek, amelyben nyilván a kereskedőknek volt szerepe. BALOGH 2001a. 8; VÁSÁRY 1986. 134.; RATCHNEVSKY 1983. 110.

⁶² Bartold (és Petruszevszkij is) megjegyzi, hogy a muszlim kereskedők és Dzsingisz kán érdekei teljesen egybeestek a távolsági kereskedelem kiszélesítését illetően. BARTOLD 1963. 462.; PETRUSZEVSZKIJ 1977. 112.; ZIMONYI 2012a. 82.; Pritsak, Omeljan: *The Origin of Rus'*. Cambridge (Massachusetts) 1981, 11–19.

⁶³ Lásd an-Naszavi híradását, aki leírja, hogy a szultán a hvárezmi Mahmúdot „nemzeti” érzelmekre apellálva próbálja meg rávenni, hogy kémkedjen Dzsingisz kán birodalmában. AN-NASAVI 1996. 73.

hogy a térítés mellett felderítő tevékenységet is folytattak.⁶⁴ Viszont azzal egyet érthetünk, hogy a hírszerzést és felderítést a mongolok fejlesztették fokozatosan olyan szintre a középkori Eurázsia történetében, amely minden addig felülmúlt, s a gyors információáramlást az általuk kiépített postahálózat segítette elő.⁶⁵

Azon kívül nem árt figyelmen kívül hagyni, hogy a mongolok hódításaik során bizonyos szabályszerűségeket követtek, vagyis általában ügyeltek arra, hogy az diplomáciailag is kellően alá legyen támasztva. Ez általában a behódolásra való felszólítástól (a behódolás visszautasítása esetén) a hadüzenet bejelentésén át a tényleges támadásig tartott. Itt jutunk el egy másik problémához. Dzsingisz kán fentebb említett, a hvárezmi uralkodóhoz küldött (az otrari incidens előtt) levelében – amely több muszlim szerző művében is fennmaradt – nem követeli a hvárezmi uralkodó behódolását, hanem a világ felosztása mellett a két birodalom közötti kapcsolatok szorosabbra fűzését, illetve a kereskedők szabad mozgását kívánta elérni.⁶⁶ (Nem elhanyagolható kérdés az, hogy a muszlim történírók által közölt levél az eredeti levél pontos tartalmi kivonata-e, vagy a történírók a saját szájuk íze szerint alakítottak rajta). Bartold úgy véli, hogy Dzsingisz kán ebben az időben még a hvárezmi szultán erejét túlbecsülte, s inkább szövetkezni kívánt vele, amit azzal próbál meg alátámasztani, hogy jelentős mongol erőket kötöttek le a dzsürcsi Kína elleni támadások ebben az időben.⁶⁷ Ugyanakkor érdemes megfontolni néhány körülményt, amelyek árnyalhatják az eddigi koncepciót. Az an-Naszavi munkájában megőrződött, három muszlim követ által hozott levél szövegében ugyanis van néhány elgondolkodtató elem, amelyeket párhuzamba lehet állítani egy néhány évtizeddel későbbi beszámoló információival. Egy mongol kori nyugat-európai ferences rendi utazó Willelmus Rubruk az 1250-es években amikor a mongol nagykán udvarában járt említést tesz arról, hogy egy követén keresztül Möngke nagykán figyelmeztette a francia királyt, IX. Lajost (1226–1270) a mongolok erejére. A beszámolót Hansgerd Göckenjan is közli említett tanulmányában a követek felderítő tevékenységének bemutatása kapcsán. A figyelmeztetés így hangzik: „*Elmész a franciák királyához... Ha szövetséget akar velünk, mi elfoglaljuk a mohamedánoktól a területet egészen az ő földjéig, s a világ többi részét nyugat felé mind neki engedjük át; ha nem akar békét, visszahozod az íjat és a nyilakat hozzánk, megmondva neki, hogy ilyen nyilakkal messzire lövünk és erőt ütünk ám.*”⁶⁸ Ha a két szöveget egymás mellé állítjuk bizonyos hasonlóságokat vehetünk észre. Ismerősen hangzik az üzenetben a „világ felosztása” és a szövetség gondolata, amely már a hvárezmi szultánhoz küldött levélben is felbukkant. A levélben a franciák és a mongolok közötti szövetség ötlete a mohamedánok elleni keresztes harc aktuális programjához kapcsolódott. Dzsingisz kánnak a hvárezmi szultánnal való szövetsége pedig alapvetően a két szomszédos birodalom közötti politikai, kereskedelmi kapcsolatok erősítését célozta volna. Möngke nagykán üzenetének végét egy fenyegetéssel zárja abban az esetben, ha a francia király nem hajlandó a szövetségre. A hvárezmi szultánhoz küldött levélben fenyegetés nem hangzik el ugyan, a levél

⁶⁴ Erre félreérthetetlenül utal egy magyar püspök valószínűleg 1240-ből keltezett levele francia kollégájához, amelyben a mongolok elővédjeinek tartott mordvinokról írja, hogy „ezek gyilkolták meg azokat a domonkosokat és ferenceseket, meg a többi követeket is akiket a magyarok királya küldött felderítésre.” Kovács 2015. 151–152.; NAGY 2003.; VÉR 2012. 145. o. 7. jz.

⁶⁵ VÉR 2012. 146., 151–154.

⁶⁶ AN-NASAVI 1996. 73.

⁶⁷ BARTOLD 1963. 471–472.

⁶⁸ Göckenjan 2001. 59.; Györfy 1986³. 297. A szövegrész latinul (SF I): „*Tu ibis ad regem illum Francorum... Et si vult habere pacem nobiscum, et nos acquiremus terram super sarracenos usque ad ipsum, et concidemus ei residuum terre usque in occidentem; si non vult pacem autem referas arcum ad nos et sagittas, dicens ei quod talibus arcibus longe iacimus et fortiter percutimus.*”

hangvétele alapvetően szívélyes, baráti jellegű, viszont a mongolok katonai hatalmának többszöri említése, külön kiemelve Kína (Jin-állam) meghódítását (ami egyébként nem felelt meg teljesen a valóságnak, mert az mint fentebb említettük csak 1234-ben fejeződött be) félreérthetetlenül kifejezésre juttatja a mongolok hatalmát és legyőzhetetlen erejét, amelyet udvarias formában ugyan, de a szultán tudomására hoz.⁶⁹ Dzsuzdzsani is említést tesz arról, hogy bizonyos „hírek” eljutottak Mohamedhez, hogy a nagykán óva intette őt hatalmától.⁷⁰ Az a momentum pedig, hogy Dzsingisz „az ő legdrágább fiával egy szinten állónak” nevezi a korabeli diplomáciai nyelvben azt jelentette, hogy kvázi vazallusának titulálta.⁷¹ Hozzá kell tenni, hogy a kortárs muszlim források közül csak kettőben, al-Dzsuzdzsaninál és an-Naszavinál őrződött meg, illetve a 14. század első évtizedében alkotó Rasidaddinnál.⁷² (Dzsuvaininál viszont nem szerepel ez az adat, tehát valamilyen más forrásból dolgozhatott Rasidaddín). A kijelentés a mongol birodalmi ideológia megnyilatkozásának is tekinthető, mely minden körülmények között tudomására hozza a mongol uralkodóval kapcsolatban álló idegen hatalmak vezetőinek „az Égisten pártfogásából” uralkodó nagykán elsőbbségét. Dzsingisz kánnak a földi uralkodók közötti hierarchikus elsőbbségét burkoltan megfogalmazó üzenetet úgy tűnik a szultán megértette, mivel Naszavi szerint mélységesen felháborodott Dzsingisz kán eme kijelentésén. Hasonló birodalmi felfogás érvényesült – egymástól függetlenül – a letelepült földműves társadalmakhoz tartozó bizánci és kínai birodalmak diplomáciai elméletében és gyakorlatában.⁷³ Természetesen ez az ideológia az aktuális körülményekhez alkalmazkodva, főként a hódítások kezdetén a külvilág felé még némi rugalmasságot árulhatott el. A későbbiekben viszont egyre határozottabb körvonalat kezdett ölteni, mint azt a mongolok által az egyes uralkodókhoz küldött levelek is mutatják. Talán erre utalhat Julianus: *Epistula de vita Tartarorum* című munkájában az a részlet, amikor arról ír, hogy egy bizonyos Gürkagán nevű vezér – akit általában Dzsingisz kánnal azonosítanak⁷⁴ – miután győzelmet aratott az ornachi (hvárezmi) szultánon „...merészebbé vált, és a földön mindenkinél erősebbnek érezvén magát, megkezdte előrenyomulását (más országok ellen, azzal a szándékkal, hogy az egész világot leigázza).”⁷⁵ A Julianustól vett részlet valószínűleg az *Epistula* szerzőjének (vagy az általa használt forrásnak) az álláspontját tükrözi a mongolok felemelkedéséről, ugyanakkor meglehet, hogy helyesen mérte fel a politikai erőviszonyok alakulását, azáltal, ahogy a Hvárezmi Birodalom legyőzését mindenképpen sorsfordítónak vélte a további nyugati hódítások szempontjából. A mongolok számára a Hvárezmi Birodalom legyőzése pedig mindenképpen az

⁶⁹ GÖCKENJAN 2001. 59.; BARTOL'D 1963. 401.

⁷⁰ BARTOL'D 1963. 401.

⁷¹ PETRUŠEVSKIJ 1977. 111.; SPULER 1939. 17.

⁷² PETRUŠEVSKIJ 1977. 107–139.

⁷³ Bréhier 2003. 13–14. A szerző ebben arról értekezik, hogy a római és keresztény hagyományoknak megfelelően „A birodalom (ti. Bizánci) küldetése az, hogy minden népet fennhatósága alá vonjon és az egész földön győzelemre vigye a kereszténységet”, majd „A teológusok párhuzamot vonnak egyrészt a folyamatos háborúk által megosztott nemzetek polyarchiájá és a politeizmus (a világegyetem anarchikus felfogása), másrészt a császári monarchia és az isteni egység dogmája között: egyetlen Isten van az Égben, egyetlen császár a földön”. Mint az idézett szövegrészből kitűnik a nomád és letelepült birodalmak bár más gyökerűek, ideológiai vonatkozásban azonban mutatnak bizonyos hasonlóságokat.

⁷⁴ BALOGH 2001a. 13. Balogh László tanulmányában hoz példát ezzel ellentétes véleményre is. Pl. Heissig, W: Zum Namen und der Person des Gurgatam. In: Dörrie, Heinrich: Drei Texte zur Geschichte der Ungarn und Mongolen. Die Missionsreisen des fr. Julianus O.P. ins Ural-Gebiet (1234/35) und nach Russland (1237) und der Bericht der des Erzbischofs Peter über die Tartaren. Nachrichten der Akademie der Wissenschaften I. Phil.-hist. Klasse 6. Göttingen 1956. 198-201.

⁷⁵ GYÖRFFY 1986³. 47.

Ég pártfogásába vetett hitüket igazolta.⁷⁶ A muszlim birodalom elfoglalása igen jelentős lépés volt a Nyugat meghódítása felé vezető úton⁷⁷ ugyanis a korábbi nagy birodalmak, mint a hun türk, ujjur elsősorban a steppére terjesztették ki fennhatóságukat, a szomszédos letelepült civilizációk elleni támadásaik nem vontak maguk után tartós hódítást.⁷⁸

Érdeemes szót ejteni a követekről más szempontból is. A korabeli jogfelfogás szerint mint említettük a követek megölése nagyon súlyos vétségnek számított, amit csak súlyosbított, hogy a szultán Dzsingisz határozott követelésére sem volt hajlandó a bűnösöket kiszolgáltatni (sőt a nagykán nevében eljáró követet és két kísérőjét is kivégeztette), s ezzel a rövidlátó politikával láthatólag még inkább magára vonta annak haragját.⁷⁹ Félelmetes fegyver volt a nagykán kezében azért is, mert a megölt kereskedők és követek muszlimok voltak, vagyis akár a megölt muszlimok megbosszulójaként, az iszlám pártfogójaként is felléphetett paradox módon a szultánnal szemben, aki magát „az iszlám szultánjának” nevezte. Nem minden alapot nélkülöz ez az elgondolás, ha számba vesszük azt, hogy néhány évvel korábban Gücsülük legyőzése során éppen az iszlám vallást sújtó vallási üldözés megszűntetésével állították maguk mellé a mongolok a Karakitaj Birodalom muszlim lakosságát.⁸⁰ Ez különösen veszélyes helyzet volt akkor, amikor a szultánnak a bagdadi kalifával való kapcsolata sem volt kielégítő, s birodalmán belül a muszlim klérus jelentős része is elégedetlen volt uralmával.⁸¹ Ez a helyzet tehát harapófógóval fenyegetett. Itt jutunk el egy másik problémához. A szakirodalomban olyan vélemény is elhangzott, hogy a Hvárezm elleni mongol invázió valamifajta külső befolyással vagyis egy harmadik fél közreműködésével magyarázható.⁸² Eszerint – a korábbi ellenségeskedés okán – a bagdadi kalifa an-Naszir (1180-1225) hívta volna a mongol seregeket a hvárezmi uralkodó ellen, akik készségesen teljesítették is volna „megbízásukat”. Bartold nem tartja valószínűnek, hogy a mongolok „felkérésre” támadták volna meg a Hvárezmi Birodalmat, ugyanis a muszlim források közül mindössze egy olyanról tud, amelyik részletesen beszámol egy a nagykánhoz irányított kalifai küldöttségről (Mirhond).⁸³ Véleménye szerint abban az időben, amikor a muszlim világ két legmeghatározóbb alakja között ennyire kiélezett volt a viszony, elkerülhetetlennek tűnt, hogy ne kapjanak szárnyra ilyen hírek. Néhány sorral lejjebb ugyanakkor mégis megemlíti, – forrásra való hivatkozás nélkül – hogy a kalifátus küldött követeket a térség más hatalmaihoz is, így többek között a guridákhoz, akiket minden bizonnyal revansvágy fűtött a korábban elveszített területekért, valamint (legyőzete

⁷⁶ A XIII. század közepén íródott dinasztikus elbeszélésben, *A mongolok titkos történetében* számtalan alkalommal megjelenik, hogy a nagykán az „Örök Ég erejéből” vetett uralma alá egy-egy népet, így Hvárezm kapcsán is, amelyet *szartaulnak* nevez. Ligeti 2004².

⁷⁷ Annak ellenére is fontosnak tartom ezt megemlíteni, hogy Hvárezm viszonylag gyorsan összeomlott a mongol támadás következtében.

⁷⁸ BARTOLD 1963. 437–438.

⁷⁹ A későbbiekben is tudunk példákat felhozni arra, hogy a mongolok mennyire „nehezményezték” az effajta magatartást. Az 1223-as kalkai csata előtt az oroszok lemeszárolták a hozzájuk – valószínűleg tárgyalási szándékkal küldött – mongol követeket, a második követség már pusztán a hadüzenetet jelentette be, tudniillik, hogy a kunok mellett immáron az oroszok is ellenségük. Ennél még konkrétanban tanúskodik a mongolok hozzáállásáról egy IV. Ince pápához intézett válaszevél, melynek szerzője Gűjüik nagykán (1246-48) volt. Gűjüik válaszában szinte kizárólag a követek megölését rója fel a tatárjárás során megtámadott keresztény államok, így a Lengyel és Magyar Királyság bűnéül, amellyel – a nomád terminológia szerint – az „Isten parancsolata” ellen vétkeztek. Ez pedig összességében a mongol birodalmi ideológia küldetésstudatáról fentebb mondottakkal. SINOR 2003. 311.; BALOGH 2001. 151., 156.; ZIMONYI 2012a. 168–169.; FENELL 1983. 18–31.; GYÖRFFY 1986.³

⁸⁰ BARTOLD 1963. 470.; BUNIJATOV 1993. 82.; GROUSSET 1970. 235.; VERNADSKY 1953. 35.

⁸¹ PETRUŠEVSKIJ 1977. 110.

⁸² BARTOLD 1963. 467.

⁸³ BARTOLD 1963. 467.

előtt) Gücsülükhöz is.⁸⁴ Másrészt hangsúlyozza a szerző, hogy a tatárok hívásának vádja a középkori Európában is ismert volt a XIII. században.⁸⁵ A kelet-közép-európai tatárjárás (1236–1242) idején az investitúráküzdelmek utóvédharcainak korában a pápaság hívei például azzal vádolták az akkori német császárt II. Frigyeset, hogy a mongolokat a pápa ellen hívta, ugyanez a vád fordítva is elhangzott. Ezek a vádak azonban nem tűnnek valószínűnek, ha figyelembe vesszük, hogy az 1260-as évekig még muszlimok elleni mongol-keresztes szövetségről sem beszélhetünk.⁸⁶ Visszakanyarodva Hvárezm megtámadásának okaihoz, a Mongol Birodalom korai hódító háborúinak történeti példái alapján sem tűnik valószínűnek, hogy a mongolok egy másik hatalom felkérésére támadtak volna⁸⁷, azonkívül az események folyásához jóval közelebb álló mérvadó muszlim források sem tájékoztatnak ilyesmiről.⁸⁸ Mindazonáltal megállapíthatjuk, hogy azzal, hogy a szultán évekkel korábban megtámadta a bagdadi kalifát súlyos hibát követett el, ugyanis az akkori muszlim világ két legfontosabb szereplője között éppen akkor mérgesedett el a viszony, amikor szükség lett volna a közös fellépésre a hódítókkal szemben. A kalifa és a szultán közötti ellenségeskedésről a mongolok kiváló felderítő hálózatuknak köszönhetően nyilván értesülhettek, vagyis nem kerülhette el figyelmüket. A muszlim forrásokhoz képest a közép-ázsiai események szempontjából csekélyebb forrásértékkel bíró európai tudósítások között van egy adat a Julianus barát második útjáról készült beszámolóban (*Epistula de vita Tartarorum*) arról, hogy egy *Withut*⁸⁹ nevű kun fejedelem fia segítséget kért egy *Gürkagán*⁹⁰ nevű uralkodótól – akit a kutatók általában Dzsingisz kánnal azonosítanak – hogy álljon bosszút apja megöléséért és népe uralma alá vetéséért az ornachi⁹¹ szultánon, akit a hvárezmi Mohamed szultánnal azonosítanak.⁹² Bár Dörrie munkájában Julianus ezen információjának forrásértékét nem tartja sokra, mégis érdemes esetleg megfontolni, hiszen a Hvárezmi Birodalom mint polietnikus képződmény igen sok török nyelvű elemet foglalt magába, amelyek egy részét erőszakkal csatolták a birodalomhoz, s mint említettük nem igazán fűzte őket szoros kötelék a

⁸⁴ BARTOLD 1963. 467.

⁸⁵ BARTOLD 1963. 467.

⁸⁶ JACKSON 2003. 348.

⁸⁷ Ha nem számítjuk ide azt, hogy a törzsi egyesítő harcok idején a dzsürcsik kérésére és szövetségében támadták meg Dzsingisz és Ong kán a tatárokat. LIGETI 2004.²

⁸⁸ Ennek lehetséges magyarázataiként felmerülhet, hogy vagy nem hallottak ilyesmiről vagy egyszerűen nem tartották említésre méltónak. Talán harmadik magyarázatként szolgálhat, hogy az előzőekben bemutatott muszlim szerzők szándékosan hallgattak az egyik legnagyobb bagdadi kalifa, an-Naszirli-din-Alláh (1180–1225) ilyen irányú kísérleteiről egy másik muszlim uralkodó ellen, nem akarván befekéttetni a nevét. A kalifa jelentőségét mutatja, hogy az 1250-es években Berke, az Arany Horda uralkodója pénzt veretett a nevére Bulgár városban. VATAI 2011. 59.; HARTMANN 1993. 996–1003.

⁸⁹ A Dörrie által közölt latin nyelvű szövegben *Euthet* alakban szerepel. Egyes feltételezések szerint az *idi-kut* ujjur fejedelmi cím megszemélyesítése lehet. Györffy 1986. 226., 51. jz., Dörrie 1956. 170–171.

⁹⁰ Gürkagán – A Dörrie által közölt latin szövegben *Gurgatam* név szerepel, amely megállapítása szerint a *Gurgacan*, vagyis 'gür-kagán' elírása lehet. A török és mongol nyelvű népeknél 'egyetemes kán' jelentésű méltóságnév személynévként való szereplésével állunk szemben, amely arra utal, hogy keleti forrásból kerülhetett a beszámolóba, esetleg valamilyen kelet-európai (pl. Péter orosz érsek, akinek beszámolója a kutatók szerint feltűnő egyezéseket mutat több ponton Julianus beszámolójával) vagy nyugati (latin) forrás közvetítésével. Györffy 1986³. 226. 47. jz., Dörrie 1956. 168–171.

⁹¹ Ornach városát Ürgencsel, a Hvárezmi Birodalom fővárosával azonosítják. Az *Epistula* egy más helyén is felbukkan ez a név, amikor Julianus leírja, hogy Gürkagán fia, a Kán (akit Ögödejel azonosítanak) Ornach városában (valójában Karakorumban) székel, s onnan küldi hadait Kelet-Európába. Györffy 1986³. 48., 227., 71. jz.

⁹² GYÖRFFY 1986³. 47.

dinasztiához. Trepavlov szerint a mongolok valószínűleg ugyanazt a kétszínű cselet alkalmazták, mint amit nem sokkal későbbi felderítő hadjáratuk során a Kaukázus előterében élő alánok és kunok esetében, vagyis a birodalomban komoly katonai és politikai súlyt képviselő török elem egy részét a nomád életformájuk hasonlóságára való hivatkozással tehát valamilyen nomád (vagy török) „egységtudat” propagálásával próbálták meg maguk mellé állítani vagy legalábbis semlegesíteni.⁹³ A muszlim szerzők hoznak példát műveikben arra, hogy a szultántól a korábbi években sérelmet szenvedett katonai és vallási vezetők átálltak Dzsingisz kánhoz.⁹⁴ A mongolok nem késlekedtek kihasználni az ilyen árulásokból fakadó lehetőségeket annak érdekében, hogy ellenségeikről minél több információ birtokába jussanak. Így jártak el a dzsürcsi Jin-állam elleni támadások során is. Ugyanis a mongolok sikereihez nagymértékben hozzájárult Dzsingisz kán propagandája is, mely végül a dzsürsikkkel ellenséges kitajok lázadásához vezetett.⁹⁵ Talán az egyes török vezetők árulásának emléke őrződhetett meg, ha erősen torzult formában, más korábbi vagy későbbi történeti eseményekkel összemosódva is Julianus beszámolójában.⁹⁶

Tanulmányomban a mongol-hvárezmi kapcsolatok történetét szerettem volna összefoglalni a mongol invázióig a számomra hozzáférhető muszlim források alapján, illetve rávilágítani elsősorban a mongol birodalmi ideológia szempontjából bizonyos homályban maradt részletekre. Mint láttuk az egyes források olykor a támadás indítékait tekintve eltérő képet közvetítenek. Gondolok itt többek között a mongol invázióhoz vezető otrari incidens és az azt követő események leírásának ellentmondásosságára az egyes forrásokat vizsgálva, melyek gyakran politikai célzatosságról árulkodnak. A szakirodalomban, mint láttuk a támadás megtervezettségéről megoszlik a kutatók véleménye. Ebben a kérdésben nem kívánok egyértelműen állást foglalni, inkább csak az egyes hipotézisekben fellelhető hiányosságok meglétére szerettem volna felhívni a figyelmet, ugyanakkor hajlok Bartold nézetének elfogadására a támadás körülményeit illetően a tekintetben, hogy a fokozatosságra helyezném a hangsúlyt a birodalom terjeszkedésének korai szakaszában. Hogy eleve megtervezett lett volna a Hvárezm elleni háború úgy vélem nem lehet egyértelműen kijelenteni, ugyanakkor nem lehet elsikkadni afelett sem, hogy a Mongol Birodalom hírszerzése (amely ezekben az időkben alakult ki) nyilván értesült a Hvárezmi Birodalmat megosztó belső problémákról, politikai, etnikai és vallási ellentéteiről, s legalább a támadás során igyekezett ezeket minél jobban kihasználni hódító tervei érdekében.

Dzsuvaini: A Világhódító története

XI. FEJEZET A SZULTÁN ORSZÁGAINAK MEGTÁMADÁSÁNAK OKÁRÓL

Uralkodásának ezen időszakában a teljes békét, nyugalmat és biztonságot teremtette meg és a jólét legmagasabb fokát érte el, mivel az utak biztonságosak voltak, a lázadásokat, zavargásokat levették, annak érdekében, hogy az elért haszon, nyereség mindig tanúbizonyságot nyerjen, a legnyugatibb és legkeletibb ponton a kereskedők biztonságban érezték magukat.

⁹³ TREPAVLOV 1993. 54.

⁹⁴ Itt utalok Badr-ad-dín al-Amídra, akinek apját an-Naszavi szerint a hvárezmi szultán ölette meg, s aki Otrar ostromakor átállt a mongolokhoz. AN-NÁSAVI 1996. 77.; B. SZABÓ 2007. 44.; PETRUŠEVSKIJ 1977. 116.

⁹⁵ VERNADSKY 1953. 34.; B. SZABÓ 2007. 44.

⁹⁶ GÖCKENJAN–SWEENEY 1985. 97.

Ez idáig a mongolok nem városokban éltek, nem fordultak meg köreikben tömegével sem a kereskedők, sem az utazók, így a különféle ruhaneműk igazi ritkaságnak számítottak köreikben, ahogyan az ezekkel történő kereskedés előnyeinek ismerete is. Ezen okból három személy Khodzsendi Ahmed, Emir Husszain fia és Balcsik Ahmed fia elhatározta, hogy útnak indulnak Kelet felé, mérhetetlen mennyiséget összegyűjtenek árukból, arannyal himzett szőttesekből, zandaichi-ből és mindenből, amelyet ők illendőnek tartottak – ezzel vágtak neki az útnak. Abban az időben a mongol törzseket Dzsingisz kán uralta, a lakóhelyeiket elpusztította, és az egész terület lázongásoktól forrongott. Ennek hatására öröket állított az utak mentén (akiket *qaraqchi*-knak hívtak) és egy *yasa*-t⁹⁷ adott ki, amellyel a területre érkező kereskedők biztonságát szavatolták, és amennyiben az áru a Nagykán által elfogadott, úgy a részére és a tulajdonos részére volt átadandó. Mikor a kereskedők a határhoz értek, a *qaraqchi*-knak tetszettek Balcsik ruhaneműi és más portékái, ezért egyenesen a Nagykánhoz küldték. Miután Balcsik bemutatta portékáit három *balis*⁹⁸ aranyat kért azon kelmékért, melyeknek darabját legfeljebb tíz vagy húsz dénárért vásárolta. Dzsingisz kán megharagudott a kereskedő sértő hangneméért, és így szólt: „Csak nem gondolja ezen Embertársam, hogy mihozzánk még senki sem hozott semmiféle kelmét?!” Ezzel elrendelte, hogy Balcsiknak mutassák meg a kelméket, melyeket az előző kánok részére ajándékoztak, és amelyek a Nagykán kincstárát gazdagították, Balcsik portékáit összeírták, majd mint rabolt árut bélyegezték meg, Őt magát pedig foglyul ejtették. Később visszatérhetett társaihoz, és a portékáit is utánuk küldték. Habár a mongolok tapintatlanul, tolakodóan jártak el, a kereskedőknek a portéka értékének megfelelő konkrét árajánlatát elutasították, akik viszont így szóltak: „Mi ezen kelméket a Nagykán részére hoztuk.” E szavak kedvező fogadtatást letek, és Dzsingisz kán elrendelte, hogy minden arannyal himzett kelméért egy *balis* aranyat, és minden két *zandaicsi*-ért egy *balis* ezüstöt fizessenek. Később Ahmedet is visszahívták, az Ő portékáit is ugyanazon áron vásárolták meg, a három kereskedőt pedig tiszteletben, szívélyes fogadtatásban részesítették.

Azokon a napokon a mongolok a muszlimokkal tiszteletteljesen bántak, önnön kényelmük és méltóságuk kedvéért tiszta fehér leplek sátrakat emeltek, de a mostanáig a muszlimok által a mongolok szokásaiban, viselkedésében és moráljában fellelhető hiányosságok miatt tett rágalmozásokkal a muszlimok a mongolokat sértette tették, és magukra haragították.⁹⁹ A három kereskedő visszatérésének idején Dzsingisz kán elrendelte fiai, *noyan*-jai¹⁰⁰, és parancsnokai számára, hogy fegyverkezzenek, és mindőjük, emellett kettő vagy három személy az alattvalóik, alárendeltjeik közül, elrendelte, hogy adjanak nekik egy *balis* aranyat vagy ezüstöt a könnyebb boldogulás érdekében a Szultán földjére történő utazáskor, hogy elősegítsék a kereskedelmet, és különleges, értékes árukkal térjenek haza. Parancsát megfogadták, a kíséretükből mindenki

⁹⁷ *yasa* – Az ősi mongol szokásjog a jaszak muszlim forrásokban előforduló neve, amelyet Dzsingisz kán törvényerőre emelt. Vásáry 1986. 194–195.

⁹⁸ A szövegkontextus alapján olyan arany-és ezüsttáblákról van szó, amelyek pénzegységként funkcionáltak a mongoloknál a XII-XIII. században. A török *jaszta* szinonímája. A *balis* pontos értékéről eltérő adatokat találunk az egyes forrásokban. Dzsuvaini szerint kb. 75 dinárt foglalt magába abban az időben. Egy ferences szerzetes, Odoric szerint az ilkanida Iránban egy *balis* 40 aranydinárba került, illetve 1,5 velencei aranyba. Rasidaddín 1952. 187. (2. jz.), Bartol'd 1963. 403.

⁹⁹ Dzsuvaini részéről ez a mondat a mongol invázió megmagyarázásának is tekinthető, amelyet RASIDADDÍN is átvett. Lásd fentebb 14. oldal 77. jz.

¹⁰⁰ *noyon* – mongol eredetű szó. törökül: 'bég', arabul: 'emir'. A Mongol Birodalomban a törzsi és katonai vezetők azon csoportja, akik a dzsingiszida nemzetséghez (*altan urug* vagy *arany ág*) nem tartoztak, ezért különleges előjogokat nem élveztek (kivéve a tarhánokat) vagyis az alattvalók csoportjába tartoztak. Vásáry 1986.

2-3 embert felügyelve, 450 muszlimot gyűjtöttek össze. Ezt követően Dzsingisz kán a következő üzenetet küldte a szultán részére:

„A Te országod kereskedői közöttünk járnak, és mi visszaküldtük őket abban a módban, ahogyan arról már bizonyára tudomást szereztél. Ez úton szívélyesen elküldjük velük néhány kereskedőnket is, hogy megvásárolhassák a Te országból származó kincseket. Emellett remélem, hogy a gonosz indulatok elpusztíthatnak a köztünk lévő megegyezés, jó kapcsolatok, azok fejlődése által, elejét véve minden lázadásnak, rebellis viselkedésnek.”

Mikor a csoport Otrar városába érkezett, fogadta őket a város kormányzója, egy bizonyos Inalcsuk, aki a Szultán anyjának, Therken Khatun-nak egyik rokona volt, és a Ghayir-Kán címét viselte. Mostanára a kereskedőcsoporthoz csatlakozott egy indiai kereskedő, aki már régebről ismerte a kormányzót. Ő másodjára is mint Inalcsuknak címezte levelét, büszkén fitogtatva a Nagykán erejét, és hatalmát, a saját érdekeit elrejtve. Ezen az ajánlaton a Ghayir-Kán megütközött, és bosszankodni kezdett, egyúttal vágni kezdett a kereskedők vagyonára. Ezért a kereskedő-csapatot elfogatta, és követet küldött a Szultánhoz Irakba, hogy tájékoztassa a helyzetükről. A Szultán meggondolatlanul azonnal döntött, hogy a kereskedőknek vére kiontassék, az áruik elkoboztassanak nem tudván, hogy ezzel saját magát helyezte törvényen kívül, önnön életét és vagyonát sodorva veszélybe, amely elszállhat.

A Ghayir-kán végrehajtván a parancsot, elvette a mongol férfiak életét és vagyonát, megfosztva egy egész világot vezetőiktől, otthonuktól, és vagyonuktól. Minden csepp vérükért egy egész Oxus folyt ott, és megtorlasképp a fejükön minden hajszálért minden útkereszteződésben egy fej hullott a porba, minden dinárért több ezer *quintar*-t fizettek.

Mielőtt ezt a rendeletet végrehajthaták volna maradéktalanul, az egyik kereskedő megszökött tömlöcéből. Megismervén a Szultán országában az államügyeket, és tapasztalta barátai szerencsétlen helyzetét nyomban útnak indult a Nagykán felé, és tájékoztatta Őt a kereskedő-csoport sorsáról. Ezen tudósítások a Nagykán elméjére olyan hatással voltak, hogy félretette minden nyugalmát, bizalmát, és a harag forgószele kavargott szemében, melyekben korábban a nagyvonalúság és türelem honolt. A harag tüze oly mértékben lángolt fel benne, hogy minden könnycseppet elfújt szeméből, és csak vérontással csillapíthatta. Ebben a lázban Dzsingisz kán felment egy hegyre, süvegét letette, tekintetét a földnek szegezte három nap és három éjjelen keresztül, miközben mormolta: „Nem én vagyok e bajok okozója, adj erőt, hogy bosszút állhassak.” Ekkor lejött a hegyről, és a meditáció után készen állt a háborúra. És mikor Kücslüg¹⁰¹ és Toq-Toghan¹⁰² a hadseregéből való menekülés során útját keresztelték, egy kisebb sereget küldött utánuk, hogy leszámoljon velük.

Majd követeket küldött a Szultánhoz, hogy tájékoztassa arról, hogy a Szultán sürgősen lépése arra sarkallja őt, hogy ellene induljon, ezért már készül a harcra, és megbízható, erős fegyverekkel látja el magát, és seregét. Ez az eset is jól mutatja azt a tényt, hogy nem a száraz gyökér kaszálja le az aratókat, vagyis bárki, aki az ellentét magvat ülteti el, a gyümölcsöt fogja

¹⁰¹ Gücsülük vagy Kücsülüg. A Dzsingisz kán által legyőzött najmanok elmenekült fejedelme, aki a Karakitaj Birodalomban keresett menedéket. 1211-ben elvette a karakitaj uralkodó lányát feleségül, apósa bizalmába férkőzve megölette azt és átvette a hatalmat. A hvárezmi szultánnal állt szövetségben. Uralma a Karakitaj Birodalom élén nem sokáig tartott, mert Dzsingisz kán 1218-ban legyőzte és országát birodalmához csatolta. Lásd az első oldalakat.

¹⁰² Toq-Toqhan – Rasidaddínnál *Hultugan* néven szerepel. A mongolok titkos története szerint 1205 körül halt meg, s fia Kudu vezette a merkitiek maradékát – egy ideig a najmanokkal szövetségben – nyugatra. Ligeti 2004; Bartol' d 1963, 435.

szüretelni, amelyet később megbán majd. Ezért legyőzte a Szultánt, annak szükségtelen, erőszakos cselekedetéért, megízleltetvén vele a bűnhődés keserű epéjét.

Versek a szövegben:

*Vagyonunk elraboltatott, reményünk leromboltatott, ügyeink
az anarchia államának kezében, szándékunk más tanácsára ítéltetett.
Teherhordó barmainkat elhajtották, paripáink nyergükre rótt teher alatt
megszakadtak.*

*Bútorok, kelmék, érmék, és áruk tömkelege, melyeket eladni kívántunk
kincstárakba szállítattott.*

*Ezért a Végzet megtalálta néhány emberét, valakiknek a sorsa mások
ökle által teljesedik be.*

*Aki gonosz dolgot tesz, magát is bünteti, a Végzet szeme nyitva, mert
Ő soha nem alszik.*

*Bizhan képét még mindig paloták falára festik, ő maga
Afraszijah börtönében sínylődik.*

RASIDADDÍN: TÖRTÉNETEK GYŰJTEMÉNYE

Elbeszélés a kereskedők és Dzsingisz kán követeinek meggondolatlan lemezárlásáról a hvárezmsah által és (Dzsingisz kán) haragjáról, amelyet ez az eset kiváltott

A szultán Irakból való visszatérésevel egy időben érkezett egy követ Ghair-khantól¹⁰³, Otrar emírájától, hogy értesítse a kereskedőkkel, Dzsingisz kán alattvalóival történő eset körülményeiről. A szultán mielőtt átgondolta és megfontolta volna (a dolgot) csupán a törvénytudósok fatvája¹⁰⁴ alapján gyorsan kiadott egy parancsot azoknak a muzulmánoknak (a kereskedőknek) a megöléséről vagyonuk hadizsákmány címén való elvételéről akik az ő szultáni hatalmának szentélyében találtak menedéket:

Amikor az ember számára a sors elkomorodik,
Mindent megtesz amit nem volna szabad!

Ennek az eseménynek a részletei a következők voltak. A hvárezmsahok uralkodásának végén a lakosság teljes biztonságban és jólétben élt. A zavargások tűzfészkei kihunytak, az utak megtisztultak a rablóktól és a haramiáktól és a kereskedők tömegei áramlottak az államok (legvégsőbb) határának minden helyére, amelyek a haszon megszerzésének lehetőségét villantották fel, a gyarapodás reményében. Mivel a mongol törzsek nomádok voltak és a városoktól távol tartózkodtak ezért fölöttébb nagyra értékelték a szövet ruhaneműk és derékaljak különböző fajtáit és a velük való kereskedelemről származó haszon híre pedig messze földön elterjedt. Ezen oknál fogva három kereskedő indult Buharából az áruk különböző fajtáival rendelkező területekre, amelyekben a szövetek közül a brokát, pamut, fehér pamut¹⁰⁵ és egyéb fajták is megtalálhatók, amelyeket ez a nép (mongol) megfelelőnek és használhatónak gondolt. Abban az időben Dzsing-

¹⁰³ Lásd fentebb

¹⁰⁴ Lásd fentebb

¹⁰⁵ Különleges anyagú pamutról lehet szó.

gisz kán már megtisztította Kína és Turkesztán országainak nagy részét az engedetlenektől¹⁰⁶ és törvényszegőktől, öröket állított az utakra azért, hogy átengedjék biztonságban a kereskedőket; mindazt, amit ezekből a szövetekből és anyagokból megfélemlenek találtak összeírták a gazdáikkal együtt és Dzsingisz kánhoz küldték. Azt a három kereskedőt pedig elküldték oda. Amikor ők megérkeztek hozzá, közülük az egyikük kirakta a maga szöveteit. Minden ami tíz vagy akár húsz dinárba kerül, ő kettő vagy akár három balisra¹⁰⁷ is becsüli. Ezekről a tisztességtelen szavaktól Dzsingisz kán dühbe jött és a következőket mondta: „Ez az ember azt gondolja, hogy szövetek sohasem jutottak el hozzánk!” Majd megparancsolta, hogy mutassák meg az értékes szövetek különböző fajtáit, amelyek kincstárában az ő (Dzsingisz kán) vannak. Minekutána összeíratta a (kereskedő) szöveteit, amelyeket erőszakkal elvettek tőle, őt magát pedig őrizetbe vették. Annak okáért megparancsolta, hogy jelenjen meg az ő társaival együtt azok szöveteivel. Azonban sehogyan sem tudta meggyőzni őket, azok nem becsülték fel a ruhákat, hanem azt felelték: „Mi ezeket az anyagokat az uralkodónak hoztuk (ajándékba)!” Feleletük megtetszett Dzsingisz-kánnak, és ő megparancsolta, hogy adjanak minden darab brokátért egy balis aranyat, a (dísztelen) fehér pamutszövetért és a mintásért pedig egy-egy ezüstbalist. Minekutána meghívta azt a másik (kereskedő) társat és fizetett neki ugyanabban az arányban azokért a szöveteiért amelyeket (a mongolok) elvettek tőle és kegyeskedett hízelgő szavakban is részesíteni őket. Abban az időben a muzulmánokra a teljes tisztelet és megbecsülés jegyében tekintettek, és a nagyobb tiszteletük és megbecsülésük kifejezésekként tiszta fehér nemez sátrakban vitték őket hozzá (Dzsingisz kánhoz). Visszatérésük segítségével Dzsingisz kán megparancsolta feleségének (khatun¹⁰⁸), fiainak és minden egyes vezérének, hogy küldjenek velük két-három embert, akik az árukhoz, a már meglévő arany és ezüstrudakhoz közel legyenek, hogy azok a szultán országába (biztonságban) térjenek vissza, hogy kereskedjenek és megszerezzék annak a vidéknek az értékes és ritka áruit. A paranccsal egyetértésben mindenki adott egy embert két ember mellé; összegyűlt mintegy 400-500 muzulmán. Dzsingisz kán azokhoz a kereskedőkhöz társítva a hvárezmi Mahmúdot, a buharai Ali Hodzsát és az otrari Juszuf Kankot elküldte követi minőségben a hvárezmsahhoz az alábbi hírrel: Annak az országnak (ti országotok) kereskedői eljöttek hozzánk és mi visszavezetjük őket oly módon, ahogy azt hallani fogjátok. Azon kívül mi küldünk velük együtt abba (az Ön) az országba (országába) néhány kereskedőt, akik az Ön vidékeinek különlegességeit hozzák a mi tájunkra és megkapják az ottani vidékek igen ritka szöveteit. Az Ön családjának nagysága és nemzetségének fensége senki előtt nincs rejtve! Az Ön állama területének kiterjedtsége és parancsainak átható ereje világos és ismert, amint a földje nagy részének feketesége¹⁰⁹ is. Számomra Ön olyan, mint drága fiú (gyermek) és a legjobb muzulmán. (Most) amikor a határok (olyan) közeliak hozzánk, megtisztítva az ellenségektől¹¹⁰, akik teljességgel uralmunknak vannak alávetve és engedelmségre kényszerítve és mindkét fél számára biztosítva vannak a szomszéd

¹⁰⁶ A Mongol Birodalom és a Hvárezmi Birodalom között az 1210-es években – miután a turkesztáni ujgurok és karlukok behódoltak Dzsingisz kánnak, s a tangut uralkodó elismerte felsőbbiségét – a Karakitaj Birodalom fekdűt, amelynek élére 1213-ban a már korábban alávetett najman törzs egykori vezetőjének, vagyis ellenségének fia került. A birodalom felszámolása 1218-ban következett be. Lehetséges, hogy erre utal a szövegrészlet.

¹⁰⁷ A szövegkontextus alapján egy pénzegység neve a Mongol Birodalomban. Egy ferences szerzetes, Odoric szerint az ilkhanida Iránban egy balis 40 aranydinárba került, illetve 1,5 velencei aranyba.

¹⁰⁸ A nomád birodalmakban rendszerint az uralkodó első (törvényes felesége), akitől az uralkodásra alkalmas férfiutódok származtak. Pl. Dzsingisz kán esetében a Börtétől származó fiúk (Dzsocsi, Csagataj, Ögödej, Tolu) számítottak törvényes örökösnek.

¹⁰⁹ Talán a föld termékenységére való utalás, amely a korabeli fejlett öntözéssel gazdálkodásnak volt köszönhető.

¹¹⁰ Itt is utalás történik a najman Gücsülük legyőzésére, s a Karakitaj Birodalom maradványainak elfoglalására, mely által közvetlenül is határos lett egymással Dzsingisz kán és a hvárezmi szultán birodalma. Lásd fentebb.

jogai, - az értelem és a fennkölt szellem is megköveteli, hogy mindkét félle legyen az egyetértés útja kitaposott és mi magunkra nézve kötelezőnek tartjuk egymás megsegítését és támogatását a nyomorúságos időkben és az utak biztonságát fenntartsuk a pusztulással fenyegető körülményektől, avégett, hogy ezek a kereskedők, akiknek a többszöri látogatásától függ a világ jóléte, nyugodt szívvel tudjanak közlekedni. (Akkor) a megegyezés következtében (amely le van fektetve közöttünk¹¹¹) meg fognak szűnni a nyugtalanság (az eredeti szövegben az elme háborgása/az értelem zavara) szelleme számára az indokok és megszűnik a viszálykodás és engedetlenség keltése is!” Amikor a követek és a kereskedők megérkeztek Otrar városába, az ottani emír egy bizonyos Inalcsuk nevű személy volt. Ő a szultán (Mohamed) anyja Terkhen-khatun¹¹² rokonságához tartozott és a „Ghayir-khan”¹¹³ ragadványnévvel vált ismertté. A kereskedők csoportjában volt egy indiai, aki az elmúlt napokban kötött vele ismeretséget; Inalcsuk a vendéglátásuknak megfelelően meghívta magához, ugyanazt (az indiait) aki az ő urának (Dzsingisz kán) a hatalmával büszkélkedett, nem tanúsítva iránta (Inalcsuk iránt) kellő tiszteletet. Ghayir-khan ezen megharagudott és szemet vetett a kereskedők vagyonára. Őrizetbe véve őket, követeket küldött a szultánhoz Irakba, hogy értesítse a helyzetről (Dzsingisz kán karavánjáról és a kereskedőkről). A hvárezmsah nem hallgatott Dzsingisz kán tanácsára és elméje nem hatolt a dolgok mélyére, majd kiadta a parancsot, (melyben) engedélyezte vérük kiontását és vagyonuk elkobzását.¹¹⁴ Ő nem értette meg, hogy az ő (a kereskedők) vérük kiontásának és vagyonuk elkobzásának engedélyezésével megpecsételődött önmaga és alattvalói életének sorsa.¹¹⁵

Vers

*Minden ember, lélek, aki bölcsességgel bír, a dolgok gyökeréig lát
Abból a dologból, amelybe be akar lépni, még időben előre látja a kiutat.*

Ghayir-khan egyetértve a szultán parancsával megölette őket, de (ugyanakkor ezzel) tönkretette az egész világot és megnyomorította az egész népet. Mielőtt megérkezett ez az utasítás (a hvárezmsah-tól), a kereskedők közül az egyik fortéllal elfutott a tömegből és elrejtőzött egy csendes zugban. Amikor tudomására jutott a társai lemészárlásának esete, útnak indult, sietve Dzsingisz-kánhoz. Jelentette neki a társai (a kereskedők) szomorú esetét. Ezek a szavak olyan hatást váltottak ki Dzsingisz kánból, hogy (a szívében) nem maradt hely az állhatatosság és a nyugalom számára. Haragja eme lángolásában fölment egymagában a domb tetejére, övét a nyakára terítette, fejét lecsupaszította és arccal földre borult. Három napig imádkozott és sírt, az Úrhoz¹¹⁶ fordult és azt mondta: „Ó hatalmas Ég! Ó tazikok és türkök teremője! Nem én voltam a zavarkeltés felbujtója, adj nekem segítséget és erőt a bosszú számára!” Ezután ő érezte magában „az istenség támogatásának jelét”, frissen és örömtől teljesen ereszkedett onnan (a dombról) le, szilárdan elhatározta magában, hogy a háború számára minden tőle telhetőt megtesz. Mivel elől volt Gücsülük¹¹⁷, az ő leverésével kezdte, küldött ellene hadsereget és megsemmisítette, ahogy

¹¹¹ Valószínűleg arra a baráti és békeszerződésre való utalás, amelyet már Naszavi is említ munkájában. AN-NASAVI 1996. 73–74.

¹¹² Lásd fentebb

¹¹³ Lásd az előző oldalakon

¹¹⁴ Az 1218-as otrari incidensről van szó.

¹¹⁵ Tulajdonképpen Rasidaddín itt mintegy igazolását adja a Hvárezm elleni háborúnak.

¹¹⁶ Nem a keresztény vagy más tételes vallás által tisztelt istenségről van szó, hanem a nomádok által tisztelt Égistenről, akit Tengrinek hívnak. Lásd fentebb

¹¹⁷ Lásd a 143. lábjegyzetet

az már ki volt fejtve, (azért) küldött követeket a szultánhoz emlékeztetve az árulás(á)ra, abból kifolyólag, hogy értesítse a hadsereg mozgásáról az ő vidékére, hogy az felkészüljön a háborúra. És a hvárezmsah a gögtől és fennhéjazástól nem gondolt a következményekre (a saját cselekedetének), s (egy csapásra) a nyomor, boldogtalanság és szenvedés fogságában találta magát! „Nézz a szemrehányás napjának következményeire!”.

Siháb-ad-dín Muhammad An-Naszavi: Dzsálal-ad-dín Mankburni szultán életrajza

14. FEJEZET: ELBESZÉLÉS A MAVERANNAHRBAN TÖRTÉNT ESEMÉNYEKRŐL, AZT KÖVETŐEN, HOGY A SZULTÁN VISSZATÉRT ODA

Amikor a szultán az Irakból való visszatérése után egy ideig Maverannahrban tartózkodott, Dzsingisz kán követei keresték fel. Ezek a horezmi Mahmud, a buharai Ali Hodzsa és az otrari Juszuf Kenka voltak. Velük voltak a törökök számára szokásos ajándékok: nemesfém öntvények, rozmáragyar, pézsmazacsók, jáspis kövek és *tarkoknak* nevezett öltözetek, amelyeket a fehér teve gyapjából készítettek. Egy ilyen gyapjából készült ruhát adtak el ötven vagy még több dénárért. A követség célja a békés kapcsolatokra való törekvés kialakítása barátság és a jó szomszédság útjának követése volt. A küldöttek ezt mondták: 'A Nagy Kán üdvözl téged és ezt mondja': „*Előttem nincs rejtve a te ügyed nagysága, ismert számomra az amit elértél a birodalmaidban. Én megtudtam, hogy a te birodalmaid széles kiterjedésű és a te hatalmad a Föld országainak többségére kiterjed, és a veled való béke megtartása úgy vélem, hogy az egyik legfontosabb kötelesség. Te számomra hasonlatos vagy az én legdrágább fiamhoz. Nincs rejtve számodra sem, hogy én meghódítottam Kínát és a törökök vele szomszédos országait, törzsüket már alávettem uralmamnak. És te minden embernél jobban tudod, hogy az én országom – a seregek és az ezüstmányák sokasága, amelyekben annyi gazdagság rejlik, hogy fölösleges lenne más hozzá hasonlót keresni. És ha beleegyezel, hogy meg lehetne nyitni mindkét ország kereskedői számára az utakat, hogy átkelhessenek rajtuk, ez mindenki hasznára válna és a közjó számára is*”. A követség üzenetét meghallgatva a szultán egy éjjel magához rendelte az egyik követet, a horezmi Mahmudot a többi küldött nélkül. Ezt mondta a szultán neki: 'Te – horezmi, nem lehet, hogy ne táplálj irántunk baráti érzéseket és hajlandóságot.' Jutalmat ígért neki, ha elmondja az igazat arról amiről ő kérdezte és átadott neki egy drágakövet a karkötőjéből az ígérete őszinteségének jeléül. A szultán neki egy feltételt szabott: legyen Dzsingisz kánnál felderítő. Jó akaratból vagy (pusztán) félelemből egyetértését adta (a horezmi Mahmud) arra amit követeltek tőle. Minekutána a szultán ezt kérdezte: 'Igaz amit nekem Dzsingisz kán mondott, kijelentve, hogy ő meghódította Kínát és elfoglalta Tamgadzs városát? Igazat szólt erről vagy nem?' Az azt felelte: 'Igen, ő az igazat mondta. Egy ilyen nagy dolog nem maradhat titokban és maga a szultán is rögtön meggyőződhet erről'. Az pedig azt felelte: 'Te is tudod, hogy milyen nagy az én birodalmam és annak kiterjedése és, hogy seregeim megszámlálhatatlanok. Ki ez az átkozott, hogy úgy forduljon hozzám, mint a fiához? Vajon milyen sokasággal bír az ő serege? Látva haragjának (a szultán) előjeleit és azt, hogy a kedves szó megnyitja a vitában, a horezmi Mahmud elfordult az őszinteségtől és igyekezett a szultán kegyét keresni, hogy megmeneküljön a halálnak veszedelmétől. Azt mondta: 'Az ő hadserege ezekkel a népekkel és megszámlálhatatlan seregükkel összehasonlítva valahogy olyan, mint lovas a lovasság előtt vagy mint a füst az éjszaka sötétségében.' Akkor a szultán beleegyezett abba amit

Dzsingisz kán a fegyverszünet tekintetében kért. És Dzsingisz kán ennek örült. A fegyverszünet fennállása egészen addig tartott amíg az ő országából Otrarba nem érkeztek kereskedők az otrari Umar Hodzsa, a maragi al-Dzsamal, a buharai Fahr-ad-dín ad-Dizaki és a haravi Amin-ad-dín képviselőjében. Itt volt Inal-khan, a szultán – anyai – nagybátyjának fia húszezer lovassal, aki Otrart kormányozta a szultán helytartójának minőségében. Az ő becstelen jelleme kezdett mohóvá válni ezeknek a kereskedőknek vagyonától, s ebből a célból írt a szultánnak egy hamis és képmutató levelet, megerősítve, hogy 'ezek az emberek, akik Otrarban tartózkodnak kereskedők képében, egyáltalán nem kereskedők, hanem felderítők és úgy néznek ki, hogy nem tűnik fel a tevékenységük'. Amikor együtt maradnak a köznép közül valakivel, azok megfenyegetik (azt az embert) és ezt mondják: Ti teljes tudatlanságban vagytok azzal kapcsolatban, ami körülöttetek folyik; hamarosan egy olyan valami jön amivel szemben nem tudtok ellenállni' – és így tovább ugyanebben a szellemben. Akkor a szultán engedélyezte neki, hogy elővigyázatosságból biztonsági intézkedéseket tegyen velük szemben amíg nem hoz döntést. Amikor elengedte Inal-khan gyepölőjét, mivel hasonló intézkedések megtevését engedélyezte, az pedig minden (megengedett) határt áthágott, felfüggesztette jogaikat és elfogta őket (a kereskedőket). Ezután nekik nem maradt nyomuk és alig volt hír róluk. A nevezett személy (Inal-khan) pedig egyénileg rendelkezett azoknak a javaknak a sokaságáról és az áruk halmazáról, gonosz szándékból és fősvényeségből.' És az ő művének a következményei romlást, veszteséget okoztak.'

15. FEJEZET: ELBESZÉLÉS DZSINGISZ KÁN KÖVETEINEK MEGÉRKEZÉSÉRŐL A SZULTÁNHOZ A KERESKEDŐK LEMÉSZÁRLÁSA UTÁN

Ezután a szultánhoz Dzsingisz kán követeinek a minőségében megérkezett Ibn Kefredzs Bogra – akinek az apja Tekis¹¹⁸ szultán egyik emírje volt – és elkísérte őt két tatár, majd a következőket tarták a szultán elé: 'Te a saját kezeddél írtad alá (az ígéretet), hogy biztosítani fogod a kereskedők számára a biztonságot és nem támadsz közülük senkire sem, azonban hitszegően cselekedtél és szavadat szegted. A hitszegés megvetendő, az iszlám szultánja részéről még inkább. És ha te megerősíted, hogy az Inal-khan által véghez vitt dolgok nem tőled származó parancsra születtek, (akkor) add ki őt nekem, hogy megbüntessem a tettéért és megakadályozzam a vérontást, lecsillapítva a tömeget. Ellenkező esetben – a háború, amelyben a legdrágább lelkek is olcsóvá válnak és a zászlórudak is meghajlanak.'¹¹⁹ A szultán elutasította, hogy kiadja neki Inal-khant, a félelem ellenére, amely elfogta (az ő lelkét) és a rettegés, amely elvette az ő értelmét. Hiszen nem volt képes arra, hogy kiszolgáltassa őt (Inal-khant) neki (Dzsingisz-kánnak), azért mert a hadsereg nagy része és az emírek magas fokon Inal-khan rokonságából származtak. Ők alkották az ő szabásának mintáját és az ő rendelkezései alapján intézkedtek az ő államában. Ő (a szultán) úgy vélte, hogyha enged Dzsingisz kánnak ezután még többet követel, ezért tartotta magát, megmutatva az ő állhatatosságát és visszautasította (amit Dzsingisz kán követelt). Azonban az ő lelkét már eluralta a félelem. Ő megparancsolta ezeknek a követeknek a megölését és megölték őket. De mennyi muzulmánna a vére folyt emiatt a gyilkosság miatt! Ennek a tiszta vérnek a folyamát minden egyes testből kisajtották, a szultán pedig haragjáért fölösleggel fizetett, amelyet átengedett minden egyes követért országszerte. *

¹¹⁸ Aláaddin Tekis (1193–1200) hvárezmi szultán, Mohamed atyja. BUNIJATOV 1993. 142.

¹¹⁹ Korán LXV, 9 (9). AN-NASAVI 1996. 74.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- ALLSEN, THOMAS (1983): *Prelude to the western campaigns: Mongol military operations in the Volga-Ural region* (1217–1237). Archivum Eurasiae Medii Aevi 3. 5–24.
- AN-NASAVI, ŠIHAB-AD-DÍN MUHAMMAD (1996): *Širat-as-sultan Džalal-ad-dín Mankburni*. Žizneopisanie sultana Džalal ad-Dina Mankburny. Per., predisl., komment.: Bunijatov, Z. M. Moskva.
- LIGETI LAJOS (ford.) (2004²): *A mongolok titkos története*. Budapest.
- BALOGH LÁSZLÓ (2001): Egy 1237-es mongol levél. In Felföldi Szabolcs – Sinkovics Balázs (szerk.): *Nomád népvándorlások, magyar honfoglalás*. Magyar Őstörténeti Könyvtár 15. Budapest. 148–160.
- BALOGH LÁSZLÓ (2001a): A mongol támadások a Volga-vidéki népek ellen (1222–1236). In Balogh László – Szarka József – Weisz Boglárka (szerk.): *Tanulmányok a középkorról*. A II. Medievisztikai PhD-konferencia (Szeged 2001. április 3.) előadásai. Szeged, Szegedi Középkorász Műhely.
- BARTOLD, V.V (1963): Turkestan v ěpohu mongol'skogo našestvija. In *Sočinenija* I. 1963.
- BIRAN, MICHAL (2009): The Mongols in Central Asia from Chinggis Khan's invasion to the rise of Temür: the Ögödeid and Chaghadaid realms. In Di Cosmo, Nicola – Frank, J. Allen – Golden, P. B. (eds): *The Cambridge History of Inner Asia. The Chinggisid Age*. Cambridge.
- BOYLE, JOHN ANDREW (1961): *The successors of Genghis Khan*. Translat. New York – London. Persian heritage series. UNESCO Collection of representative works.
- BOYLE, JOHN ANDREW (1962): Juvayni and Rashid-al-Din as sources on the History of the Mongols. Reader in Persian Studies in the University of Manchester. In Lewis, Bernard – Holt, P. M. (ed): *The historians of the Middle East*. Oxford University Press.
- BOYLE, JOHN ANDREW (1968): *The Cambridge History of Iran*. Volume 5. The Seljuq and Mongol Periods. Cambridge.
- BRÉHIER, LOUIS (2003): *A Bizánci Birodalom intézményei*. Budapest, Bizantinológiai Intézeti Alapítvány.
- B. SZABÓ JÁNOS (2007): *A tatárjárás*. Budapest, Corvina.
- BUELL, PAUL D. (2003): *Historical Dictionary of the Mongol World Empire*. The Scarecrow Press.
- BUNIJATOV, Z. M. (1986): *Gosudarstvo-Horezmsahov-Anusteginidov 1097–1231*. Moskva.
- BUNIJATOV, Z. M. (1993): *Gosudarstvo Horezmsahov-Anusteginidov 1097-1231gg*. Raboti po istorii. istočnikovedeniju Centralnoj Azii, Bližsnego i srednego vostoka. Tom 3. Baku.
- ECSÉDY ILDIKÓ (1976): A nomád társadalmak gazdasági és társadalmi szerkezetéről. In Tőkei Ferenc (szerk.): *Őstársadalom és ázsiai termelési mód*. Budapest.
- EI (1965): LEWIS, B. – PELLAT, CH. – SCHACHT, J. (eds): *The Encyclopaedia of Islam*. Volume II. Leiden – London 1965.
- EI (1993): BOSWORTH, C. E. – VAN DONZEL, E. – HEINRICHS, W. P. – PELLAT, CH. (eds): *The Encyclopaedia of Islam*. Volume VII. Leiden – London, 1993.
- EI (1998): BOSWORTH, C. E. – VAN DONZEL, E. – HEINRICHS, W. P. – LECOMTE (eds): *The Encyclopaedia of Islam*. Vol. VIII. G. Leiden, 1998.
- EI (2000): BEARMAN, P. J. – BIANQUIS, TH. – BOSWORTH, C. E. – VAN DONZEL, E. – HEINRICHS, W. P. (eds): *The Encyclopaedia of Islam*. Volume X. Leiden, 2000.
- FODOR PÁL – HEGYI KLÁRA – IVANICS MÁRIA (1993): *Török és tatár hódítók*. A világtörténelem nagy alakjai. Budapest.
- FODOR PÁL – HEGYI KLÁRA – IVANICS MÁRIA (2014²): *Török és tatár hódítók*. A világtörténelem nagy alakjai. Budapest.
- GÖCKENJAN, H. – SWEENEY, J. R. (1985): *Der Mongolensturm*. Berichte von Augenzeugen und Zeitgenossen. Graz – Wien – Köln.
- GÖCKENJAN, HANSGERD (2001): Felderítők és kémek. Tanulmányok a lovasnomád hadviselés stratégiájáról és taktikájáról. In Felföldi Szabolcs – Sinkovics Balázs (szerk.): *Nomád népvándorlások, magyar honfoglalás*. Magyar Őstörténeti Könyvtár 15. Budapest. 57–66.
- GROUSSET, RENÉ (1970): *The Empire of the Steppes*. A History of Central Asia. New Brunswick (NJ).
- HARTMANN, ANGELIKA (1993): Al-Nāsīr li-Dīn Allāh. In BOSWORTH, C. E. – VAN DONZEL, E. – HEINRICHS, W. P. – PELLAT, CH. (eds): *The Encyclopaedia of Islam*. Volume VII. Leiden – London, 1993. 996–1003.

- JACKSON, PETER (2003): Keresztes hadjáratok a mongolok ellen (1241). In Nagy Balázs (szerk.): *Tatárjárás*. Budapest, Osiris Kiadó.
- JUVAINÍ, ALÁADDIN ATAMALIK (1958): *The History of the World Conqueror*. Vol I. Translated from the text of Mirza Muhammed Qazvini by John Andrew Boyle. Cambridge (Massachusetts).
- KOVÁCS SZILVIA (2014): A Kalka menti csata (1223) és a kunok. „Carmen miserabile”. In Rosta Sz. – Székely V. Gy.(szerk.): *Tanulmányok Pálóczi Horváth András 70. születésnapjára*. Kecskemét. 413–420.
- KOVÁCS SZILVIA (2015): A ferencesek és Jajluk katun. In Maléth Ágnes – Tóber Márta (szerk.): *Középkortörténeti tanulmányok 8. A VIII. Medievisztikai PhD-konferencia (Szeged, 2013. június 17–19.) előadásai*. Szeged.
- LEVI, SCOTT CAMERON – SELA, RON (ed. by) (2010): *Islamic Central Asia. An Anthology of historical sources*. Bloomington, (Indiana).
- MOLNÁR ÁDÁM (1994): Hvárezm. In KMTL 276.
- NAGY BALÁZS (szerk.) (2003): *Tatárjárás*. Budapest, Osiris Kiadó
- OLDAL KATALIN (1987): *Bevezetés a perzsa történeti forrásokba a Számánidáktól a mongol korig*. Szeged.
- PETRUŠEVSKIJ, I. P. (1977²): Pohod mongol'skih vojsk v srednjiju Aziju v 1219–1224 gg. i ego posledstvija. In Tihvinskij, S. L. (Red.): *Tataro-mongoly v Azii i Evrope*. Moskva.
- RATCHNEVSKY, PAUL (1983): *Činggis-khan. Sein Leben und Wirken*. Wiesbaden.
- RAŠID-AD-DIN (1952): *Sbornik letopisej*. Tom 1., Kniga vtoraja, Perevod s persidskogo O. I. Smirnovoj, primečanija B.I. Pankratova i O.I. Smirnovoj. Moskva – Leningrad, Redakcija A. A. Semenova.
- ROWTON, M-B. (1972): Autonomy and nomadism in Western Asia. *Orientalia* vol.42. 247–258.
- SIMON RÓBERT (2003): *Iszlám kulturális lexikon*. Budapest.
- SINOR DÉNES (2003): A mongolok Nyugaton. In Nagy Balázs (szerk.): *Tatárjárás*. Budapest, Osiris Kiadó. 311–337.
- SPULER, BERTOLD (1939): *Die Mongolen in Iran*. Politik, Verwaltung und Kultur der Ilchanzeit (1220–1350). Leipzig.
- SPULER, BERTOLD (1943): *Die Goldene Horde. Die Mongolen in Russland 1223–1502*. Leipzig.
- TREPAVLOV, V. V. (1993): *Gosudarstvennij stroj Mongol'skoj imperii XIII. v*. Moskva.
- VÁSÁRY ISTVÁN (1986): *Az Arany Horda*. Budapest.
- VÁSÁRY ISTVÁN (2003): *A régi Belső-Ázsia története*. Magyar Őstörténeti Könyvtár 19. Budapest.
- VATAI GÁBOR (2011): Az Arany Horda külpolitikája a XIII. század második felében. *Belvedere Meridionale* 23. évf. 4. sz. 58–69.
- VERNADSKY, GEORGE (1953): *The Mongols and Russia*. Yale University Press.
- VÉR MÁRTON (2012): Információtörténeti markerek a Mongol Birodalom történetében. *Aetas* 27. évf. 4. sz. 144–154.
- WAUGH, D. C. (2000): *The Pax Mongolica*. (www.mongolia-attractions.com/the-pax-mongolica.html)
- ZIMONYI ISTVÁN (2012): Az eurázsiai steppe nomádjai és szomszédai. In Zimonyi István: *Középkori nomádok – korai magyarok*. Magyar Őstörténeti Könyvtár 27. Budapest.
- ZIMONYI ISTVÁN (2012a): A mongolok nyugati hadjáratai. In Zimonyi István: *Középkori nomádok – korai magyarok*. Magyar Őstörténeti Könyvtár 27. Budapest.

OLÁH ANDRÁS PÁL

Adalékok egy szegedi zsidó munkásszázad történetéhez

— *The Story behind a Jewish Labour Company in Szeged* —

DOI 10.14232/belv.2017.2.10

<https://doi.org/10.14232/belv.2017.2.10>

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article: Oláh András Pál (2017): Adalékok egy szegedi zsidó munkásszázad történetéhez. *Belvedere Meridionale* 29. évf. 2. sz. 163–169. pp

ISSN 1419-0222 (print)

ISSN 2064-5929 (online, pdf)

(Creative Commons) Nevezd meg! – Így add tovább! 4.0 (CC BY-SA 4.0)

(Creative Commons) Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0)

www.belvedere-meridionale.hu

Előszó

A második világháború után visszatérő zsidók alapvetően szörnyűséges háborús tapasztalatokról tettek tanúbizonyságot.¹ Példaként elég csak megemlíteni dr. Lów Lipót, a szegedi prominens zsidó kereskedő esetét, aki ugyan kivételezett helyzetben volt, ezért a deportálást elkerülte, mégis a korábbi élmények miatti elkeseredettségében, meglehetősen zaklatott, olykor egészen szélsőséges hangnemben emlékezett meg az 1944. év történéseiről.²

Stein Sándor egykori tartalékos főhadnagy, aki Lów kivételezett zsidókból álló munkásszázadának³ parancsnok-helyetteseként szolgált, a visszaemlékezésében⁴ az előbbivel szöges ellentétben, egy teljesen másféle történetet adott elő. Elmondása alapján a százada több alkalommal megmenekült a szorult helyzetből, jószerecséjük pedig Stein által a század patrónusaként emlegetett Fülöp József vezérkari őrnagy többszöri jóindulatú közbelépése miatt, kitartott a háború végéig. Ezek alapján a 360 fős zsidó munkásszázad veszteség nélkül megúszta a vérzivatar, amely véleményem szerint a vallási, vagy faji hovatartozásra való tekintet nélkül is már csodaszámba tartozik.

Stein visszaemlékezése nyomán ennek a különleges háborús „sikertörténetnek” kívánok utánajárni.

A zsidók szerepe a szegedi hatósági légoltalomban

A zsidó származásúak légoltalmi szolgálatra történő behívása 1942-ig általános jelenség volt, sőt a képzett zsidó mérnökök és orvosok fontos láncszemei voltak a szervezetnek. 1942 márciusa után ez a tendencia azonban az ellenkezőjére változott, a munkaszolgálatosokon kívül ezután nem volt sok közülük a légoltalomhoz, ugyanis a honvédelmi miniszter 1942. március 27-én kelt 135.133/el.n.35.-1942. sz. rendeletével intézkedett a zsidók légoltalmi szervezet vezető beosztásából történő eltávolításáról, hivatkozva azok korábbi szabotázscelemeknyeiére. A rendelet szegedi végrehajtása meglehetősen nagy bonyodalmakat okozott, hiszen 1942 novemberében a város hatósági légoltalmának egészségügyi szolgálatosai közül nem kevesebb, mint 300 fő volt zsidó, vagy zsidó származású, illetve a hírvivő, továbbá az egészségügyi mentőszolgálat zsidók által való betöltéséről, illetve be nem töltéséről a rendelet egyáltalán nem is tett említést. A fenti honvédelmi miniszteri rendelet után mégis zömében már csak munkássztagokban fordulhattak elő zsidók.⁵

Ezekről a munkásszázadokról sajnos nem sok irat, illetve adat maradt meg, háborús tevékenységük rekonstruálása csak nagyvo-

¹ A visszatérő deportált zsidók élményeinek dokumentálását közvetlenül a harcok elvonultát követően megkezdte az ún. Deportáltakat Gondozó Országos Bizottság (DEGOB). A DEGOB jegyzőkönyvei nagy részét közli a www.degob.hu On-line adatbázis.

² 3618. sz. jkv., www.degob.hu; A jegyzőkönyv Szegeden, dr. Lów Lipót (Szül.: 1889) Dózsa György u. 16. sz. házában készült 1945. november 18-án.

³ Stein szerint ez a 101/5. Légómentesítési Zsidó Munkásszázad volt. Lów vallomása szerint ő is ebbe a századba tartozott, tehát Stein a felettese volt Lównak.

⁴ Az *Emléktöredékek a 101/5. Légómentesítési Zsidó Munkásszázad életéből* címmel írt visszaemlékezése Szegeden, 1973. július 31-én kelt, ezt alább teljes terjedelmében közöljük. A visszaemlékezés eredeti példánya Szanka József szegedi gyűjtő tulajdonát képezi, publikálása a tulajdonos tudtával és beleegyezésével történt.

⁵ MNL-CSML NB. 30/1945 sz. népbírósi peranyag Dr. Katona István háborús és népellenes büntette tbn. A peranyag között megtalálható a M. Kir. Rendőrség szegedi kapitányságának légoltalmi parancsnoksága. Biz. 4/5- 1942. szám (V.sz.1524/1942.II.o.), Tárgy: *Különl. légvéd. szolgálatra igénybevettek megbízhatóság szerint való kiválogatása.*, Kelt.: Szeged, 1942. november hó 15., valamint M. Kir. Honvédelmi Miniszter 135.133. eln. 35./1942. sz., Tárgy: *Különleges légvédelmi szolgálatra igénybevettek megbízhatóság szerint való kiválogatása*, Kelt.: Budapest, 1942. évi március hó 27.

nalakban, vagy érintőlegesen lehetséges.⁶ A legbiztosabb viszonyítási alapot a Szeged város elleni légitámadások története nyújtja. A város elleni 1944. évi amerikai légitámadások okozta romok eltakarításában három zsidókból álló munkásszázad vett részt a hivatalos adatok szerint,⁷ melyek a következők voltak:

M. kir. 105/301. légó mentési kisegítő munkásszázad

M. kir. 105/31. kisegítő munkásszázad

M. kir. 452. különleges munkásszázad

Sajnos a Stein visszaemlékezésében szereplő 101/5. Légómentesítési Zsidó Munkásszázadról nincs további információ, szerinte a század első parancsnoka Balli Pál tartalékos főhadnagy, a parancsnokhelyettese pedig maga Stein Sándor tartalékos főhadnagy volt, illetve lett volna. A századot 1944. május 5-én, vagy május 8-án állították fel.⁸ A Stein visszaemlékezésében szereplő, Szeged elleni első amerikai, 1944. június 2-iki légitámadás kárainak felszámolásában még csak egyetlen zsidó század vett részt,⁹ ezt töltötték fel a hódmezővásárhelyi munkásokkal.¹⁰

⁶ Sajnos a zsidó századokról dr. Kanyó Ferenc szegedi hadtörténész sem tudott adatot feltalálni. Lásd: DUNAINÉ – KANYÓ 1996.

⁷ Szeged sz. kir. város polgármestere 31805/1944. sz., Tárgy: A szegedi bombatámadások romeltakarításnál közreműködő munkásszázadok költségeinek elengedése, Kelt: 1944. szeptember 2., MNL-CSML *Méln.*, Légó. munkaszolgálat szervezése, mentés-romeltakarítás, kármegállapítás c. akta

⁸ A DEGOB 3618. sz. jkv. és az „Emléktöredékek...” (lásd alább) adatai alapján

⁹ Szeged sz. kir. város mérnöki hivatala (szám nélk.)/1944.mh.sz. Tárgy: jun. 2. bombatámadás okozta romok eltakarítása., Kelt.: Szeged, 1944. június 10., MNL-CSML *Méln.*

¹⁰ Ebben a században szolgált egészen 1944. október 16-ig a hódmezővásárhelyi fényképész, Lusztig Imre is. Lusztig 50 évvel a háború utáni visszaemlékezése szerint a M. kir. 105/301. légó mentési kisegítő munkásszázadban (Lusztig helytelenül 105/301. Légó mentési közérdekű munkaszázadot jelöl meg) teljesített szolgálatot, ahol a századparancsnok, dr. Vartai István főhadnagy humánus viselkedésének, valamint annak köszönhetően, hogy Szegeden tudták tartani

Több adat összevetése alapján, valamint a visszaemlékezésben szereplő századra vonatkozó adatok hiányában megállapítom, hogy valójában M. kir. 105/301. légó mentési kisegítő munkásszázadban szolgálhatott a visszaemlékező. Következésképpen a századokat időközben összevonták, vagy a visszaemlékező már nem emlékezett pontosan az alegységének hadrendi számozására.

Utószó

A visszaemlékezés forrásértéke elvitathatatlan attól függetlenül is, hogy ha bármelyik feltevésem bizonyítást nyerne. Stein Sándor még ha a századának hadrendi számozásával kapcsolatban esetleg téves adatot is közölt volna, visszaemlékezése nagyon érdekes és értékes adalékokat nyújt a szegedi zsidó munkaszolgálatosok tevékenységére, sorsára, de ugyanígy a szegedi légómentés és légitámadások történetére vonatkozóan is. Arról se feledkezzünk meg, hogy végső soron a légitámadások kárainak felszámolásával ezek a zsidó munkások emberéletet és vagyontárgyakat mentettek meg, ezért az utókor hálával tartozik erőfeszítéseikért.

Végül a visszaemlékezés egy nagyon fontos tanúvallomás is, amelyben híven rögzítésre került egy bátor és igaz ember, nevezetesen Fülöp József vezérkari őrnagy (később ezredes) nagyszerű viselkedése. Ez alapján Fülöp József a cselekedeteivel egy zsidó munkaszolgálatos század teljes személyi állományát, sőt több zsidó tartalékos tiszt családját is megmentette a biztos pusztulástól.¹¹

-- O --

FORRÁSKÖZLEMÉNY

-- O --

a századot, a századból mindenki épségben hazatérhetett. Lusztig visszaemlékezését lásd: KATONA – LUSZTIG 1995. 183.

¹¹ Példaként lásd a visszaemlékezésben a Nagyváradon lefogott tisztek (Patzauer és társai), vagy akár a hódmezővásárhelyi illetőségű munkaszolgálatosok átvezényléssel történt megmentésének esetét.

EMLÉKTÖREDEKEK

a 101/5. Légómentesítési Zsidó Munkászázad életéből

Régi reminiscenciákat, soha el nem múltó emlékekkel dús nosztalgiát ébresztett fel bennem a közel napokban Izraelből Szegedre látogató *Schlésinger József*, volt munkaszolgálatos bajtársam, amikor arra kért, hogy elevenítsem fel az együttesen eltöltött „muszos idők”¹² eseményeit. Majd’ harminc év távlatából az események sajnos kényszerű és maradandó hatások alapján rögzödtek belém.

Hogyan is kezdődött ez a beszélgetés? Az emlékek lapjait visszahajtogatva sok olyan természetű esemény került szóba, jutott felszínre, amelyről századunk sorsának messzebbmenő érdekei miatt a század tagjai természetesen akkor nem tudhattak konkrétumokat, mint ahogy még ma sem tudják sokan, hogy miképpen és milyen körülmények között vészelté át a faszizmus végső napjait 360 munkaszolgálatos a legnehezebb időkben.

A muszosok nem tudták és nem is tudhatták, hogy kinek a segítsége tette lehetővé azt, hogy kivétel nélkül mind a 360 ember megmaradt életben és a felszabadulásakor szerencsésen hazatérhetett otthonába.

Ahogy e szomorú, de mindannyiunknak emlékezetes időkről beszélgetünk, *Schlésinger* barátom arra kért, hogy emlékezetem szerint vessem papírra a század – úgyszólván egyedülálló – megmenekülésének történetét és ne feledkezzem meg azokról a személyekről sem, akik önzetlen tevékenységükkel, minden érdek nélkül, csupán emberszeretetből mentették meg a pusztulástól a 101/5. Légómentesítési Századot, melyet a szegedi hadtest¹³ 1944. május 5.-én¹⁴ szervezett meg és állított fel a hadtestparancsnokság alá tartozó zsidó munkaszolgálatosokból.

A század eredetileg kb. 250 főből létesült azzal a céllal, hogy a város bombázása által

¹² A „musz” jelző a munkaszolgálatos közkeletű mozaikszava volt.

¹³ A szegedi V. hadtestről van szó.

¹⁴ dr. Lőw Lipót vallomása szerint 1944. május 8-án. Lásd: DEGOB 3618. sz. jkv.

keletkező romokat takarítsa el és az ezzel kapcsolatos egyéb munkákat végezze szükség esetén. A megalakult század első parancsnoka *Balli Pál* tartalékos főhadnagy volt és helyettese e sorok írója: *Stein Sándor* tartalékos főhadnagy, aki az első világháborúban nyert kitüntetései alapján, mint kivételezett zsidó tiszt teljesített itt szolgálatot.¹⁵ A szakaszparancsnokok ugyancsak kivételezett zsidó altisztek voltak. A keretlegénység a rendes katonai szolgálatot teljesítő *Tolnai* őrmester és még néhány altisztből, tisztből állott. Hadd jegyezzem itt meg, hogy Balli főhadnagy jovialis beállítottságú tisztességes ember volt minden megszokott katonai fölülnyereskedéstől mentesen. A keretlegénység, ha katonáskodósan durva és szigorú volt is a munkaszolgálatosokkal, tudták, hogy a század legfőbb védelmezője – lehet mondani: patrónusa – a hadtest vezérkari főnöke: *Fülöp József* vezérkari őrnagy (később vezérkari ezredes) volt.

A századot több ízben akarták a felsőbb szervek Szegedről Ukrajnába vezényelni, de *Fülöp* őrnagy minden alkalommal megakadályozta ezt. Jómagam aki mint barátja, mindennapos vendége voltam a vezérkari főnöknek, tisztában voltam azzal, hogy *Fülöp* őrnagynak kimondott és eltökélt szándéka a századot átmenteni s a lehetőség szerint a felszabadulásig Szegeden tartani, mely szándéka – szerencsére kitarító céljának és hatalmi energiájának – sikerrel is járt.

E századhoz hívatta be szolgálattételre *Patzauer Dezső* és *Beck Dezső* kivételezett tart. főhadnagyokat, *dr. Lénárd Pál* és *Weisz Márton* tartalékos hadnagyokat, valamint *Fodor Miklós* tart. századost.¹⁶ Ezeket a tiszteteket

¹⁵ Vö.: dr. Lőw Lipót tanúvallomása /A kiemelések a szerzőtől/ alapján: „(...) 1944. május 8-án régi háborús érdemeik alapján, akkori törvények szerint 6 zsidó tisztet, engem mint tart. századost, Beck Dezső, Szőreg, Patzauer Dezső, Szeged, dr. Weisz Márton, Szeged és Lénárt, Szabadka a szegedi bevonulási központ parancsnoksága behívott. (...) század Szegeden meg is alakult, a helyettes parancsnoka Stein Sándor tart. főhadnagy volt.” Lásd: DEGOB 3618. sz. jkv.

¹⁶ Az eredeti gépelt szövegben zászlós, de ezt Stein tollal áthúzta, és korrigálta századosra.

eredetileg Szamosújvárra helyezték. Az ottani parancsnokság azonban őket nem vette át, hanem visszaküldte Szegedre Réti Béla tart. honvéd hadnagy kíséretében. Amikor ezek Nagyváradra értek, az állomáson a csendőrség leigazoltatta őket és miután zsidók voltak, bevitték az egész együtttest a nagyváradai gettóba. Réti, amikor hazaérkezett, jelentette a történeteket. Ekkor történt az, hogy Patzauer Dezső alkalmazottja, aki Nagyváradra utánament a csoportnak, hazatelefonált Patzauer feleségének, hogy azonnal intézkedjék, mert az ottani gettót harmincezer zsidóval órákon belül nyugatra indítják.¹⁷ Patzauer Dezső felesége kétségbeesett állapotban felkeresett lakásomon, s panaszát előadva velem együtt felsiettünk a hadtesthez, hogy Fülöp vezérkari főnök segítségét kérjük. A hadtest kapuügyeletésőtől telefonáltam fel Fülöphöz kihallgatásért és közöltem vele, hogy egy kétségbeesett aszszonnyal vagyok itt és életekről van szó, tehát szíveskedjék fogadni. Fülöp erre arra kért, hogy este menjek fel a lakására és ott majd megbeszéljük a továbbiakat. Mégis azonnal fogadott¹⁸ és fel is siettünk Patzauer néval együtt hozzá, ahol az előszobában jelentéseket tenni szándékozó tisztet találtunk. Fülöp elnézést kért a várakozó referálandó tisztektől azzal, hogy „Stein főhadnagynak sürgős jelenteni valója van.” Midőn előadtam a történeteket, Fülöp közvetlen /K/-vonalon¹⁹ érintkezésbe lépett a nagyváradai gettó csendőrpáncsnokával és követelte, hogy a jogtalanul és törvénytelenül befogott és gettóba zárt tisztet adja ki. A

csendőralezredes először nem akarta a vezérkari főnök parancsát teljesíteni arra való hivatkozással, hogy az 1944 áprilisában megjelent rendelet²⁰ értelmében kivétel nélkül minden zsidót ki kell vinni az országból. A hosszú vitának a vége az lett, hogy Fülöp erélyes közbelépésére a kivételezett, fentebb felsorolt tisztek visszaérkeztek Szegedre.²¹ – Fülöp módját ejtette a magyar hatóságoknál annak is, hogy a kivételezettek családtagjait sem deportálták és lakásuk is érintetlenül maradt. E cselekmény összesen hat családot érintett.²² Ebben a saját személyemben is érdekelve voltam, ugyanis 84 éves édesanyám és nővérem érdekében is a német SS-parancsnokságnál szót emelt Fülöp, mire a német parancsnok ehhez hozzá is járult, azonban – állítólag – a magyar hatóságok nem engedélyezték ezt, hivatkozva arra, hogy „családtagnak csak a feleség és a gyermek számít”, s így édesanyámat és nővéremet mégis deportálták.²³

A szegedi első légi bombatámadás után²⁴ Hódmezővásárhelyről 110-120 korosabb munkaszolgálatost helyeztek századunkhoz

²⁰ Erre a kérdéses rendeletre vonatkozóan nincs további adatom.

²¹ Az esetet Lów Lipót teljesen másképpen adta elő a háborút követően: „Bennünket 6 tisztet, valamint megfelelő számú altisztet a szegedi parancsnokság ugyanannyi nem zsidó tiszttel és altiszttel a szamosújvári bevonulási központhoz irányított. A szamosújvári parancsnoksághoz a honvédelmi minisztériumnak megfelelő intézkedése nem jutott el, úgy hogy bennünket zsidókat néhány napi ott tartózkodás után hivatalos menetlevéllel ellátva Szegedre visszaküldtek. (...)” A két visszaemlékezést összevetve nyilvánvaló, hogy ez az eset egyáltalán nem volt olyan egyszerű, mint ahogyan azt Lów körülírta, és amennyiben Stein az igazat írta le, akkor valószínűleg nem csak azon múlt a zsidó tiszték sorsa, hogy késett egy minisztériumi intézkedés. Lásd DEGOB 3618. sz. jkv.

²² Minden bizonnyal itt a kivételezett zsidó tiszték családjaírói van szó.

²³ Szegedről 1944. június 24. – június 28. között indultak a deportáló szerelvények. Szita: 21-22. o. és DEGOB 3555. sz., valamint 3618. sz. jkv.

²⁴ Helyesen az első amerikai légitámadás, melynek időpontja 1944. június 2.

¹⁷ Nagyváradról deportáló vonat indult 1944. május 23-án, május 25-én, május 28-án, május 29-én, május 30-án, június 1-én, június 3-án, június 5-én és június 27-én SZITA 21–22.

Az első amerikai légitámadás Nagyvárad ellen 1944. június 2-án történt, de akkor a század minden tagja már Szegeden tartózkodott, mivel az ottani romok eltakarítását végezték. A fenti eseménysor tehát 1944. május 25 – június 1. között játszódhatott le.

¹⁸ A gépelt szövegben „a megadott időben” szerepel, de ezt tollal korrigálta Stein a fentiek szerint.

¹⁹ Stein oldaljegyzete alapján: Katonai Közvetlen vonal

kisegítésre. Ide osztották be Patzauer Dezső, Beck Dezső főhadnagyokat és dr. Lénárd Pál hadnagyot, kik – mint ahogy már fentebb említettem – szintén a kivételezetség jogát élvezték. Az idehelyezettek a Szilléri sugárúti iskolában nyertek elhelyezést, s ugyanolyan gondos ellátásban volt részük, mint nekünk a Dugonics utcai²⁵ iskolában és annak közvetlenül szoros tartozéka volt, bár állományilag Hódmezővásárhelyhez tartoztak.

A későbbi idők során a sorozatos bombatámadások megszűntek s így csökkent a munkaszolgálatosok feladata is. Ekkor történt, hogy útnak indították a Vásárhelyen székelő törzs nagy létszámú munkaszolgálatos egységét, melynek kapcsán parancs érkezett hozzánk, hogy a Szilléri sugárúti részleg is vonuljon be Vásárhelyre.²⁶ *Stern Márton* (felszabadulás után a szegedi zsidó hitközség elnöke), aki szintén a jelzett részleghez tartozott, valamilyen módon értesült arról, hogy ezt a különítményt Ukrajnába vezénylik és rémülten közölte velem, kihez egyébként is barátság fűzött, – a hallottakat. Én azonnal felmentem Fülöp őrnagyhoz és kértem segítségét, támogatását az iránt, hogy ne engedje elvinni ezeket a nagyszámban öreg embereket. Másnap már parancsba is jött, hogy a Szilléri-sugarúti iskolában lévő mintegy 120 öreg muszost a *törzs-századhoz, vagyis hozzánk, a (Vásárhelyi sugárúti) századhoz*²⁷ *kell állományba venni, s így kb 360 főre megszaporodott század teljes egészében életben maradt.*

Itt kell megemlíteni, hogy a vásárhelyi munkaszolgálatosok Ukrajnába történő indításuk előtt Fülöp a hadtest személyautóján hozta haza, Szegedre és a Légó-századhoz osztotta be *dr. Feuer Egon* sebész főorvost, *dr. Nagy Samu* belgyógyászt, *dr. Kaufmann Imre* tüdőgyógyászt, valamint *dr. Polgár István* szü-

²⁵ A gépelt szövegben a „Vásárhelyi-sugarúti” iskola szerepelt, de tollal korrigálta az író Dugonics utcai iskolára.

²⁶ Ezek alapján a hódmezővásárhelyieket vissza akarták vonni a saját egységük törzséhez, Hódmezővásárhelyre.

²⁷ Tehát a század szegedi részéhez.

lész, egyetemi tanárt, akik ugyancsak mi századunknál Szegeden érthették meg épségben a felszabadulást.

Ide tartozik még annak a körülménynek a felemlítése is, hogy a felszabadulást megelőző 8-10 nappal,²⁸ tehát a századnak Szegedről való kivonulása előtt a német SS-alakulat élelmezési parancsnoksága, mely hivatva volt a Szegedi Konzervgyár raktárát kiüríteni és magával vinni, – a munkálatokhoz 100 fő munkaszolgálatost kért századunktól. Természetesen ezeket az embereket is magukkal akarták vinni, ami a biztos halált jelentette volna számukra. Hogy ez mégsem sikerült a német alakulatnak, kizárólag *Fodor Imre* kivételezett hadapródjelöltnek köszönhető, aki ravasz, de annál bátrabb leleményességgel átmentette az említett száz muszost.²⁹

Soha meg nem szűnő hálával és köszönettel tartozik a megmenekült 101/5. légós század minden tagja *Fülöp József*³⁰ vezérkari ezredesnek, aki magas pozíciójában, teljes felelőssége tudatában, még a jelentős személyi veszélyt is vállalva, önzetlenül, emberszeretetből mindenkor talált oly utat és módot, mellyel a szó legnemesebb értelmében a biztos pusztulástól mentette meg az életnek a század mintegy 360 tagját.

Hála illeti *Szepesváraljai Alfonz* ezredest is, aki ugyancsak könnyített emberi jóságával a muszosok kényszerű életén, de köszönet jár dr. *Vártay István*³¹ és *Balli Pál* századparancsnok tart. főhadnagyoknak³² is, akik el nem vakulva

²⁸ 1944. szeptember legvégén, vagy október legelején történhetett ez az eset.

²⁹ Sajnos számomra nem ismert Fodor leleményességének története.

³⁰ Sajnos a Fülöp József-re vonatkozó igazoló bizottsági iratok számomra nem ismeretesek, azonban nem találtam háború után keletkezett nyomozati aktáját sem a levéltári kutatásaim során.

³¹ *Lusztig Imre* fentebbi visszaemlékezésében századának parancsnokaként dr. Vartai István főhadnagyot említette! A két név valószínűleg azonos személyt jelölt.

³² Értsd: tartalékos főhadnagyok

a fasiszta és nyilas dogmák durrogó petárdáitól, emberek tudtak maradni és emberségesen bánni az alájuk rendelt emberekkel.

Végül engedtessek meg szerényen megemlíteni, hogy én, mint az első világháborúban szerzett jog alapján kivételezett tart. főhadnagy és századparancsnok-helyettes a zsidó sors és közösségi érzés mindenkori szemelőtt tartásával igyekeztem a lehetőségeimhez képest segíteni muszos bajtársaim sorsán felhasználva azt a baráti kapcsolatot, mely Fülöp József vk.³³ ezredeshez és a többi feletteseimhez fűzött. *

Szeged, 1973. július hó 31-én.

(Olvasható aláírás)

/Stein Sándor/

FELHASZNÁLT IRODALOM

- KATONA LAJOS – LUSZTIG IMRE (1995): *A második világháborúból hazatért hódmezővásárhelyiek 1945 – 1995.* Hódmezővásárhely, Második Világháborús Emlékbizottság.
- DUNAINÉ BOGNÁR JÚLIA – KANYÓ FERENC (1996): *A második világháború szegedi hősei és áldozatai,* Tanulmányok Csongrád Megye Történetéből XXIII. kötet, Szeged.
- SZITA SZABOLCS (1991): *Utak a pokolból.* Kecskemét, Petőfi Nyomda Rt.

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

- MNL-CSML NB. Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád Megyei Levéltára, Népbíróság iratai.
- MNL-CSML Mérn. Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád Megyei Levéltára, Szeged város Mérnöki Hivatalának iratai.

³³ Értsd: vezérkari ezredes

MIKLÓS PÉTER PHD

miklospet@gmail.com

egyetemi adjunktus (SZTE JGYPK)
intézményvezető
(Emlékpont, Hódmezővásárhely)

Megosztott világ és egységesülő Európa

— *Divided World and unifying Europe* —

DOI 10.14232/belv.2017.2.11

<https://doi.org/10.14232/belv.2017.2.11>

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article: Miklós Péter (2017): *Megosztott világ és egységesülő Európa*. *Belvedere Meridionale* 29. évf. 2. sz. 170–171. pp

ISSN 1419-0222 (print)

ISSN 2064-5929 (online, pdf)

(Creative Commons) Nevezd meg! – Így add tovább! 4.0 (CC BY-SA 4.0)

(Creative Commons) Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0)

www.belvedere-meridionale.hu

VAJDA BARNABÁS (2015): *Hidegháború és európai integráció*. Régi és új szempontok a 20. század második felének történeti értelmezéséhez. Komárom, Selye János Egyetem Tanárképző Kara. 174 old.

A szlovákiai komáromi Selye János Egyetem Tanárképző Karának *Monographiae Comaromiensis* című sorozatának tizenhatodik kötete Vajda Barnabás *Hidegháború és európai integráció*. Régi és új szempontok a 20. század második felének történeti értelmezéséhez című munkája. A könyv témaválasztása fontos, s a kötet tárgya mind a szaktudományos

diskurzusban, mind a szélesebb ismeret-terjesztés világában alig vizsgált és gyéren feldolgozott területe a posztmodernitás történetének.

Vajda Barnabás, a Selye János Egyetem habilitált egyetemi docense ebben a könyvben jó érzékkel mutat rá arra a jelenségvilágra, amelynek szellemében a történészek hajlamosak egymástól független – vagy legalábbis egymás melletti és párhuzamosan zajló – folyamatként tekinteni a hidegháborúra és európai integrációra. Pedig a kettő igencsak összefüggött. A tizennégy fejezetből álló – és főként magyar és angol nyelvű összefoglaló munkákra, kézikönyvekre és szaktanulmányokra alapozott – kötetben éppen ennek a bizonyosságait találjuk oly módon, hogy közben az 1945 utáni diplomácia-, politika- és biztonságpolitika-történet főbb tendenciái is kirajzolódnak az olvasó számára. A kötet fogalmi, periodizációs és koncepcionális kereteit a szerző elsősorban Fischer Ferenc, Békés Csaba, Kalmár Melinda és J. Nagy László szintéziseinek alapján határozta meg.

A második világháború lezárultával új világ kezdődött (s ennek számos jele volt: az atombomba használatától a geopolitikai törekvések és viszonyok globális szintű átalakulásáig) és mind a Szovjetunió, mind az angolszász szövetségesek már 1945-ben tisztában voltak azzal, hogy a polgári demokratikus igényű politikai berendezkedés és a versenyalapú kompetitív piacgazdaság, valamint a diktatórikus politikai rendszer és a tervgazdálkodás között kibékíthetetlen ellentétek feszülnek. Ezt aztán Sztálin és Churchill is megfogalmazta, s a vasfüggöny formálisan és a nyílt politikai cselekvések szintjén is leereszkedett Európára.

A szovjet és az amerikai nagyhatalom, valamint szövetségi rendszerük (és egyben érdekszférájuk) között kialakult küzdelem a nemzetközi politikai küzdőtértől a fegyverkezési versenyig számos dimenzióban megjelent. A kétpólusú, két egymással versengő nagyhatalom által dominált megosztott világ keretei

között zajló hidegháborús időszak – mutat rá Vajda Barnabás – nem statikus, hanem dinamikus periódus, amely különböző szempontok mentén különböző időszekekre tagolható. Ebben a paradigmában van helye az európai integráció története tanulmányozásának. Már csak azért is, mert a római megállapodással megkezdődő európai integrációs folyamatok sikeresnek bizonyultak, s míg a rivális tömb – a Szovjetunió európai szatellit-államaiból szerveződött Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa (KGST) – megszűnt, addig az európai integráció az Európai Unió, a schengeni övezet és ez eurozóna létrejöttével tovább folytatódott

a hidegháború lezárulásával, sőt az integráció iránya „keleti fordulatot” vett.

Vajda Barnabás kötete logikus felépítésű, pontos fogalomhasználatú, a huszadik századi egyetemes történeti kutatások és szakirodalom eredményeinek biztos ismeretében készült munka, amely – éppen arányossága, lényegre törő és közérthető fogalmazásmódja, valamint átgondolt strukturáltsága miatt – mind a korszak történetét tanuló egyetemi hallgatók, mind a témával foglalkozó szakemberek és érdeklődő közönség számára haszonnal forgatható. *

KOVÁCS ATTILA

hunim@freemail.hu
doktorjelölt (SZTE BTK)

Utazás Dunaszerdahely– Szeged viszonylatban: Vámbéry Ármintól Vámbéry Árminig

— *Journey between Dunaszerdahely
and Szeged: from Ármin Vámbéry to
Ármin Vámbéry* —

DOI 10.14232/belv.2017.2.12

<https://doi.org/10.14232/belv.2017.2.12>

Cikkre való hivatkozás / How to cite this
article: Kovács Attila (2017): Utazás Dunaszerda-
hely–Szeged viszonylatban: Vámbéry Ármintól,
Vámbéry Árminig. *Belvedere Meridionale* 29. évf.
2. sz. 172–174. pp

ISSN 1419-0222 (print)

ISSN 2064-5929 (online, pdf)

(Creative Commons) Nevezd meg! – Így add
tovább! 4.0 (CC BY-SA 4.0)

(Creative Commons) Attribution-ShareAlike
4.0 International (CC BY-SA 4.0)

www.belvedere-meridionale.hu

FELFÖLDI SZABOLCS – VÉR MÁRTON: *Fény metszette
élet*. Dunaszerdahely, 2016.

A rejtvények szinte mindig érdekesebbek,
mint a tények. Ezért külön érdemes nyomozást
indítani, és felderíteni a részleteket, amelyek-
ben, jól tudjuk, hogy ki lakozik. A vizsgálat
megállapította, hogy érdeklődésünk közép-
pontjában álló Vámbéry Ármin, a rendkívüli

tehetségű magyar zseni élete korántsem olyan
ismert, mint elsőre feltételeztük. Ha akad
olyan kutató, akinek szó szerint kalandos
élete volt, amely bővelkedett a regénybe illő
fordulatokban, akkor az Vámbéry Ármin. A
kutakodásom eredményét képező könyvvis-
mertetőt, nyomozati jegyzőkönyv stílusban az
alábbiakban olvashatja az érdeklődő közönség.

A vizsgálat tárgyát képező könyv címe:
„*Fény metszette élet*” amely nem más, mint
egy Vámbéry-album. Az elkövetőt Felföldi
Szabolcsnak hívják, társtettese pedig Vér Már-
ton. Felbujtóként a Vámbéry Polgár Társulás
jöhet elsődlegesen szóba. A nyomozás nem
tudta megállapítani, hogy ki a bűntény értelmi
szerzője és ki a bűnsegéd, így fent nevezett
két úr közös megnevezésére a továbbiakban a
szerzők megnevezést fogjuk használni. Jelen
állás szerint súlyosbító tényező, hogy minőségi
munkát tettek le az asztalra. Maga a bűnjel 220
oldal, rengeteg fényképpel, rajzzal, színes áb-
rával és néhol térképpel ellátva. A mű további
technikai adataihoz tartozik, hogy 2016 végén
jelent meg 300 példányban Dunaszerdahelyen,
fektetett téglalap formátumban, amely kiváló-
an kézre áll, kényelmes lapozni, és a legszebb
fahordós érlelésű pinot noir színére emlékezte-
tő keményfedeles borítóval díszítették.

A szerzőknek azzal sikerült követ dob-
niuk az álló vízbe, hogy megközelítmódjuk
merőben sajátos. A Vámbéryhoz köthető képi
anyag köré húzták fel az életrajz falait. Az
építőelemek, hűen tükrözik a kor szellemi-
ségét, anélkül, hogy dagályos lenne, ráadásul
nem vagy kevésbé közismert információk sora
bukkan fel az alkotásban. A tartalomjegyzék
bősége egy gazdag életpályát sejtet. A veretes
életműhöz klasszikus forma dukál, így minden
fejezetcím – a krónikákra emlékeztető módon
– kiemelt nagybetűvel kezdődik, amely jól ki-
egészíti a fejezet címének piros sorát. Beható
vizsgálatunk megvilágította azt is, hogy a mű
felépítése időrendi sorrendben halad, ám nem
áll meg Vámbéry halálánál, hanem az azóta
eltelt időszaknak a tudóshoz köthető kulturális

eseményeit is számba veszi, amit a könyv végén egy precíz Vámbéry-bibliográfia zár le. A keretek között pedig a legérdekesebb: a lényeg húzódik meg, amit visszaeső bűnöző módjára újra és újra elemeire szednek és összeraknak a szerzők.

A műben végig tettenérhető, hogy a tehetséges kutató számára a kuriózum a hétköznapiak szerves részének számított. Vámbéry motója is lehetne: rejtélyes kapcsolatok, érdekes barátok. A korabeli nemzetközi tudományos életben magasan jegyezték Vámbéry Ármint, aminek hatására nagy nehezen, itthon is elismerték munkásságát. Ebben a fordított jelenségben a haza és a prófétaág összefüggéseit felvillantó mondás újbóli beigazolódását érhetjük tetten. Természetesen mindig is voltak kivételek, mert idehaza is sokan felismerték Vámbéry zsenialitását, csodálták közérthető és színes írásait, ízes beszédét, amely mindig választékos volt. Ezen emberek közé tartozott például Jókai Mór, Mikszáth Kálmán, valamint Arany János. Kiváló szakmai kapcsolatban állt Teleki Pállal, Sven Hedinnel, gróf Kuún Gézával és Szilágyi Dániellel. Olyan tekintélyes barátokkal is büszkélkedhetett, mint az Oszmán Birodalom szultánja, II. Abdul Hamid, vagy Nagy-Britannia királya, VII. Edward.

A kötet szerzőinek bűnlajstroma tovább gyarapodik, ugyanis munkájuk rafináltsága csak alapos nyomozással fejthető fel, ami azt jelenti, hogy a gyanútlan olvasó több meglepetésnek van kitéve, ami alapvetően még élvezetesebbé teszi a mű megismerését. Vámbéry élete rejtélyesebb elemeinek finom logikai kapcsolatát az olvasó a klasszikus krimik mintájára fejtheti meg a szorgalmasan elszórt háttér-információk újraértékelésével. Vámbéry felfedező útjainak történeti, nyelvészeti, földrajzi és etnográfiai hozadéka jelentős. Azonban a kor hatalmi viszonyai között, a megszerzett információk geopolitikai jelentősége is volt. A helyi társadalmi viszonyok, mint a népcsoportok egymáshoz való viszonya, a vallási ellentétek, lokális kereskedelmi érde-

kek, vagy dinasztikus konfliktusok ismerete, a térségben való beavatkozás vagy befolyásolási lehetőség alapját jelentették. Ennek fényében Vámbéry uralkodói dinasztiák tagjaival, kvázi birodalmak vezetőivel való barátsága – ahogy régen is, úgy most is – találgatásokra szolgáltat indokot. Mindezek mellett megismerhetjük Vámbéryt, a tudóst, úgy ahogy ezt eddig sohasem tehetjük: betekintést kapunk munkásságába, közéleti kapcsolataiba, tanítványai sorát ismerhetjük meg, és még a családi életéről is érdekes momentumokat tudhatunk meg.

Herát városában például, az áruhában, magát dervisnek tettető Vámbéry, aki kiválóan ismerte az iszlám hagyományokat és a koránt, ráadásul anyanyelvi szinten beszélt a helyiek nyelvét, mégis majdnem lelepleződött. Az afgán király 16 éves fia felismerte Vámbéryban az európaikat. Ez az életébe is kerülhetett volna tudósunknak, hiszen a kémkedés mellett, valósággyalázással is megvádolhatták volna, hiszen európaiként, magát dervisnek kiadva mecseteket is látogatott. A helyzetet lélekjelenlétének köszönhetően úszta csak meg Vámbéry, hogy pontosan hogyan, azt a kellően motiváltak elolvashatják a mű 58-ik oldalán.

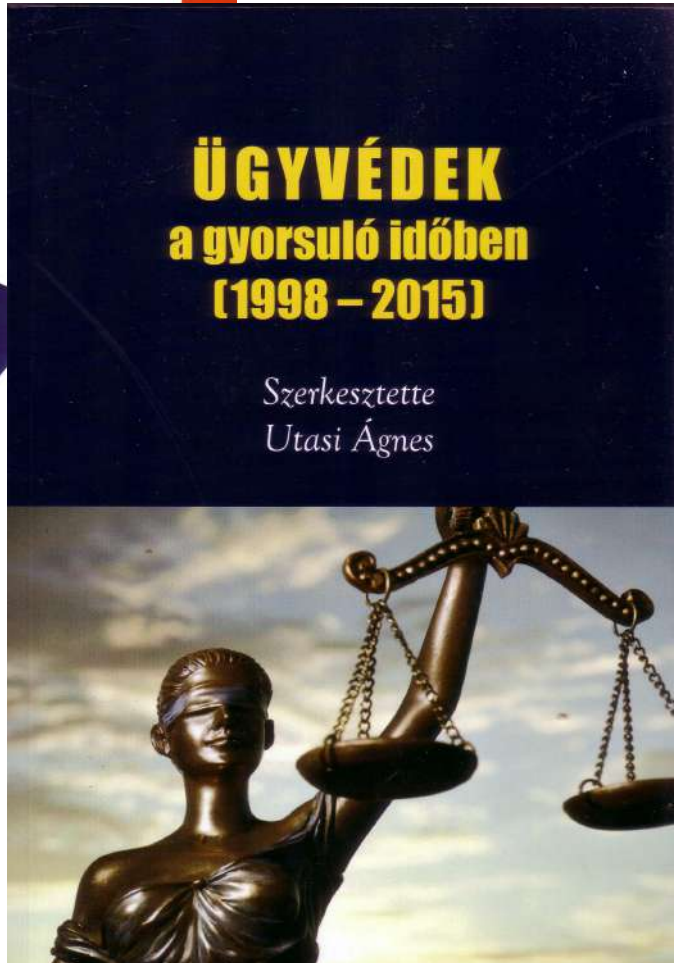
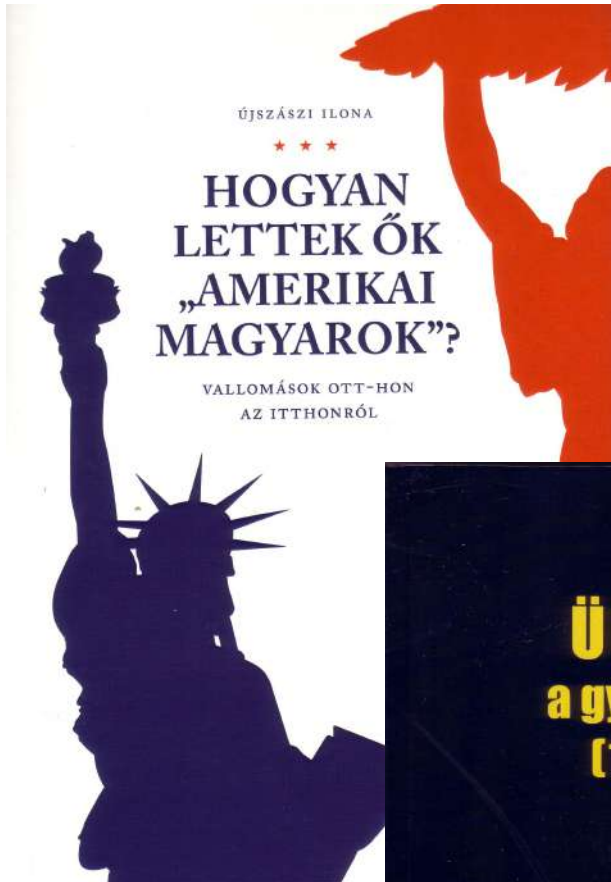
Másik érdekesség, hogy Vámbéry korának celebritásaként sem nyilatkozott családi életéről, a magánszféráját nem vitte a nyilvánosság elé. Tehetséges fia teljesen más világszemléletű volt, mint apja, aki keletkutatónak szánta gyermekét is. Vámbéry Rusztem végül ügyvéd lett és 1924-25-ben például ő védte – sikerrel – József Attilát, a fiatal költőt, az istenkáromlás vádjával szemben. Vámbéry Árminnak legendás és tehetséges tanítványai voltak, akikről színesen írnak a szerzők. Megjegyzendő, hogy kölcsönös tisztelet jellemezte a mester és tanítványai viszonyát. Ez még Goldziher Ignácra is igaz, aki hihetetlen szorgalmú tanítványként sokat dolgozott, és mestere önzetlenül támogatta, habár mind tudományos habitusukban, és emberi kvalitásaikban nagyon különböztek egymástól, amit Goldziher magánnaplójában éles kritikával

meg is fogalmaz. Tanítványai (Kúnos Ignác, Thúry József, Kégl Sándor, Germanus Gyula) egymást is segítették, ez a fajta összetartás pedig példaértékű lehet számunkra is.

Végezetül meg kell állapítanunk, hogy kellően látványos „bűntényt” vittek véghez a szerzők, ahhoz, hogy az olvasóközönség felkapja rá a fejét, határon innen és túl. Művük olvasásra ítéltetett. Mindenki, aki színvonalas munkát kíván a kezébe venni, – amely egyszerre rendelkezik gazdag és igényes képi

világgal, e mellett jó stílusban megírt, ugyanakkor messzemenően eleget tesz a tudományos ismeretterjesztés kritériumainak, valamint fordulatos életrajzi eseményekkel teli, – az okvetlenül olvassa el az általam ismertetett kötetet. A tudományos érdeklődés kielégítése mellett, inspirálóan hathat a közéletileg aktív személyeknek a példa erejével. A művet, életkori megkötések nélkül, szívesen ajánlom mindenki figyelmébe. *

MEGJELENT! KAPHATÓ A KIADÓNÁL!

MEGJELENT! KAPHATÓ A KIADÓNÁL!

ANDAHÁZI SZEGHY VIKTOR

A magyar királyi honvédség részvétele
a Szovjetunió elleni támadásban

1941. június - december